

(1907 — 1968)

СИНЧАЛАК

(қисса)

I

Кечки пайт. Район партия комитетининг секретари ўртоқ Тоҳиржон Носиров чанг босган «Виллис»-дан тушиб, ёши элликдан ошиб қолганига қарамай, райком биносининг зинасидан чопқиллаб чиқиб кетаётган эди, бирдан тўхтади; зинанинг бир чеккасига бориб, коверкот макинтошининг этагини, брезент этигини қоқди: похол шляпасини бошидан олиб, рўмолчаси билан пешана ва бўйинни наридан-бери артди-да, энди салмоқли қадам ташлаб чиқиб кетди.

Тоҳиржон Носиров район партия комитетининг секретарлигига яқинда сайланган бўлиб, ҳозир район билан танишиб юрган эди.

Носиров қабулхонада ҳурмат юзасидан ўринидан турган ёрдамчиси—йигирма икки ёшлардаги баланд бўйли, хушқомат, жуда нозик қизга салом бериб, кабинетига кириб кетди. Қиз бир даста газета-журнал, битта қизил папкани олиб, унинг кетидан кирди, бу нарсаларни секретарнинг столига қўйди-да, бориб деразаларни очиб юборди. Дим кабинетга боғчадан муздай ҳаво; ҳандалакними, босволди қовунними эсга соладиган ялпиз ҳиди кирди; чумчуқларнинг чуғурлаши, дераза остида оқаётган ариқчанинг шовиллаши эшитилди. Носиров қизил папкадаги қофозлардан бир-иккитасини кўздан кечирди, кейин кўзойнагини пешанасига суруб графиндан стаканга қилқиллатиб яхна чой қуяр экан, қизга айрим диққат билан разм солди. Қиз буни пайқади-да, чиқиб кетишини таъмнамаслигини ҳам силмай, эшик олдида туриб қонди:

— Менга гаппигиз бор шекилди...

Хм **АҲВОНО ВИЗИОН** Самахони

— Ҳўп...

Саида чиқиб кетмоқчи эди, Носиров тўхтатди.

— Майди, ҳозир айта қолай... Ҳуринг!

Саида, арzon чит бўлса ҳам эҳти тикилган кўйлаги-нинг орқа этагини фижим қилмасликка тиришиб, эҳтиёт билан курсига ўтириди, йўл-йўл баҳмал жилемтасининг биқин чўнтағидан ярми чиқиб турган кичкинагина блок-нотини олиб столга қўйди, ингичка қаламининг кетини ияғига ишқтаб, Носировга савол назари билан қаради. Носиров бир стакан заъфарондай яхна чойни нафас олмай шимиридди, стаканини тақ этиб столга қўйди-да, қип-қизил, силлиқ, деразанинг акси кўришиб турган ялтироқ бошини силар экан, кулимсираб:

— Кўчадан кетаётган автомобиль бирорни босса ёки туртибми, йиқитибми озор берса, нима бўлади? — деди.

Саида чўчиб тушди.

— Нима бўлди, машинангиз бирорни урдими?

— Йў... йўқ, менинг машинам ҳеч кимга озор бергани йўқ... Хўш, нима бўлади?

Саида нима дейишини билмай:

— Милиция тўхтатади... — деди.

— Борди-ю, машинани тўхтатадиган, шоферни жа-вобгарликка тортадиган милиционернинг ўзини қасдан уриб, йиқитиб ўтса-чи, унда нима бўлади?

Саида кулди.

— Унисини билмадим... Қанақа шофер экан у довюрак?

— Арслонбек Қаландаров!

Саида у одамдан ҳар нима кутиш мумкин деган маънода жилмайиб бош чайқади.

Арслонбек Қаландаров — «Бўстон» колхозининг раиси, машҳур раислардан бўлиб, ўтган ҳафта колхоздан районга машина ҳайдаб кетаётганида йўлини тўсган милиционер билан жанжаллашган, уни уриб, йиқитиб ўтган эди.

Воқеа бундоқ бўлган эди.

Янги сотиб олинган беш тонналик юк машинаси майдонни бир айланни, правление олдига кўндаланг бўлганда, Қаландаров жуда хурсанд бўлиб кетди; ҳали ғубор қўнимаган ям-яшил машинани айланниб кўздан кечирди, капотини очтириб, моторини кўрди; сўнг рулга ўтириб, стартёрини босди. Мотор бир пишқириб равон гуриллай кетди. Қаландаров машинани олдинга, орқага юргизди, майдонни бир айланди, кўприкдан ўтиб, катта йўлга чиққанидá, шоферни чақириб ёнига ўтқизди-да районга томон йўл олди. Унинг мўлжали беш-олти кил'

метр юриб қайтиш эди, бироқ янги машина, тўғри ва равон асфальт йўл ҳавасини келтири-ю, район марказига тушиб чиқишига қарор берди. Қаландаров йўл бўйидаги тиниқ яшил дараҳтлар, барра ўтлардан кўзи қувониб, кишининг вужудини яйратадиган май ҳавосидан масти бўлиб, хиргой қилиб кетаётган эди, йўл бўйида турган милиционер қўлидаги ола таёқ билан йўлнинг четини кўрсатди. Қаландаров милиционер кўрсатган жойга келиб тўхтади. Маълум бўлишича, йўлнинг баҳорги ёғингарчиликдан чўккан, бузилган кичик бир участкаси ремонт қилинаётган бўлиб, район томонга ўтадиган бўш юк машиналари бу ерга ярим километр келадиган карьердан шағал олиб, ўша участқага тўкиб ўтиши қерак экан. Қаландаров бир оз сабр қилса, ёнида ўтирган шофер милиционерга машина янги эканини, оғир юк ортиб бўлмаслигини айтиб, ортиқча сўзга ўрин ҳам қолмас эди. Қаландаров бирдан тутақди, шоферни оғиз очгани қўймай, шовқин солди.

Милиционернинг ачиги келди, права сўради.

Қаландаров унинг сўзига қулоқ солмай, машинани юргизди. Милиционер зинага чиқиб рулга тармашди.

Қаландаров унинг шапкасини олиб улоқтириб юборди.

Милиционер шапкасини олиб, унинг йўлини тўсмоқчи бўлди. Қаландаров газ берди-да, машинанинг қаноти билан уни уриб, йиқитиб ўтди.

Милиционер дарров ўрнидан турди ва унинг кетидаш лунжини шишириб, ҳуштак чалганича қола берди.

— Қаландаров шу куни кечқурун автоинспекцияга кирибди, — деди Носиров кулиб. — Ўша милиционерни топиб узр сўрабди. Милиционер начальнигига рапорт берган экан. Қаландаров тоза ялинибди: «Жон ука, начальника рўпара қилиб эркак қаддимни букма, қанча штраф олсанг, ол», деб чўнтагини тутибди. Автоинспекциянинг начальниги хотин киши экан...

Саида пиқиллаб кулиб юборди.

— Сояда ўсан раислардан, — деди кулги ёшини артиб.

«Сояда ўсан» деган ибора район партия конференциясидан чиқсан: кўп вакиллар музокараада райком бюросининг фаолиятини танқид қилиб, колхозларда партиявий-сиёсий ишлар ўз ҳолига ташлаб қўйилганлиги, сиёсий-тарбиявий ишлар хўжалик ишлари соясида қолиб кетганилиги, бирмунча колхозларда раҳбар кадрлар сояда ўсаётганлиги тўғрисида гапиришган эдӣ.

Носиров столининг тортмасидан блокнотини олиб тез-тез варақлар экан:

— Тўғри! Билар экансиз! — деди. — Мен «Бўстон» колхози билан бир оз машғул бўлдим, тайинли бир хуносага келмаган бўлсам ҳам, кўнгилда бир хирадлик пайдо бўлди. Қаландаров сояда ўсганлигидан ташқари, эркароқ раис кўринади.

— Жуда тўғри пайқабсиз, — деди Саида. — Районнинг илгариги раҳбарлари, айниқса, райком секретари ўртоқ Қодиров Қаландаровни ҳаддан ташқари эркалатиб юборган эди. Унинг милицияга бўйсунмаганлиги ҳам шунинг оқибати. Бироқ кейинчалик ўйлаб кўрган бўлса керак: бу тантеклигини районнинг ҳозирги раҳбарлари кечирадими-йўқми? Шунинг учун милиционердан узр сўрагани борган, штраф ол, деб чўнтатгини тутган. Лекин «Хотин киши олдида эркак қадимни букма» дегани менинг учун ҳам янгилик!

Қаландаров, ҳақиқатан, Носиров пайқаганича ва Саида айтганича хийла эрка раислардан эди.

Бу одам қирқ учинчи йилгача шу райондаги «Ўзбекистон» номли бардамгина колхознинг раиси бўлиб, ўттиз тўққизинчи йилда Ҳурмат Белгиси ордени билан мукофотланган илфорлардан эди. Қирқ иккинчи йилда «Бўстон» колхозида раис бошлиқ бир тўда жиноятчилар шайкаси фош қилинди. Шайка колхоз мулкини талонторож қилиб, колхозчилар ҳақини еган, хўжаликни барбод қилган экан. Район ижроия қўмитасининг ўша вақтдаги раиси бир куни Қаландаровни чақиририб, «Бўстон» колхозининг аҳволини гапириб берди, сўзининг охирида: «Мен урушга кетаётибман, агар рози бўлсангиз, шу колхозни сизга топшириб, хотиржам бўлиб кетсан», деди. Раиснинг бу гапи Қаландаровга жуда қаттиқ таъсир қилди. У, кўзига ёш олиб, раисни қучоқлади ва қўл бериб: «Колхозни кўтараман! Бажараман!» деди ва оғзига сўз олди. Шу-шу бўлди-ю, Қаландаров кечаникеча, кундузни-кундуз демай колхоз ишига жуда қаттиқ ёпишиди; каттани ака, кичикни ука деб ҳаммани ишга солди, ҳар қаерда колхоз учун талашиб-тортишди. Оғир уруш шароити бўлишига қарамай, колхоз икки йил де-гаんだ оёққа босди, райондаги илфор колхозлар қаторига кириб олди. Республиkaning йигирма йиллиги муносабати билан «Бўстон»дан Қаландаров Мехнат Қизил Байроқ ордени, яна тўққиз киши бошқа орден ва медаллар билан мукофотланди.

Бир йилдан кейин район партия комитетининг секретари ҳам урушга кетиб, унинг ўрнига Рустам Қодиров деган ёш бир йигит келди. Янги секретарнинг бутун районда кўргани Қаландаров бўлди. Ундан олдинги секретарь даврида «Бўстон» колхози оғизга тушган бўлса, Қодиров даврида колхоз у ёқда қолиб, Қаландаровнинг ўзи оғизга тушиб кетди. Қаландаров бурун районда бўлиб турадиган мажлисларда биринчи қаторда ўтирадиган бўлса, эди президиумга чиқадиган, ниҳоят, область ва марказдан келган катта-кичик билан баҳузур гаплашиб, кулишиб, имлашиб ўтирадиган бўлди. Кунлардан бир куни марказий газеталардан бирни «Бўстон» колхози ҳақида ўз мухбириининг каттагина бир очеркини босиб чиқарди. Очеркка «Бўстон» деб сарлавҳа қўйилган бўлса ҳам, гап колхоз ва колхозчилар ҳақида эмас, фақат Арслонбек Қаландаров ҳақида борар эди: Арслонбек ундоқ қилган, Арслонбек мундоқ қилган, Арслонбек увотда кўкрак кериб туриб, ёқимли товуш билан ундоқ деган, Арслонбек доно кўзларини қисиб бундок деган... Ўша куни кечқурунрайком секретари Рустам Қодиров «Бўстон»га бориб, Қаландаровни шу муносабат билан табриклиди ва колхозчилар олдида уни: «Колхоз далаларининг арслони» деб атади. Секретарнинг бу таърифи Қаландаров учун газетанинг мақтовордан ҳам каттароқ бўлди. Шундан кейин Қаландаров ва у билан бирга «Бўстон» колхози ҳам биринчи навбатда Қодировнинг, қолаверса бутун район раҳбар ходимларининг арзандаси бўлиб қолди. Район раҳбарлари ҳар сабаб ва ҳар баҳона билан колхозга тез-тез боришар, бошқа колхозлардан юлиб бўлса ҳам унга моддий ва маъшавий ёрдам беришар, районга марказдан келган масъул ходимларни ҳам, ўзларининг меҳмонларини ҳам «Бўстон»нинг меҳмонхонасига, боғига олиб боришар, районага қандай мухбир, фотограф, ёзувчи келса ўша ерга юборишар эди. Бунинг натижасида Қаландаров район раҳбарларининг, ҳатто баъзи бир марказий масъул ходимларнинг қаноти остига буткул кириб кетди. Буларнинг қаноти остида унга қилич ўтмайдиган, ўқ тегмайдиган бўлиб қолди.

— Биласизми, — деди Носиров куюниб, — кейинги икки йил ичida колхоз партия ташкилотининг секретари беш марта алмашибди. Ҳар сафар Қаландаровнинг хоҳиши билан алмашар экан. Ҳар сафар райком розилик берар экан... Секретарь колхознинг ўзидан бўлса, Қаландаров уни қоққанда қозик, илгаца хумча қилиб

олар экан, райондан юборилса — сифдирмас, чўқиб ташлар экан. Бу нима деган сўз? Демак, Қаландаров районнинг баъзи раҳбар ходимларини орқа қилиб, бутун партия ташкилотини босиб олган деган сўз. Мана бир мисол: Зулфиқоров деган бир бригадир хотин устига хотин олибди. Зулфиқоров партия аъзолигига кандидат экан. Шу одам устидан бюргага тушган аризани Қаландаров бир ярим йилдан бери муҳокама қилгани қўймас экан! Шундоқ бўлгандан кейин правлениеда ҳам шунинг айтгани айтган, дегани деган бўлиши керак...

— Ўзи яхши ташкилотчи дейишиади, — деди Саида.

— Тўғри ташкилотчиликнинг аҳамияти катта, лекин ташкил қилинган одамлар ташкилотчининг соясида қолиб кетмаслиги керак, — деди Носиров ва блокнотини столнинг тортмасига солди.

Саида гап тамом бўлди, деган хаёлда ўрнидан турмоқчи бўлган эди. Носиров тўхтатди.

— Мен сизга айтмоқчи бўлган гапимни ҳали айтганим йўқ. Бу гаплар ҳаммаси даромад эди. Гап шуки, биз, бюро аъзолари кенгашиб, «Бўстон» партия ташкилотининг секретарлигига сизни тавсия қилишга қарор бердик. Бир йил ишлаб берасиз. Фақат бир йил! Ўз ўрнингизга одам топиб, тайёрлай олсангиз, илгарироқ чақириб олишимиз ҳам мумкин.

Саида кўзларини, оғзини катта очиб секин ўрнидан турди, ингичка бармоқлари титраб турган иккала қўли билан бошини ушлаб яна ўтирди.

— Тоҳиржон aka! — деди энтикиб.

Носиров кулди.

— Ҳайрон бўлишингизни билар эдим, лекин қўрқиб кетарсиз деб сира ўйламаган эдим.

— Ахир мен... қўлимдан келмайди.

— Қаёқдан биласиз? Секретарь бўлиб кўрганмисиз?

— Мени Қаландаров писанд қиласмиди!

— Писанд қилмагани яхши. Агар писанд қилса, борган кунингиздан бошлаб чўқиши пайига тушади-ю, ишдан қолади. Писанд қилмаса, чўқимайди, демак биз бошқа ҳеч нарсага алаҳсимасдан ишимизни қилаверамиз: партия ташкилотини жонлантирамиз. Қаландаровнинг куч ва талантини керакли томонга йўналтирамиз.

Саида бошини қуи солиб жим қолди.

— Хўш, яна нима дейсиз? — деди Носиров.

Саида эшитилар-эшитилмас:

— Аёл бошим билан... — деди-ю, у ёғини айтмади.

— Мана бу гапни мен сиздан кутмаган эдим! — деди Носиров зўр таассуф билан. — Ҳеч кутмаган эдим-а, жон қизим! Шунақа гаплардан қачон қутуламиз? «Аёл бошм» деганингиз мунглиман, муштипарман деганингизми? Наҳот шундоқ бўлса!.. Мой айниса туз солади, туз айниса не солади, деган гап бор. Аёлларга «аёл» деб, одам боласини ожиз нотавон деб қараш, қалин, кундошлиқ, «назр» сингари бидъатлар аёллар шаънига демак, инсоният шаънига ҳақорат деб турганимизда, сиз ўзингизга «аёл» деб қарасангиз... додимизни кимга айтамиз! Қадимги замонда аёллар ўзига ўзи аёл, яъни мунгли, муштипар деб қарashi табиий бўлган, чунки унинг кўз ёшидан бошқа орқа таянчи йўқ эди. Сизнинг орқангизда Совет ҳукумати, бутун бир система турибди! Наҳот шуни сезмасангиз! Буни сезмасангиз жамиятдагина эмас, шахсий ҳаётингизда ҳам дадил қадам ташлай олмайсиз. Замонамиз дадил қадамлар замонаси-ку, қизим! Ҳозирги замонда дадил қадам ташлай олмаган киши туртилиб, четга чиқиб қолади. Ким айтади сизни комсомол тарбиясини кўрган қиз деб!

Саида бошини кўтарди, қоматини ростлади.

— Кечиринг, Тоҳиржон ака, оғзимдан чиқиб кетди... Ўқатдан шундоқ деганингизга гангиб қолдим... Майлику, лекин ойлавий аҳволимни назарда тутишингизни ўтинаман...

Носиров бир нима демоқчи бўлиб өғиз ростлаганда эшик секин очилди-ю, Арслонбек Қаландаровнинг шопдай, районга машҳур мўйлови, юзи кўринди.

— Ўртоқ Носиров, мумкинми... колхозга борган экансиз... йўқ эканман...

— Марҳамат, киринг! — деди Носиров ва Саида билан наридан-бери гапни тамом қилди. — Ўйлаб кўринг. Бу тўғрида эртадан кейин гаплашамиз.

Саида эшикка томон юрди ۋا четланиб, Қаландаровга йўл берар экан, биринчи мартаба унга зеҳн солиб қаради. Раис унинг кўзига илгаригидан савлатсизроқ кўринди.

Саида чиқиб, эшикни зич ёпди.

II

Саида Носировнинг таклифига розилиқ бўрмаганици, унга важ кўрсатганини кабинетдан чиқиши бида-ноқ унутди; унутмаган тақдирда ҳамрайком бюроси

бу важларни эътиборга олмаслигига қаттиқ ишонар, шунини хоҳлар, «Бўстон» дек катта ва машҳур колхознинг партия ташкилотига секретарь бўлиб бориш ўйи қалбининг аллақаерини тимдаласа ҳам, аллақаерига жуда-жуда хуш ёқар эди.

Саида телефонга жавоб берадими, келган-кетган одамлар билан муомала қиласидими, қўлида қофоз капалакдай учиб, ҳали у эшикка, ҳали бу эшикка кириб чиқадими — бошидан хаёл аримай қўйди: гимнастёрка ва этик кийиб далаларни айланади, қаерга борса колхозчилар ўраб олишади, колхоз клубида мингларча одамии оғзига қаратаб катта-катта нутқлар сўзлаганида, орқа қаторларда ўтирганлар беихтиёр олдинга силжиб кела беради, колхозда партия турмуши ва колхоз ҳаётининг ҳамма соҳасида иш қайнайди...

Орадан ярим соатча ўтгандан кейин Қаландаров кабинетдан қип-қизариб чиқди-ю, Саиданинг олдидан ўтар экан, унга кўз қирини ташлаб: «Салом», деди. У эҳтимол, Носировнинг суҳбатидан кейин эс-ҳушини йўқотган, шунинг учун Саида билан саломлашганини унуган бўлса, бироқ Саида унинг қизарганини ҳам пайкамай, саломига ўзича маъно бериб: «Ҳмм, Носиров айтибди. Янги секретарга биринчи салом», деб қўйди.

Саида уйга кеч соат ўн бирларда қайтди. Холаси уни кутиб ўтириб, сўрида ёнбошлаганича пинакка кетибди. Отаси Али бобо ток остидаги ўзининг арқон каратовида одатдагича деворга қараб чўнқайиб, худди қуръон тиловат қилаётгандай тебраниб ўтирас эди.

Али бобо бундан кўп йиллар муқаддам хотинини сўйиб ташлаган, Саида мана шу холаси Тўтиносонинг қўлида ўсан.

Саида ўшанда неча ёшда бўлса экан? Ҳар ҳолда эс-эс билади: ўша оқшом ой жуда ҳам катта чиққан эди. Саида опаси Қарима билан маҳалла болаларига қўшилиб, эшикма-эшик бойчечак айтиб юришган эди. Саида гоҳ бошқалардан олдин, гоҳ бошқалардан кейинда қолиб, бойчечак айтар эди:

Бойчечак, бойчечак,
Бочечакнинг боласи, боласи,
Қулоғида донаси, донаси,
Қаттиқ ердан таталаб чиқкан бойчечак.

Шу пайт ҳовли томондан кимнингдир жон аччирида додлаган товуши эшитилди. Опа-сингил югуриб ҳовли-

га киришди. Ҳовли жимжит. Айвонда хира осма чироқ алланечук кир ёғду тўкиб турибди. Саида яқинроқ бориб қараса, айвоннинг пастида кимдир, боши бир томонга қийшайган, чалқанча тушиб ётибди. Карима: «Вой, ая, сизга нима бўлди, туринг!» деб унинг қўлидан тортди. Саида ҳам тортмоқчи бўлган эди, қоп-қора ва ёнишқоқ бир нарсага тойилиб йиқилди. «Қон... Саида у ёгини билмайди, бир вақт кўзини очиб қараса, мана шу холаси Тўтинисонинг ўйида ётибди. Саида бўлган воқеани кейинчалик опаси Каримадан эшилди: аяси қишлоқ Совети олдида очилган саводсизликни битириш курсига кириб ўқимоқчи бўлган экан, дадаси унамабди ва шу важдан бир неча марта тутиб олиб урибди. Аяси ўша қонли оқшом яшириқча дарсга кетаётган экан... Суд Саиданинг дадасини отувга ҳукм қилган экан, Тошкент ўлим жазоси ўрнига ўн йил қамоқ буюрибди.

Шу билан бу оила тамом бўлди. Тўтинисо ҳовлини сотиб, икки етимни ўз қишлоғи Ропқонга олиб кетди. Карима Ропқонда ўқишини давом эттириб, уруш бошланган йили ўн йилликни битирді: ундан кейин Смарқанд медицина институтида ўқиди, институтни битирганидан кейин Мирзачўлга ишга тайинланди, бу ерда икки йилча ишлаганидан кейин район партия комитетининг масъул ходимларидан бирига тегди. Бу орада Тўтинисонинг эри қазо қилди, урушга кетган ўғли тўғрисида қора хат келди. Шундан кейин Карима холаси билан Саидани ўз қаноти остига олди—Мирзачўлга кўчириб келди.

Иллар ўтди. Саида ўн йилликни битириб, комсомол ишида кўзга кўриниб қолди.

Бир йил Карима эри билан курортга борди ва бир экскурсия вақтида ўз она қишлоғидан келган иқки киши билан танишиб қолди. Гапдан гап чиқиб, булардан бири Кариманинг отаси қамоқ муддатини битириб келганини, Қорасув станциясида чўткачилик қилиб юрганини бундан икки йил бурун ўз кўзи билан кўрганини айтди. Бир томонда ўша қонли оқшом манзараси, бир томонда умрининг охирини фарибликада ўтказаётган бир мўйсафид оппоқ соқолини селкиллатиб, бирорларнинг оёғини чўткалааб ўтириши Кариманинг кўз олдига келди-ю, ҳар нечук; фарзандлик туйғуси ғалаба қилди. Курорт ора йўлда қолди — путёвканинг саккиз куни куйди — эр хотин қайтиб кетишиди. Карима Мирзачўлга тушмасдан тўғри Қорасувга ўтиб кетди.

Карима Қорасув станциясига эрталаб соат тўққиздан ошгандা тушди. У юраги ҳовлиқиб, бир зумда перроннинг у бошидан бу бошига бир неча марта бориб келди, станция биносининг ичини, орқа томонларини, йўлнинг у юзидағи чойхона олди ва атрофини кўздан кечирди, яна перронга келди. Орадан уч соат чамаси вақт ўтди. Ниҳоят, перроннинг у бошидағи қари мажнунтол остидаги ташландиқ бир будка ёнидан елкасига қора сандиқча осган, қўлида курсича, новча киши чиқиб Каримага томон келаверди. Ўша!.. Фақат бир оз букчайган, узун соқоли оқарган; устида ўзига кенг жигар ранг тужурка, тиззалари қора майдан ялтираган галифе шим, бошида эски пилотка, оёғида солдатча ботинка... Чол ерга қараганича, ғам-ғуссага тўла бир куйни хиргойи қилиб, Кариманинг олдидан ўтиб кетди ва перроннинг уртароқ срига бориб, газета будкасининг ёнинга курсичасини қўйди; ўтириб ўша куй мақомига төбранициб сандиқчасини очди, чўтка-пўткасини олди. Карима берироқда туриб уни бир оз кузатмоқчи бўлган эди, сабри чидамади, тепасига борди. Чол бошини кўтармай, ҳамон ўша куйни хиргойи қилиб, куй мақомига иккала чўткаси билан сандифини чалди. Бу, афтидан, оёғингни сандиқчага қўй дегани эди. Карима бир оз энгашиб, титроқ товуш билан секин: «Дада!» деди. Чол худди ўқ теккан-у, бу ўқ қай даража қалтис текканига зеҳн солаётгандай жим ва қимирламай қолди, кейин манглай оша Каримага қаради-да, ранги бўзариб кетди, бирдан қизариб кетган кўзларини ёш пардаси қоплади. Карима энгашиб бир нима демоқчи бўлган эди, улгурмади — чол унинг оёғига ўзини ташлаб, ўкириб юборди. Карима уни дарров кўтариб олди. Унинг ҳам ич-ичидан хуруж қилиб келган йиғи шиддат билан отилиб чиқадиган пайтда кўз олдига ўша машъум оқшом манзараси келди-ю, қалбидан чиққан совуқ бир тўлқин томоғига тиқилган йиғини суриб, ювиб кетди. У эсини ўнглаб, томошабин тўппланмасин учун дадасига жеркиброқ: «Юринг», деди. Чол индамай, унинг кетидан станция биносига кирди, поезд келадиган маҳалигача индамай, бир бурчакда ўтириди, индамай вагонга чиқди. Чол ўшандан бери шу ерда. У ҳеч кимга сўз қотмайди, бирор бир нимани сўраса, ерга қараб қисқа жавоб беради; уй ишига қарашади, овқатини алоҳида ейди, кўчага камдан-кам чиқади, бўш вақтида мана шу арқон каравотда деворга қараб чордана қуриб ўтиради-ю, товуш чиқармай, ўша ғамгин куй мақомига тебранаверади...

Орадан бир қанча вақт ўтиб, Кариманинг эри Бекобод шаҳрига катта бир ишга тайин бўлди. Эр-хотин кўчиб кетадиган бўлишди. Карима дадасини олиб кетмоқчи бўлган эди, чол кар ва соқов бўлиб олди — кўнмади.

Шундай қилиб, Саида мана шу дадаси ва холаси Тўтинисо билан турар эди.

Тўтинисо, уйқу караҳтлиги ёзилмаган бўлса ҳам, Саиданинг кулай-кулай деб турган лабларидаги, ўйнаб турган кўзларидағи хурсандлик аломатини кўриб, бунинг сабабига қизиқди. Саида айтмади, гапни чалғитди, чунки: «Мени савдои даданг билан ташлаб кетсанми», деб йиглайди, деган хаёлга борди. Ётишди. Саиданинг уйқуси келмади, колхозга борса ишни нимадан бошлишини узоқ ўйлади, ниҳоят, қилинадиган ишларни ҳозирдан ёзиб бориш керак, ишга тушиб кетгандан кейин ўйлагани вақт ҳам бўлмайди, баъзи нарсалар эсга ҳам келмайди деган фикрга келди; туриб чироқни ёқди, қалин дафтарини олиб ёзди:

«Бригада ва звено бошлиқлари билан суҳбатлар ўтказиш. Лекция масалалари. Агитаторлар билан суҳбат. Партия маорифи. Ижрони текшириш, Зулфиқоров масаласини тездан текшириб, чора кўриш...».

Саида уч-тўрт саҳифани тўлдириб, дафтарини ёстиқ остига тиқди ва чироқни ўчириди, ҳаял ўтмай яна турди, яна ёзди...

Тўтинисо эрталаб барвақт турди, қараса, Саида ётган жойида дафтирига шошиб-пишиб бир нималар ёзаётibi, ёзаётган нарсаси жуда қизиқ бўлса керак, дамбадам илжайиб қўяётibi. Саида холасининг зимдан кузатиб турганини кўриб қолди-ю, кулиб юборди.

— Нима, қизим, нима ёзаётисан? — деди Тўтинисо.

— Айтсан йиглайсиз-да...

— У нима эканки сени кулдирап экан-у, мени йифлатар экан?..

Саида дафтарини ёпиб, узун даромаддан кейин воқеани айтиб берди.

Бу замонда хотин-қизлар ўқиб олим бўлиши, ишлаб ҳурмат ва шуҳрат топиши, ишонч қозониб давлат арбоби, раҳбар ходим бўлиши фавқулодда бир нарса бўлмаса ҳам, Саиданинг катта колхозга раҳбар бўлиб кетаётганлиги ўтмишнинг хотин-қизларга тўккан заҳарини тотиган, буни ҳануз унумаган Тўтинисо учун ғоят катта ҳодиса эди. У қулоч ёзиб Саидани қучоқлади, юзидан, кўзидан ўпди.

— Наинки йиғласам, жон қизим!.. Мартабанг бундан ҳам улуғ бўлсин дейман!..

Саида суюниб кетди.

— Бир йил, ниҳояти бир йил ишлаб берар эмишман, холажон. Тез-тез келиб турман.

Икки кундан кейин райком бюросининг мажлиси бўлди. Бюро олдидан Носиров Саида билан гаплашиб, унинг узил-кесил розилигини олди; кейин яна Қаландаров билан суҳбат қилди. Бу суҳбатда нима гаплар бўлганини Саида билолмади. Лекин Қаландаров кабинетдан ранги бўзариб чиқди-ю, Саидага тўнгиллаб:

— Мўртгина нарса экансиз, қийналиб қолмасмикинисиз? — деди.

Шу пайт қабулхонага қўшни «Социализм» колхозининг раиси—Қаландаровнинг қалин ошнаси Уммат Назаров кириб келди. Қаландаров Саидадан жавоб кутмай, Назаров билан сўрашди ва уни йўлакка олиб чиқиб ҳасрат қилди.

— Гижинглаган йигитлар турганда, шу қизни секретарь қилиб юбораман деб ўтирибди! Қишлоқда одам қолмаса, эчкенинг оти мулла Норқўзи бўлади... Шу ҳам гапми! Одамнинг хўрлиги келади.

Назаров у ёқ-бу ёққа қаради, кўзларини ўйнатиб, ваҳима билан шивирлади:

— Бу гапни менга айтдинг, ўртоқ, бошқа одамга оғзингдан чиқарма! Уят бўлади... Бу қизни аёл деб камситмагин. Ўқиган қиз. Сену мен ўз тошимизга бир ботмон бўлиб юрибмиз-да, бунинг тоши билан тортилсак, посангига ярамаймиз!

Эртасига Саида «Бўстон»га жўнади. Али бобо унинг чамадонини автобусга чиқариб берди ва автобус кўздан йўқолгунча қараб турди-да, кейин яна ўша куй мақомига қадам ташлаб ҳовлига кириб кетди.

III

Қаландаров Носировнинг кабинетидан ранги бўзариб чиққани, Саидага дабдурустдан: «Мўртгина нарса экансиз, қийналиб қолмасмикинисиз», дегани ундан жавоб ҳам кутмай Назаров билан чиқиб кетгани райкомнинг тавсиясидан норози эканини кўрсатар эди. Бу Саиданинг кўнглига ғашлик солиб қўйди. Саида бу ҳақда Носировга ўша оннинг ўзида гапира олмади, кўнглига «ҳалитдан шикоятми» деган гап келади деган андишага борди. Лекин бу гапни мавриди

Билан айтиб, Носировни хабардор қилиб қўйиш зарур эди. Саиданинг мўлжалича шундай маврид колхозга кетадиган куни келиши — жўнаши олдидан Носиров суҳбат ўтказиши, унга йўл-йўриқ кўрсатиши керак эди. Бироқ унинг кутгани бўлмади: автомат ручкасига сиёхини тўлдириб, қалин дафтарини қўлтиғига қисиб кирганида, Носиров ҳатто ўтири ҳам демади, ўрнидан туриб хайрлашгани қўл берди, оқ йўл, ишда муваффақият тилади. Саида ҳайрон бўлди, бир қадар оғринди ҳам: «Наҳот секретарнинг, яна кексав тажрибали партия ходимининг раҳбарлик ишига кетаётган ёш, ҳали ҳеч нарсани кўрмаган коммунистга айтадиган бирон оғиз ҳам гапи бўлмас!».

Саида, кўнглидаги бир ғашлик икки бўлиб, Қаландаров билан муносабат ва тажрибасизлиги ҳақида не-не кўнгилсиз ўй-хаёлларга бориб колхозга жўнади. Колхозга яқинлашган сайин унинг зеҳнида тажрибасизлик ваҳимаси чўкиб, Қаландаров билан ишлай олиш-олмаслик ваҳимаси юзага қалқий бошлади. Ҳақиқатан, Саида тажрибасиз бўлса—тажриба орттириши, хато қилса — тузатиши, билмаса — ўрганиши, демак, елиб-югуриб, қоқилиб-сурилиб ишни олиб бориши мумкин, лекин Қаландаров рўйхуш бермайдиган бўлса-чи? Унинг устидан арз қилиш, уни жазога торттириш билан иш юришмайди; акси бўлиши, мурракаблашиб кетиши мумкин. Одам боласи циркнинг оти эмаски, қамчи қарсллаганда чўйкаласа...

Қаландаров ҳамон ўша кайфиятдами, ё кейинчалик ўйлаб феълидан тушдими? Саида шуни билгиси, тезроқ билгиси келар эди.

Канал бўйидаги соя-салқин чойхона — автобус бекатида марказий газеталардан бирининг областдаги маҳсус мухбири Аъзамжон учраб қолди. Аъзамжон бир тўда студентнамо йигитлар билан кабоб еб ўтирган экан, Саидани даврага тортди. Эркаклар суҳбатида етилган қиз бўлса, суҳбат аҳли ё сергап бўлади, ё индамас. Аъзамжон сергап бўладиган ва бунинг устига, фоят хушчақчақ йигитлардан эди. У бирпастда талай гап гапириб ташлади. Лекин бу гаплар сафсата ёки қизиқчиликдангина иборат эмас, унинг бутун областни қадамлаб кезганини, кўп колхозларни, улардаги одамларни яхши билганини, кўп раисларни жуда жуда ўрганганий кўрсатар эди. У Саиданинг «Бўстон»га кетаётганини эшишиб, Қаландаров тўғри-

сида гапирди, унинг милиционер билан қилған мөжаросини жуда қизиқ қилиб ҳикоя қилди. Қаландаров мундайроқ меҳмон келса, югурдагига: «Эшон!» дер экан, бу «иккита нон билан бир чойнак чой олиб кел» дегани, «ҳой Эшон» деса, ош буюргани, «Эшон, ҳой» дегани эса «ҳовлига бориб хотинимга айт, нозик меҳмон олиб бораман» дегани бўлар экан.

Саида Аъзамжоннинг Қаландаров ҳақидаги гапларига ичидаги гоҳ кулиб, рӯпара бўлганида Қаландаров югурдагини нима деб чақириши тўғрисида гоҳ ташвиш тортиб колхозга етганини ҳам билмай қолди. У автобусдан тушиб оғир чамадонини ҳам кўтариб, қийшайганича колхоз боғининг темир дарвозасидан кирганида, эллик қадамча нари каттакон сада остидаги сўрида оёғини саланглатиб ўтирган Қаландаровни кўрди. Қаландаров уни кўриб илжайди-ю, ўрнидан қимирламади, узун оёқларини қаттиқроқ саланглатди. «Дийдоринг қурсин, — деди Саида ичидаги, — ўзимни иззат қилмасанг, аёллигим ҳурмати, чамадонни қўйлимдан олсанг ўласанми!..». Саида келиб чамадонини икки қўллаб кўтариб сўрига қўйганидан кейин Қаландаров сўрашгани қўл узатди.

— Келинг... Қийналмай келдингизми?

— Раҳмат...

Шу билан гап тамом бўлди. Саида жуда ноқулай аҳволда қолди. Анчадан кейин Қаландаров, худди ўзи-ча гапиргандай деди:

— Колхозда айшингизни қилиб юра берасиз. Партия ташкилотининг секретарига иш йўқ дейиш мумкин. Пахта ҳар йили юз! Пилла юз! Оқсанган тармоғимиз йўқ дейиш мумкин. Узингиз ҳам билсангиз кепрак?

Саида нима деярини билмай қолди. Қаландаровнинг бу гапларидан: «Сен эмас, сендан дурустроқ секретарга ҳам муҳтож эмасман» деган маъно чиқарэди. Бирпас жимликтан кейин Қаландаров гулзорнинг нариги томонидаги идорага қараб:

— Эшон, ҳой! — деб қичқирди.

Сайданинг кўнгли бир оз ёришди, ичидаги: «Мухбирнинг айтгани рост бўлса, демак мен «нозик меҳмон» бўлсан керак...» деб қўйди.

Икки қаватли идора биносининг ўнг қанотига тақаб солинган баланд ёзги қизил чойхона зинасидан чамандагул дўппи, оқ шойи кўйлак ва шим кийган

бир бола югуриб тушди ва чопқиллаганича Қаландаровнинг олдига келиб қўйл қовиштири. Эшон бола эмас, ёши элликдан ошган кўса экан. Унинг бўйни тошбақанинг бўйини эслатар, юзи сўриб ташланган ҳусайнини узўмга ўхшар, лекин бир томонга силлиқ қилиб тараалган сочи оёғидаги амиркон туфлисидан ҳам қорароқ ва кўпроқ ялтирад эди.

— Мана бу чамадонни ҳужрага киритиб қўйгин...
Ҳужрани ясатганмисан?

Эшон чамадонни силтаб елкасига олди.

— Ясатганман, бек ака.

— Сурат-пурат қоққанмисан?

— Қоққанман, бек ака.

Қаландаров Саидага қаради.

— Уйингизни кўриб чиқасизми..

— Майли...

Эшон Саидани қийғос пишган олчалар орасидан оқаришиб кўринган бинога томон бошлаб борди. Чамадонни ҳужранинг остонасига қўйиб, юргурганича қайтиб кетди.

Қаландаров югурдагини «Эшон, ҳой!» деб чақирганда Саида қанчалик хурсанд бўлган бўлса, ҳужрани кўриб шунчалик таъби тирриқ бўлди: полсиз, қоронғи, супурги билан оқланган, зах ҳиди анқиб турган бир кулба. Унинг бутун жиҳози шолқўрпа тўшалган оддий темир каравот, устига алланима тўкилиб қотиб қолган қўпол стол, иккита табуретка; деворларига қоқилган «сурат-пурат» каттакон безгак пашша, ғўзани нобуд қиласидаган ҳар хил ҳашаротлар, зотли чўчқа тасвири сингари турли плакатлардан иборат эди.

Саида келтирган бисотини чамадонидан олиб, столни, каравотни безаган бўлди, деразага ҳозирча газета тутиб қўйди, ташқарига чиқиб ювиниб келди, кийинди. Шу чоқ эшик худди мушук таталагандай тиқирлади да, секин очилиб, Эшоннинг калласи кўринди. Раис Саидани айттириб юбориби.

Саида боргандада раис ҳамон ўшандай, сўрида оёғини осилтириб, навбатма-навбат гапираётган икки кишининг сўзига диққат билан қулоқ солиб ўтирад эди. У. хаёли шуларда бўлса керак, Саидага қаради-ю кўрмади, анчадан кейин пайқаб, Эшонга! «Сизлар бораверинглар, мен ҳозир...» деди. Эшон Саидани бошлади.

Дарвозадан чиқиб, катта йўлдан бир оз юрилгач, чап томондаги толзор кўчага бурилишди. Жим кетавериш ноқулай бўлганлигидан, Саида Эшондан:

— Сиз колхозда нима иш қиласиз? — деб сўради.

Эшон анчадан кейин, худди хумга йўталгандай дўнғиллаб жавоб берди:

— Старший чойхончик!

Савол унга малол келганини кўриб, Саида ичида: «Мунча ҳам тўнг, мунча ҳам сўхтаси совуқ одам экан», деди-ю, бўлак сўз қотмади. Эшон кўчанинг охиридаги баланд дарвозага ўрнатилган эшикка бошлади.

Қаландаровнинг ҳовлиси каттагина экан. Бир томонда унча дид билан солинмаган бўлса ҳам, каттагина иморат, сиркор айвон; унинг рўпарасида ҳовуз, чоғроқ шийпон, сим тортиб кўтарилиган ток, боғча-полиз... Лекин буларнинг ҳаммаси ҳовли эгасининг ҳаваси зўр-у, ҳафсала ва диди йўқлигини кўрсатиб турар эди: токнинг бир неча новдаси симга ўз ҳолича гармашибди-ю, қолгани ерда ётибди; мева дараҳтларининг остини, полизни шўра ва ғумай босиб кетибди; ҳовузнинг ўртасида аллақанақа қофоз яшик ярмигача сувга ботиб қийшайиб ётибди ва шапканинг гардиши, фанер парчаси сузиб юрибди; шийпон қаҷондир бир бўялган экан, ҳозир бўёқдан асар қолибди, холос; айвоннинг зинаси олдида синиқ хум ағанаб, каттакон қадоқ тош занг босиб ётибди...

Эшон устма-уст йўталди. Рўпарада тандирга ўт ёқаётган новча, кўк рўмолини томоғидан боғлаб олган бир кампир Саидага қараб, «келинг» деди-ю, яна ишини қила берди. Айвонга очиладиган икки эшикнинг биридан хонатлас кўйлак кийган, жуда семиз, бағбақалари осилган, қип-қизил юзи ялтираб турган, афтидан, ёшини белгилаб бўлмайдиган бир хотин чиқди. У меҳмон кутишда айтиладиган бир дунё гапни тез-тез ва бир нафас билан тўкиб ташлади-ю, Саидани ичкарига таклиф қилди. Саида ичкарига қадам қўйди ва оёқ остидаги қип-қизил гилами кўриб, туфлиснин ечди. Тузалган хонтахта ёнида, афтидан, меҳмонни қаршилаб турган барваста, сариқ бурма кўйлак устидан бир талай орден тақилган жигар ранг костюм кийган қирғиз башара бир аёл Саида билан сўрашди ва қўйини қўйиб юбормай тўр-

га—атлас кўрпачага йўллади. Саида бу хотинни қа-ердадир кўргандай бўлди.

— Танишиб қўйинглар, Тожихон, — деди мезбон, — бу киши райондан... бизга ишга келдилар...

— Бу кишини яхши биламан, — деди Тожихон қўл бериб.

— Бу киши «Социализм» колхозининг донгдор бригадирларидан Тожихон Жаъфарова. Неча орденли? Бир, икки, уч...

Тожихон кулди...

— Сиққанича тақиб, қолганини рўмолчага тугиб олганман, Хуринисо опа, — деди Тожихон, дарҳақиқат, ёстиқнинг устида турган тугунчани кўрсатди.— Ўзаро текширишга бўрган эдик, бор бисотингни тақиб ол дейишди..

Хўп кулишди.

Хуринисо ичкари уйга кириб кетди. Икки меҳмон бир-бирига қараб жилмайшиб, яна ҳол-аҳвол сўрашди. Саида у ёқ-бу ёқса кўз ташлади. Уй ҳам ҳавас, ҳафсала ва дид борасида ҳовлини эслатар эди: деразаларга ип билан осилган оқ крепдешин пардалар салқи; деразанинг чап томонига қўйилган чиройли ёзув столи устида каттакон сариқ самовар, жўмрагига ранг-баранг қоғоз гуллар тиқилган бир талай чойнак, қопқоғи тоб ташлаган қизил патефон, столга тираб қўйилган қимматбаҳо триляж, унинг иссиқ чойнак излари қолган тумбасида керосин лампа, чақилган гугурт чўплари, каттакон қизил совун... Саида ичида: «Қаландаровнинг ҳаваси зўр-у, лекин хотинининг ҳафсаласи, табиати мундайроқ экан», деб қўйди.

Мезбон ичкари уйдан бир вазада конфет олиб чиқди, Саида бу чоқ қарши девордаги суратларни— Қаландаровнинг орден ва медаллар тақиб олдирган портретини, бўйни ингичка, калласи катта, шалланг қулоқ бир боланинг кўзларини катта очиб ва лабларини қимтиб тушган расмили кўздан кечирмоқда эди. Мезбон гап бўлмаганда гап бўлсин деб, изоҳ берди.

— Арслонбек акангизнинг пахтакорлар қурулто-йида олдирган сурати. Униси Козимбек, менинг ўғлим, болалигидағи сурати, бу йил медицина институтини битирди, ўзимизнинг колхозда врач... отпуска қилиб Москвага кетди.

Врач деганда Саиданинг кўз олдига, негадир, капкatta киши келди.

— Врач? Ўғлинигиз шунаقا каттами? Ёшсиз-ку!..

— О... — деди мезбон Саида «ҳали ёшсиз-ку» дейишини хоҳлаб, — қариб қолдик! Бабушка бўлиб қолдик! Қани, сомсадан олинглар...

Бахтга қарши Саида унинг хоҳишини пайқамади.

— Ҳадемай невара кўраман, — деди мезбон гапни айлантириб.

— Вой, Ҳуринисо опа, келин қилдингизми? — деди Тожихон.

— Энди! Қозимбек кўймаётибди-ку, лекин бари бир, кузда тўй қиласиз. Билмадим, ростми-ёлфонми, Москвага бориб ўқийман дейди. Унинг гапига ким қулоқ солар эди, кузда бўйнидан сиқиб, чимилдиққа киргизиб қўйганимни ўзи ҳам билмай қолади. Шундай қизни қўлдан чиқариб тентак бўлибманми!..

— Келин қаердан? — деди Тожихон.

— Келин ўзимиздан чиқди, — деди Ҳуринисо ташқарига ишора қилиб. — Қифоятхонининг қизи! Манзурахон! Тошкентда ўқийди. Сухсурдай қиз! Бир-бираiga хўп муносиб!.. Ҳа, айтгандай, эсим қурсин, сўрамабман, эринг дурустми? Кўп куйдирмайдими?

Тожихон Саидага кўз қирини ташлаб бир оз қизарди-ю, хижолатликни кулги билан енгмоқчи бўлди.

— Куйдирмаган эр әрми, опажон! — деди қаҳ-қаҳ уриб, лекин чин кўнгилдан чиқмаган бу қаҳқаҳани маъюслик даррөв босди. — Сут билан кирган... Яқинда бир авж қилди. Иккинчи май куни меҳмон чақирган эдик. Чарчадим. Самовар қайнаб турган эди. «Битта чой дамланг» деган гап оғзимдан чиқиб кетибди. Балога қолдим: «Мен бригадангга аъзо эмасман, катталигингни аъзоларингга қил!...» Қани энди гап уқтириб бўлса! Чойнакни ерга урди, самоварни тепиб юборди, пешанасига муштлади, бошини сўрининг поясига уриб қонатди...

Саида бу ҳодисага тушунолмади.

— Нега, нега унақа қиладилар? — деди.

— Эшитган одам ишонмайди: мен нима десам, нима қилсам, бригадир бўлгани учун шундоқ деяпти, бригадир бўлгани учун шундай қиляпти, менга зарбини ўтказмоқчи, мени оёқ ости қилмоқчи, деб ўйлайди. Мен билан бир жойга бормайди, ўзим борсам, ғаши келади, бир баҳона топиб ғурбат бошлайди. Илгари урар эди,

энди ё ўзини уради, ё овқат емайди; баъзан идиш-товоқ синдиради, аразлаб Шўр қишлоққа—аммасиникига кетиб қолади. Мен дарров бориб келаман: ишга чиқмаса, сир очилади!

— Узлари нима иш қиласидилар?—деди Саида.

— Колхозда ҳисобчи... икки бола кўрдик. Болаларимизнинг каттаси ўн олтига қадам қўйди. Шунча йилдан бери аҳвол шу. Тўғри, авваллари, колхозда зевно бошлиғи бўлган вақтларимда, эрим яхши эди. Бригадир бўлдим-у балога қолдим. Баъзан жуда хафа бўлиб кетаман, «Бор-э!» дегим келади-ю, тағин минг андишага бораман: эл оғзига элак тутиб бўлмайди, «ордени кўпайиб, эрини ташлади» дейди...

— Мен ўқитган жувонларнинг ҳаммаси ҳам кам бўлгани йўқ!—деди Ҳуринисо керилиб. — Тожихонни кечки мактабда ўқитганман!

— Шунақами?—деди Саида таажжубланиб ва ҳозир унинг бирон иш қилишига, иш қила олишига кўзи етмаса ҳам, ҳар қалай, сўради: — Ҳозир ҳам ўқитасизми?

Ҳуринисо бу саволни эшитмаган бўлди.

— Ҳаммаси ҳам униб ўси: бири колхоз раиси, бири район маданият бўлимининг бошлиғи, бири депутат... Ҳа, айтгандай, қайси куни Ҳакима келган эди, қаҳрамон бўлишига ўттиз бир тонна етмабди.

Ҳуринисонинг бу аёллар ҳақидаги гапларидан: «Мен ўқитган аёллар мана шунаقا мартабаларга әришди» деган ифтихордан кўра кўпроқ, «бари-бир, ҳаммасидан яна ўзим ақлли, ўзим доно» деган бир фурур акс этар эди. Бу аёл, афтидан, ўша аёлларга ҳасад қилганини, бир вақтлар жамиятда бевосита тутган ўрнини йўқотиб қўйгани учун қиласидиган афсус-надоматини ўзидан ҳам, ўзгадан ҳам яшириб, шу фурур остига кўмар эди. У мана шу ақлини, донолигини кўрсатиш учун мавзудан мавзуга кўчар, илмдан, санъатдан, сиёсатдан, колхоз хўжалиги ҳаётидан қулоғига кириб қолган гаплар ҳақида ўзича муҳокама юргизиб, пала- partiш, баъзан ҳеч қовушмайдиган фикрлар айтар, эрини ўлардай гўл подшо, ўзини ниҳоятда қув вазир қилиб кўрсатишга ҳаракат қиласиди.

Қаландаров келди. Ҳуринисо эри ҳақида айтганларини амалда кўрсатмоқчи, яна «шундай одам ҳам

менга бўйин эгади», демоқчи бўлди шекилли, уни ғазабига олди:

— Келар эдингиз-да... Шу ҳам ишми! Ҳамиша шунақа қиласиз!.. Қачон ташлайсиз шу феълингизни?! — деб шовқин солди.

Қаландаров ҳазилга олди.

— Ташлаш керак бўлган феълим кўп хўжайин! Туядан «нега бўйининг эгри» деб сўралса, «қасерим тўғри» деган экан... Зерикмай ўтирибсизларми, меҳмонлар...

Қаландаров пойгакка чўкка тушиб, бир қўшоқ сомса билан икки пиёла чой ичди-ю, меҳмонлардан узр сўради.

— Айбга буюрмайсизлар, меҳмонлар менинг идорада яна бирон соатлик ишим бор. Хўжайин, кун қайтди, шийпонга жой қилдирсангиз...

— Кифоятхоннинг қўли тегмайди, Эшонни юборинг!

— деди Ҳуринисо бошқа гап сингмайдиган бир оҳангда: Қаландаров кетди.

Ҳуринисонинг эрига қилган муомаласидан ўйда нечукдир кўнгилсиз бир губор қолди.

Бир оздан кейин Тожихон кетгани ижозат сўради ва Ҳуринисонинг қисташига қарамай, ўрнидан турди. Тожихон сафардан икки кун кечиниб қайтиби, шунинг учун бригадасидан кўнгли ҳеч тиянчимаётган экан, йўқса Саида билан бир гаплашишга муштоқ эканини қайта-қайта айтиб, уни уйнга таклиф қилди. Саида боришга ваъда берди. Уни кузатиб чиқишиди.

Тожихон оёғи узангига тегиши билан ўзини эгарга олиб, отга қамчи босди.

Ҳуринисо билан Саида қайтиб ҳовлига киришди.

Шийпонга жой қилинди. Бу срдан ҳовлининг, боғча ва полизнинг қаровсизлиги яна ҳам яққолроқ, яна ҳам хунукроқ кўринар, бунинг ҳаммасига одамнинг ичи ачир, ғаши келар эди.

Ҳуринисо дастурхон устида ғувиллаб, ўзини қанд-қурсга ураётган пашшаларни гажимли шоҳи еллиғич билан қўриб, дам-бадам: «Саидахон, дастурхонга қараб ўтирасангизчи!» деб қистаб, яна ўтмишдаги хизматлари, «Қаландаровни Қаландаров қилгунча она сути оғзига келган»лиги гап очди.

Саида унинг ўтмишда Тожихон сингари бир қанча қиз-жувонларнинг бир оз ўқиб олишига сабаб бўлганидан ташқари, яна нима ишлар қилганига, хусусан, Қаландаровга қандай ёрдамлар қилганига жуда қизиқди. Бироқ Ҳуринисо ўша «ҳужум» йиллари паран-

жид қатнаб, хотин-қизлар учун очилган саводсизликни битириш курсини тугатгани ва ўша курсда бир йилдан ортиқ ўқитувчилик қилганидан бошқа янги гап айттолмади. Қаландаров тўғрисига келганда эса, мавзудан чиқиб кетди. Ўша йили кузакда унга бирдан икки киши совчи қўйибди: бири — қишлоқ активларидан шу Қаландаров, иккинчиси—Асад бойвачча деган мол дунёси кўп бир киши экан. Ҳуринисонинг ота-онаси Асад бойваччага розилик бериб, «офизбойлар» бўладиган кунлари Қаландаров бир нима қилибди-ю, ишни бузибди, бир ҳафтанинг ичидаги ҳамма расм-руссумни жойига қўйиб, Ҳуринисони никоҳлаб олибди. Ҳанг-манг бўлиб қолган Асад бойвачча эс-хушини ўнглаб олгандан кейин қон тўкишга онт ичиб, бир кечаси Қаландаровнинг уйига келибди, лекин унга рўпара бўлишдан ҳайқиб, эшагининг қорнига пичоқ уриб кетибди...

Саида гапни ҳарчанд айлантирса ҳам, Ҳуринисони асл мавзуга яқинлаштиrolмади. Лекин, ҳар қалай, жуда кўп гап орасида баногоҳ йилт этиб қолган баъзи сўзлар Ҳуринисо Қаландаровни юқорига тортганини эмас, Қаландаров уни аста-секин пастга босиб келганини кўрсатар эди.

Тўйдан кейин Ҳуринисо яна бир ярим йилга яқин чала-чулпа ўқитувчилик қилибди. Қаландаров колхозда бригадирликка тайин қилинганидан кейин уни ўз бригадасига кирадиган ипакчилик звеносига бошлиқ қилдирибди. Булар Мирзачўлга кўчиб келишганда ҳам Қаландаров «Ўзбекистон» колхозида бригадир, Ҳуринисо ипакчилик звеносининг бошлиғи бўлган экан. Қаландаров колхозга раис бўлганидан кейин Ҳуринисони девор қўшни болалар боғчасига мудир қилиб тайнилабди. Ҳуринисо бу ерда — «Бўстон» колхозида ҳам боғча мудири, лекин боғча ҳовлига узоқроқ бўлгани учун шу Кифоятхонни ўзига ўринбосар қилиб олибди. Ҳуринисо вақт-соати билан бошқа дурустроқ ишга ўтмоқчи бўлгани учун бу вазифага вақтинча деб қарап, боғчага фақат ўша томонга йўли тушгандагина бирров кириб чиқар, ҳамма ишни Кифоятхоннинг ўзи қилиб, ойликни ҳам ўзи олар экан. Шу билан бирга, Кифоятхоннинг кўпроқ вақти раиснинг хизматида ўтадиганга ўхшар эди. Ҳуринисо Кифоятхонни ўринбосар қилиб олганига қанча вақт бўлганини ҳисоблаб ҳайрон қолди:

— Вой ўлай, шунга дарров ўн йил бўлибдими! — деди.

Ҳуринисо яна тўй, келини Манзурахон, унинг ҳуснжамоли тўғрисида гапрди:

— Оқи оқ, қизили қизил! Қошлари қундуздай! Қўчага чиқса, ҳамманинг кўзи ўшандада. Бир куни бозорга бориб узум ожмоқчи бўлган экан узумфуруш анграйиб, тарозиси қўлидан тушиб кетибди. Кула-кула ўлибмиз... Буни Қифоятхоннинг ўзи боплаб айтади. Лекин Манзурахон баҳти бор қиз экан — Қозимбекнинг қўлига тушгам қизни қулоғигача баҳтга ботди дея беринг. Шундай ақлли, шундай қобил, шундай беозор... Шу ёшигача бирорни «сен» деганини билмайман. Шундай йигит яхши кўрган хотинига қандай бўлса экан! Бу нарса хотин киши учун катта гап. Хотинига мушукдай ишқаланиб турса қандоғ-у, ҳадеганда биқинига муштлаб турса қандоқ! Эрдан калтак еганингда ҳам жонинг оғрийди, ҳам дилинг... Мен буни яхши биламан. Арслонбек акангиз вақтида мени хўп ўрган. Лекин ҳозир эсига тушса, хижолат бўлади. Қолхоз раиси бўлганидан бери битта чертгани йўқ, чертиш у ёқда турсин, қўлимни совуқ сувга ўрдирмайди, «хўжайин» деб туради. Ўзи умрида курортнинг юзини кўрган эмас, мени ҳар йили одам қўшиб курортга юборади. Бу йил бормайман, докторлар дам олинг дейишашётиди.

Қаландаров қош қорайганда Эшон билан бирга келди. Маълум бўлишича, Эшон Қифоятхоннинг эри — раисга бўлажак қуда экан. Эшон Саида кундузи кўрган одамга сира ўҳшамас эди: раиснинг олдидаги пилдираб, икки гапнинг бирида уни кулдириб, сёқ учидаги елиб-югуриб, бирпасда бутун ҳавлига, шийпонга файз киргизди. Хонтахтани турли-туман кўкат, ўзи келтирган ва хотини Қифоятхон пиширган закускалар билан безади, пақирдан учи чиқиб турган шишалардан иккитасини очди, чироққа солиб, ҳафсала билан артган рюмкаларига вино, конъяк қуиди. Қаландаров шишани унинг қўлидан олиб, қиррали стаканга конъяк тўлдирди-да, узатиб:

— Ма, волиданг келгунча ютиб ол, кейин биз билан майдаги қиласан! — деди.

— Унақа деманг! — деди Ҳуринисо эрига хўмрайиб, кейин Саидага изоҳ берди: — Қифоятхон бу кишидан уч-тўрт ёш каттароқ...

Эшон синчалоги билан Қаландаровнинг билагига

секин уриб конъякни олди-да, онтта кутарди ва раисни кулдириш учун закуска қилмади: «Конъякка ҳам закусками», деди; кейин қулушийдан бир ҳовуч олиб оғзига солди. Раис унинг тилини қичитиш учун: «Қулупнайни ҳовучлаб ейдими киши!» деган эди, Эшон: «Тарелкаси билан оғзимга сифмайди», деб яна кулдириди.

Қаландаров Қифоятхонни дастурхонга чақирди. Қифоятхон кўк рўмолини томоғининг тагидан қайта боғлаб, ёш қиздай уяла-уяла зинадан чиқиб келди ва қилпиллагайномо бир ҳаракат билан пойгакка ўтириди. Унинг ўйнаб турган кўзлари бир лаҳзада хонтахтадаги турли закуска, ширинлик, кўкат қўйилган тарелка ва ликопчаларни, вино тўлдирилган рюмкаларни, Эшоннинг олдида турган шишаларни кезиб чиқди; ер остидан Қаландаровнинг юзига, Сайданинг билагидаги соатга, кўкрагидаги тўғнағичга тушди. Саида раиснинг бўлажак келини Манзурахонни кўз олдига келтириш учун Қифоятхонга зимдан разм солди. Унинг жағи кенг, кўк томирлари бўртиб турган икки чаккаси ичкарига ботган, пешанаси кавушнинг бетига, йўқ, умуман, юзи мардона кавушга ўхшар эди. «Хунук хотинларнинг хунуқлигини аксари бошқа фазилатлари кўмиб кетади; суҳбати ширин бўлади» дёган ўйда Саида уни гапга солмоқчи бўлди, боғча, болалар ҳақида бир қанча саволлар берди. Бироқ Қифоятхон бу саволларнинг биронтасига ҳам жавоб бермади, бошини қуий солиб, илжайиб, эрка ўсан қиз боладай эркаланиб — қийшанглаб, кўз қири билан Ҳуринисога қарапди, ниҳоят бир нимани баҳона қилиб, пастга тушиб кетди.

Қаландаров рюмкани қўлига олди.

— Қани, Саидахон, ичайлик... Сизнинг пойқадамингиз учун... — деди ва рюмкасини кўтариб бўлгач, Ҳуринисонинг олдидаги тўла турган рюмкани кўриб қолди. — Ие, ичмабсиз-ку!

Ҳуринисо шу қилмиши билан меҳмон олдида ўзининг маданиятсизлигини кўрсатиб қўйгандай, Қаландаров қаттиқ хижолат тортди ва рюмкани олиб хотинининг қўлига берди, Ҳуринисо рюмкани икки марта лабига тегизиб, икки марта қайтарди. Унинг ичмаётганини кўриб, Саида:

— Кўнглингиз тортмаса, қўя қолинг, — деган эди, Ҳуринисо эрига қаради. Қаландаров Сайданинг гапини эшитмади, ё ўзини эшитмаганга солди. Эридан тез-

да тайинли бир ишора бўлмагандан кейин Ҳуринисо винони ичди, лекин ит азобида ичди. Саида буни пайқади ва бунга эътибор қилди.

—Биринчи рюмкадан кейин, одатдагича ҳамма жим бўлиб қолди. Қаландаров шу жимликни бузиш мақсадида, бошқа гап бўлмади шекилли:

—Бизнинг Эшон кабобпазларнинг пири, ошпазларнинг отахони, дуторни эзади, ашулани қияди...—деди.

—Лағмон-чи, лағмон,—деди Эшон бўшаган рюмкаларга вино ва конъяк қуяр экан,—лағмонга айниқса ўртоқ Қодиров қойил эдилар. Ўзлари ҳам зап секретарь эдилар-да, а, бек ака!..

Сўз район партия комитетининг собиқ секретари Қодиров ҳақида борар эди. Қаландаров «эсимга солма!» деган маънода бош чайқаб:

—Қани, дуторни ол!—деди.

Эшон шийлоннинг устунида осиғлиқ турган садафкорли дуторни уч бармоғи билан кўтариб олди, торини тишининг кири билан хўп артиб созлади ва машқ бошлади. Унинг дутор чалиши унча-мунча дутор машқ қилиб юрадиган Саидага манзур бўлди: Эшон дуторнинг қорнига бармоқларини тегизмай, торига зўр келтирмай товушини жуда тиниқ чиқарар эди.

Эшон иккита машқ қилиб, битта ашула айтди. Унинг овози ҳам ширали эди. Қаландаров машқ ва ашуладан мামнун бўлди, афтидан, уни яна гапиртириб, кулгиси келди.

—Бизнинг Эшон мана шунақа... Лекин иккита айби бор: бирламчи, худо бўйдан, жуссадан берган эмас; хотини билан подручка қилиб кетаётганида орқасидан кўрган киши Эшонни Кифоятхонга осиб қўйибди дейди.

Эшон «жуда ўткир гап бўлди» деган маънода бош чайқаб қотиб-ботиб кулди. Ҳуринисо «бирорнинг олдиди қудамизни калака қилма» демоқчи бўлиб эрига хўмрайди. Лекин Қаландаров бунга эътибор қилмади.

—Иккиламчи, хотинидан кўп калтак ейди,—деди ва ўзи билса ҳам, яна сўради,—менга қара, кўпроқ нима учун уради?

—Рашки ёмон! Қўнгли эгри!—деди Эшон.—Ўн йиллик ўликдан-у ҳали туғилмаган чақалоқдан рашк қилмайди, холос!

Хижолат бўлиб ўтирган Ҳуринисо эрини тиёлмагандан кейин Саидага юзланиб:

—Маҳовот, ҳазил... Кифоятхон урмайди, лекин жаҳ-

ли төзлиги рост,—деган эди, Эшон уни шарманда қилдив:

Қайси йили Шоҳирмардондан қайтишда Фарғонада меҳмононага тушдик, шунда тепіб зинадан юмалатиб юборган эди, пес! Үшанда қаншарим ёрилган эди, ма-на...—деб қаншарини кўрсатди ва Саидага юзланиб шикоят тарзида давом этди:—Мен ҳам урай десам, қонунга тўғри келмайди; устидан арз қиласай десам, бу замонда хотин киши одам ўлдирса ҳам... одам ўлдирган хотин эмас, ўлик жавобгар бўлади. Дастидан қочиб кетай десам... бир қочиб кетган эдим, Намангандан топиб, гирибонимдан сиқиб олиб келди!..

—Шунақа экан, нега олдинг шу хотинни?—деди Қаландаров.—Ҳа, айтгандай, ҳамма иллат отамда деган эдинг. Отанг нима деб васият қилган?

Эшон олдида турган рюмкани битта отди ва оғзини қўлининг орқаси билан артди, закуска қилмасдан дўп-писининг ичини ҳидлади.

Отам... қозиқнинг учи ҳам бўлма, боши ҳам бўлма, ўртаси бўл; учи бўлсанг ерга кирасан, боши бўлсанг тўқмоқ ейсан деганлар.

—Ҳақиқатан тўғри!—деди, Ҳуринисо қудасининг гапига жуда катта маъно берган бўлиб.

Қаландаров қозиқ тўғрисидаги гапни бир неча марта эшитган бўлса ҳам яна завқ қилиб кулди ва Ҳуриносининг имо-ишорасига эътибор қилмай, Саидага Эшоннинг саргузаштини гапириб берди.

Эшон отасининг васиятига амал қилиб, тўрдан жой тегмайдиган, пойгакда чой тегмайдиган бир одам бўлиб етишибди, узоқ вақт ҳаётда йўлини тополмай юрибди, ниҳоят шундай бўлибдики, бутун умидини оладиган хотинига боғлабди: бирон уйли-жойли хотин бўлса, рўзгори, бисоти бўлса... Эшон, нияти холис экан, ўттиз икки ёшида шундай хотинга, яъни мана шу Кифоятхонга учрабди, Кифоятхон ҳам савдогар эридан қолган ҳовличанинг деворини баланд олдириб, рўзгорига гард қўндирамай, мўмингина бир эрнинг кўйида ўсма қўйиб, сурма тортиб юрган экан, ўзидан беш ёш кичик, қиз олмаган йигит—Эшонни дарров ичкуёв қилиб олибди ва ўша йили туғиб берибди. Бу вақтларда Эшон артист бўлиб, театрда ойлигига яратса деб фақат доира ғалар, дуторчи ва ашулачиликдан иборат икки ҳунарини эса «отар»дагина кўрсатар экан. Театр дирекцияси буни билиб Эшонни ишдан

бўшатган кунларда, Қаландаров уни бир ошнасининг тўйинда кўриб қолибди-ю, ашула ва қизиқчилиги манзур бўлиб, колхозга таклиф қилиби: Эр-хотин маслаҳат қилиб, номи чиққан раиснинг қаноти остида «бир нима бўлиш»га кўзлари етгани учун унинг таклифини қабул қилишибди ва бир ойга қолмасдан ҳовлини сотиб, «Бўстон»га кўчиб келишибди, раиснинг ёрдами билан дарров уй-жой қилиб олишибди. Шундан бери Қифоятхон Ҳуринисонинг тутинган опаси, Эшон эса, ўзи айтмоқчи старший чойхончиликдан ташқари, раиснинг югурдаги, кабобпаз ва ошпази, ашулачиси, қизиқчиси, улфати, ходимгари, агенти, мирзаси экан.

Ҳуринисо эрининг сўзи давомида унинг баъзи қаттиқ ибораларини юмшатиб, хатоларини тузатган бўлиб турдию, сўз Манзурахон тўғрисида кетганда эрини буткул нодонга чиқарадиган луқмалар ташлай бошлади. Манзурахоннинг ўз оиласига муносабати масаласида эса эр-хотин тортишиб қолди. Қаландаров қизни болалигидан жуда ақлли бўлганини айтиб, шундай оиладан шундай тарбияли қиз чиққанига ҳайрон қолар эди.

—Шу ерда ўқиб юрганида ҳам кўпроқ умрини макгабда, ёзда лагерларда, пионерлар орасида ўтказар эди. Тошкентда ўқиётганига ҳам анча бўлди, каникулга келган вақтларида ҳам бирон ҳафта гурганини билмайман, дарров кетиб қолади.

Ҳуринисо ўз келинининг оиласини бировнинг олдида, яна қудаси ўтирган вақтда ер билан яксон қилаётган эрининг нодонлигидан куйиб-пишди, Манзурахон кўпроқ умрини мактабда ўтказганига, каникул вақтларида ҳам ота-онасининг олдида кўп турмаганига сабаб бу оиладан жиркангани эмас, илмга берилиб кетгани эканини исбот қилишга урина кетди. Жиндаккина бўлса ҳам кайф, қудалари ҳақида эри гапирган ножёя гапларни пучга чиқариш зарурати, ниҳоят, эридан устун турганлиги ҳақида Сайдага айтган гапларини исбот қилиш хоҳиши Ҳуринисонинг жағини очиб юборди.

Ҳуринисо гапираётган гапларнинг ичida тўғриси ҳам бор, кўпи ўзининг пўклиги, ҳатто пучлиги билан кишининг кулгисини қистатар эди. Қаландаров унинг оғиздан бунақа гапларни, эҳтимол, жуда кўп эшитган ва ҳар сафар сарагини олиб, пучагини қулоғи ёнидан ўтказа берган ва шунга ўрганиб қолган бўлса. Бироқ ҳозир бегона одам олдида, яна колхоз партия ташкилотининг секретари бўладиган одамнинг—ёш бир қиз-

нинг олдида бу гапларнинг пучаги уни хижолатга қўймоқда эди. Қаландаров сўз мавзуини янгилашга иккичарга урниди, бироқ Ҳуринисо буни эрининг енгилгани аломати деб билиб яна авжига чиқди. Ниҳоят Қаландаров гаши келганини билдириласлик учун кулиб деди:

— Хўжайин, меҳмонга ҳам сўз берамизми, йўқми?— Ҳуринисо наслҳат йўсинига ўтди:

— Гапни орқа-олдингизга қараб гапиринг! Мен сизни ёмон бўлинг демайман... Бўлдирадиган ҳам хотин ўлдирадиган ҳам хотин!

Ҳуринисо унинг ўзига маълум бўлмаган камчиликлари, ҳаммага маълум хатолари тўғисида сўзлаб, гапни кўпиртира бошлаган эди, раис чакка томирлари бўртиб, жеркиб ташлади:

— Афлотуннинг қизи бўлсангиз ҳам гапни тонналаб олинг-ў, граммлаб сотинг! Гапингиз гапга ўхшамайди, оғзингиз гапдан бўшамайди!..

Қаландаров жаҳли келганда қандоқ бўлиши аён экан шекилли, шундай кўпирлиб, шундай тошиб шақиллаётган Ҳуринисо бирдан тушди, товуши нечукдир майин бўлиб қолди.

— Вой, мен нима дедим... омади гапни айтдим...

Қаландаров, жаҳл оти сурини кетганда тизгинлаб ололмаса керак, бошқа ҳеч гапга ўрин қолмаган бўлса ҳам яна узиб-узиб олди:

— Тиши чиққан болага—чайнаб берган ош бўлмас деганлар! Ҳар нима қилсангиз қилинг, мени итингизнинг ёнига боғланг, лекин раҳбарлик қилманг! Тоқатим йўқ! Хотин киши раҳбарлик қилса, калавамнинг учини йўқотиб қўяман!—деди ва бу гаплардан суҳбатга ғурбат чўкмасин учун Эшонга тегишиди:

— Ашуладан олсанг-чи, нима бўлди, пружинанг узилдими? Айт, қаттиқ-қаттиқ айт, одам ашула эшитгандай бўлсин!

Эшон ашула айтди. Ҳуринисо ҳам орада ҳеч гап ўтмагандай, ўзини хандон-хушон тутишга ҳаракат қиласди. Лекин, Саиданинг назарида, суҳбатдан кетган файз қайтмади. Унинг кўнглида ғашлик пайдо бўлди: «Хотин киши раҳбарлик қилса, калавамнинг учини йўқотиб қўяман... Ҳозир хотинига шундай дейиши зарурмиди беки бу қирпи чол пайт келганда мени огоҳлантирағтибдими?..»

Саиданинг назарида Ҳуринисога ҳозир эмас, уму-

ман шундай дейининиг ҳожати йўқ, чунки у одамлар олдида ўзини эридан қанчалик баланд тутса, ҳоли қолганда, шунчалик паст тушадиган хотинлар тоифасидан экани, Қаландаров хотинининг эл олдида кариллашига ҳеч қачон монелик қилмаса ҳам уйда «гаҳ» деганда қўлига қўндириши очиқ кўриниб турар эди.

Кифоятхон ошни сузаётган пайтда, идорага одам келиб, раисни олиб кетди. Қаландаров шу кетганича кечаси соат бирдан ошганда келди. Ҳуринисо ошдан кейин Саидани ҳужрасига кетгани қўймади. Саида шу ерда ётиб қолди.

IV

Қаландаров ҳар кунгидай тонг ёришмасдан идорага чиқиб кетган эди, офтоб тиф тортганда нонушта қилгани келди; нонуштадан кейин Саидани олиб яна идорага чиқди ва боқقا кириб кетаётиб, дарвоза олдида учраган тўлагина бир жувонга:

— Умидахон, бу кишига кабинетларини кўрсатинг, —деб Саидани топширди-да, ўзи сада остида кутиб турган одамларга томон кетди.

Умидя ялт этиб Саидага қаради ва қувноқ товуш билан:

— Салом, Саидахон!—деб қўл берди,—правление-нинг секретари Умидя! Умидя Умарова!

Булар коридордан доира шаклида залга, залдан яна узун ва қоронгироқ коридорга ўтиши. Умидя коридорнинг охиридаги эшикни очиб Саидага йўл берди. Бу бўлма қабулхона эди. Телефон жиринглади. Умидя трубканни олар экан, Саидага курси сурниб берди. Саида ўтириб, икки томондаги қора клеёнка қопланган эшиклардаги лавҳани ўқиди. Қизил ойнага оқ ҳал билан ёзилган бу лавҳаларнинг бири «Бўстон» колхози правлениесининг раиси» иккинчиси «Бўстон» колхози партия ташкилотининг секретари» деб ёзилган эди. Саида ичида «секретарнинг иззати жойида-ку» деб қўйди. Умидя телефонда гаплашиб бўлганидан кейин столининг тортмасидан иккита калит олди, бирини «пўлат сандиқнинг калити» деб Саидага берди, иккинчиси билан кабинетини очди. Кабинетни кўриб, Саиданинг оғзи очилиб қолди. Қимматбаҳо мебеллар кўзни қамаштиради. Столларга ёйилган қизил мовут, курси ва креслоларга қоп-

лини қизил баҳмал чўғдай яшнайди. Деворларда доҳийлар ва раҳбарларнинг зарҳал рамкаларга солиб осилган портретлари, областниң харитаси, колхоз территориясининг плани, турли-туман диаграммалар, фотожурналлар...

— Бу кабинет яқинда бўлганими? — деди Саида.

— Йўқ, Саидахон, менинг правлениега секретарь бўлганимга беш йилдан ошди, мен келганда ҳам бор эди.

— Яхши тутишибди...

— Арслонбек акам бу кабинетга жуда бино қўйганлар, ясатганлари ясатган. Уз кабинетлари билан ишлари йўқ. Лекин ўз кабинетлари ҳамиша қулф, ё меҳмон келганда очилади, ё жаҳллари чиққанда...

— Жаҳллари чиққанда?! — деди Саида бу гапни ҳазил гумон қилиб кулиб.

— Ҳа, жаҳллари чиққанда. Бирорга қаттиқ гапирадиган бўлсалар, шу кабинетга олиб кириб гапирадилар. Шу феъллари яхши: ҳеч кимни бирорнинг олдида бехурмат қилмайдилар.

Саида пўлат сандиққа калит солди.

— Менга калитни берганингиз иш топширганингизми? Ишни мен кимдан қабул қилиб олаётиман?

Умидга ҳам кулди.

— Бюро аъзосидан... Секретаримиз кетишда менга калитни берди, холос, иш топширгани йўқ.

Саида сандиқни очди. Сандиқда бир-икки мажлиснинг протоколи, коммунистларнинг рўйхати, взнос ведомости, йигирма олти сўм бир неча тийин пул, бир варақ дафтарга ёзилган бир ариза бор экан.

Саида аризани кўздан кечирди. Ариза бундан ўн тўрт ой бурун ёзилган бўлиб, Нормат Бадалов деган комсомол аъзоси бригадир Зулфиқоровни қўш хотинликда айблар ва бунга панжа орасидан қараб келаётган бир неча коммунистни жуда қаттиқ танқид қиласди. «Ҳм, Носиров айтган одам», деди Саида ичидаги Зулфиқоровни коммунистлар рўйхатидаги излади. Зулфиқоров партия аъзолигига етти йилдан бери канандидат экан. Саида масаланинг тагидан хабардор бўлса ҳам, бунга Умиданинг муносабатини билиш учун:

— Бу ариза текширилганми? — деб сўради.

Ариза икки марта партия мажлиси муҳокамасига кўйиладиган бўлганда Қаландаров кейинга қолдирирган, ишнинг долзарб вақтида яхши бригадирни чал-

ти маълік деган фикрни айтіб, шу фикрни ўтказған әди. Унида буни айтмай, норози бир алғозда мужмал-роқ жавоб берди:

— Унча яхши билмайман... Бу ишга бир вақт Қодиров ҳам аралашиб юрган әди.

Бу ҳақда Носиров гапирған, бу фактни таҳлил қилип берганды ҳам, Саида чандон эътибор қилмаган әди, ҳозир унинг назарида бундан муҳимроқ иш, партия ташқилотининг фаолиятсизлигини күрсатадиган бундан каттароқ факт бўлиши мумкин эмас әди, шунинг учун буни биринчи партия мажлисидаёқ муҳокамага қўйишни кўнглига туғиб қўйди.

Танишгани бошқа ҳеч нарса бўлмагани учун Саида кабинетни қулфлаб, боққа чиқди. Қаландаров, олдида бир чойнак чой, сўрида оёғини саланглатиб ўтирад әди, Сайдани кўриб «кабинетни қойил қилибманми» деган маънода: «Хўш, қалай?» деб илжайди.

Саида кабинетга эмас, ишга қизиқканлигини писанды қилиш учун унинг саволига жавоб бермади ва келиб сўрига ўтирганидан кейин қошини чимириб:

— Колхозда қўш хотинли одамлар ҳам бор экан?— деди.

Қаландаров сўз ким устида бораётганини фаҳмлаб, ҳазилга олди:

— Бор, ҳаммасидан ҳам бор, ҳеч камчилигимиз йўқ.

— Бу ариза нима учун ҳозиргача муҳокама қилинмади?

Сайданинг бу гапни ҳазилга ҳазил тариқасида айтмагани Қаландаровга малол келди. У ўрта бармоғи билан пешанасини тез-тез ишқаб, худди тиши билан данак чаққандай, бош силқиб:

— Зулфиқоров яхши бригадир!—деди.

Саида заҳарханда қилди:

— Колхозда хотин мукофотга бериладими?.. Яхши бригадир иккита хотин олса, ундан яхшироғи учта олса... Менингча, кечикиб бўлса ҳам бюорода муҳокама қилиш керак!

Қаландаровнинг рўй-рост аччиғи келиб, чакка томирлари бўртди.

— Ўзлари биладилар,—деди истеҳзо билан, — ҳар кимда ҳам битта-иккита мажлисга еткулик гуноҳ топилади. Аввал сизни секретарликка сайлайлик, ундан кейин нима қўлсангиз қилаверасиз!

Саида, бир лаҳза нафаси ичига тушиб, ноқулай аҳ-
волда қолди. Қаландаров Сайдани умуман қайириб
олишни кўзлаган бўлса ҳам, биринчи тўқнашишдаёқ
бир зарб билан қайириб оламан деб ўйламаган эди. У
голибона бир ғуурур билан энли камарини ушлаб, бир
елкасини кўтарди ва тишининг орасидан бир томонга
чирт этиб тупурди... Саида ўзини дарров ўнгариб олди.

— Бир коммунистнинг қилмишици муҳокамага қў-
йишни талаб қилиш учун секретарь бўлишим шартми-
кин,—деди.

Қаландаров Сайданинг зарбага бундай эпчиллик
 билан чап беришни хаёлига сира келтирмаган бўлса
керак, ўзи шошиб қолди.

Шу аснода Умида раисни телефонга чақирди-ю, бу
гап чала қолди, лекин Саида буни давом эттиришга хо-
ҳиш эмас, бошлаганига пушаймонлик сезди: «Наҳот
мен ишни шундан, яна шу хилда бошлашим керак
бўлса!. Бунақада ҳали иш бошламасдан, орамизни бу-
зуб қўяман-ку!»

Шундан кейин Зулфиқоров ҳақида бошқа гап очил-
мади. Саида фаолиятини шундан бошлашни номаъқул
ҳисоблаган бўлса, Қаландаров масала жиддий тус ол-
са, ўзига гап тегишини билиб, Зулфиқоровни минбаъд
ҳимоя қилишдан воз кечди. Лекин ҳар иккиси ҳам, ху-
сусан, Қаландаров бундан воз кечганини билдиришни
ён бериш деб билар, ён беришни эса нўхтасининг учини
бериб қўйиш, ҳозир ва келажакда ҳар қандай обрўдан,
оммага таъсир кучидан маҳрум бўлиш деб ҳисоблар
эди.

Саида биринчи партия мажлисини ўтказишга тайёр-
лик кўра бошлади: коммунистлар, колхознинг раҳбар
ходимлари, актив комсомоллар билан суҳбатлашди,
партиявий ишлар билан танишди. Саида бундай разм
солиб қараса, колхознинг ташкидий-хўжалик, маданий
ҳаётида ҳам ҳали ҳеч қаерда, ҳеч қачон ўртага таш-
ланмаган анчагина камчиликлар, ҳатто хатоликлар
бор экан. Бу ҳақда одамлар баъзан тортиниброқ, баъ-
зан тушунолмаган бўлиб, баъзан истеҳзо ва пичинг би-
лан гапиришар эди. Саида бунга жуда суюнди, демак,
ҳисобот юзасидан бўладиган музокара қизгин тус ола-
ди, партия турмуши, колхоз ҳаётидаги камчиликларни
очиб ташлайди, янги бюро ва умуман партия ташки-
лоти олдида турган бугунги ва эртаги вазифаларни
белгилаб беради, бу вазифаларни бажаришга комму-

нистларни сафарбар қиласи, булардан ташқари, тажрибасиз ва ёш раҳбар, хўжалик ҳаётига тўнкўз бўлган Саидага коммунистларни тезроқ ўрганишга, хўжалик ҳаётининг ўзак масалалари билан тезроқ танишишга имкон беради.

Бироқ мажлиснинг кун тартиби масаласида келишмовчилик юз бериб қолди. Очиқ тўқнашувга бориб етмаган Зулфиқоров масаласини эътиборга олмаганда, бу икки орада бўлган биринчи тўқнашув эди.

Қаландаров эски бюронинг фаолияти ҳаммага маълум бўлганидан, ҳисобот қуруқ расмият бўлишини айтиб, тўғридан-тўғри сайлов ўtkаза беришни таклиф қилди.

— Бу нарса Уставнинг талаби, —деди Саида мумкин қадар назокат билан.

— Устав партия турмушини расмиятга айлантириш учун ёзилган эмас-да,—деди Қаландаров ёш қизга оталарча насиҳат оҳангиди.

Саида эски бюронинг ҳисобини, қўйиб, Уставнинг талабини бажаришдан ташқари, яна қандай мақсадларни кузатаётганини айтиб берди. Қаландаров ичидаги Саиданинг бу фикрини маъқул кўрса ҳам, ўз фикрини ўтказиш учун гапида туриб олди. Унинг ўжарлигига Саида партия мажлисларида ўз ҳукмини ўтказиб келган одамнинг бундан кейин ҳам ҳукмрон бўлиб қолишга ҳаракат қилиши деб баҳо берди-да, агар бу масалада келишиб бўлмаса, районга мурожаат қилишга тўғри келишига ишора қилди, чунки унинг «хотин киши раҳбарлик қилса, калаванинг учини йўқотиб қўяман» деган гапи ҳам кўнглиниң бир бурчидаги турар эди. Саиданинг ўз фикрида туриб олишига Қаландаров ҳам ўзича маъно берди: «Бу маҳмадана ўз сўзини ўтказмоқчи, шу билақ бундан кейин ҳам ўзбошимчалик қилмоқчи», деб қўйди.

Шундай қилиб, ҳисобот масаласи Қаландаров учун мажлисни чўзадиган ортиқча расмиятдан нафсониятга айланди, Саида учун эса иш манфаати ва Устав талаби сифатида яна ҳам каттароқ аҳамият касб этди.

Вироқ Саида минг ҳақ бўлса ҳам, бу келишмовчиликни кўзда тутмасдан иш кўргани истиҳола қилиб қолди. У қанақа йўл тутмасин — Қаландаровнинг фикри билан тўғридан-тўғри ҳисоблашмайдими, район орқали иш кўрадими, коммунистларни ўз томони-

га тортиб, Қаландаровни яккалаб қўядими—буларнинг ҳаммаси орани бузиши аниқ эди.

Мажлисни ўтказиш, тезроқ ўтказиш, эски бюронинг ҳисобини қўйиш керак, бу нарса иш манфаати, Устав талабидан ташқари, Қаландаров билан партия ташкилоти орасидаги муносабатни аниқлаб олиш учун ҳам зарур эди. Шу билан бирга, Қаландаров билан икки орани бузадиган тўқнашиш бўлувига йўл қўймаслик шарт, чунки бундай тўқнашиш бўлган тақдирда Саида енгилса ҳам бир бало, енгса ҳам бир бало: енгилса, ўзидан илгариги баъзи секретарлар сингари ё Қаландаровнинг югурдагига айланади, ёки истеъфо беришга мажбур бўлади; енгса—бутун қиласидиган иши кек сақлаб қолган Қаландаровдан ўзини мудофаа қилиш, ҳар ишда унинг қаршилигини енгиш, натижада, унинг кўнглидаги кекни кундан-кун ёлқинлатиш, эҳтимол душманлик туйғусига айлантиришдан иборат бўлиб қолади. Ундан кейин нима бўлади? Район партия комитети ишонч билан катта масъулият юклаб юборган, не-не ниятлар билан келган Саида уч кунда раис билан орани бузиб, районга жанжал ёки ариза кўтариб борадими?

Саида ўйлаб ўйига етолмай қолди.

V

Қаландаров Саидани ўз ҳолига ташлаб қўйди. Бир неча кун давомида иккови фақат бир марта коридорда кўришди, ўша онда ҳам Қаландаров: «Хўш, қалай, ишлар билан танишаёздингизми?» деди-ю, жавоб ҳам кутмай, ўтди-кетди. Унинг дарҳақиқат, иши ҳамиша бошидан ошиб ётади, лекин истаса, Саида билан гаплашгани, колхоз ҳаёти билан тезроқ танишишда унга ёрдам бергани ҳар қачон вақт топиши мумкин эди. Буни Саида яхши билар эди.

Саида ишни қаердан ва нимадан бошлишини билмай, бир-икки кун бухгалтерияни титкилади—ҳужжат, рўйхат, рақам; хўжалик тармоқларини айланиб, ўша ҳужжат, рўйхат ва рақамларни амалда кўрди — сигирбузоқ, экин-тикин, машина, тахта... Буларнинг ҳеч бири унда қиласидиган ишлари, бу ишларнинг миқёси ва шароити тўғрисида тайинли бир тасаввур туғдирмади. Унинг назарида ҳозирча бирдан-бир тайинли иш ўша биринчи мажлисни яхшироқ ўтказиш, бунинг учун пинқроқ тайёрлик кўриш бўлиб қолди.

Саида мажлисга тайёрлик юзасидан бир неча коммунист билан сұхбатлашды. Булардан бири — хушфеъл ва хуштавозе. Саидани негадир «аяча» деб атаган Исмоилжон деган барвастагина бир йигит ғалати бир гапни айтиб қолди. Бу одам пешқадам бригадирлардан бўлиб, ўзининг айтишинча; бригадирларни кўп қийналмасдан олиб борар экан. Бунга энг биринчи сабаб иш шароитини ташкил қилган ер ва қўл остидаги одамларни жуда яхши билганлиги экан. Исмоилжон иш шароити тўғрисида гапириб, «сизнинг иш шароитингиз бутунлай бошқача, бунинг эҳтимол эллик процентини Арслонбек аканинг битта ўзлари ташкил қиласалар» деди. Бу ҳақ гап, буни Саиданинг ўзи ҳам сезар эди.

Саида бошқа коммунистлар, партиясизлар, колхознинг раҳбар ва оддий ходимлари билан гаплашгани сайин бу шароитнинг оғирлигини кўпроқ сеза бошлиди. Қаландаровнинг ҳар ишда ўз сўзини ўтказиб ўрганганинг эмас, унинг зўр ташкилотчи экани ҳам Саидага қийинчилик туғдирав эди: айтгани-айтган, дегани-деган бўлиб келган одамга ҳатто маслаҳат тарикасида ҳам бир нима дейиш нақадар мушкул бўлса, шундай зўр ташкилотчи ёнида юриб салмоқ ортириш ундан осон эмас эди. Ўзи озғин Саида бир ҳафта деганда кўзлари киртайиб, икки лунжи хийла чўқди.

У бир кечаси, одатдагича, ярим кечагача китоб ўқиб ўтириб хаёли қочди-ю, бирдан ўзини ожиз, нотавон сезди. Қаландаров кўзига тоғ бўлиб кўринди. Унинг вужудини умидсизликка яқин бир кайфият ўргимчакнинг тўридай ўраб-чулғаб олди-да, «чакки келган эканман! Ҳали ҳам Тоҳиржон акамга айтсан, ўтиссан, йиғласам...» деган гап кўнглидан ўтди. Шунда унинг кўз олдига кулиб турган Тоҳиржон Носиров келди ва қулогига унинг сўзлари эшитилиб кетди: «Аёл бошим билан деганингиз мунгли, муштипарман деганингизми? Сиз шундай десангиз додимизни кимга айтамиз!..»

Саида умидсизлик ва ожизлик туйғусини туғдирадиган фикрни ўзига йўлатгани, кўнглидан шундай гаплар ўтгани учун жаҳли чиққандай иргиб ўрнидан турди, чарчаганига иқрор бўлиб, чироқни ўчирди, тезроқ ухлаш учун ўйламасликка тиришиб хаёл сурди, ҳадемай уйқуга кетди.

У жуда кеч ётганига қарамай, тонг ёришар-ёришмас уйғонди, лекин кўзлари тўла уйқу, бутун вужуди уйқунинг бир-икки минутли энг ширин жойи қолди деб

туар, саҳар шабадасида япроқларнинг шилдираши, құшларнинг чуғур-чуғури уни аллалар эди. Саида очи-либ қолган елкасини ёпишга ҳам эриниб, юзини юмшоқ ёстиққа яхшироқ үрнаштири. Юмшоқ, ҳарир ва илиқ уйқу пардаси унинг идрокини яна қоплай бошлаганда тағин Қаландаров ёдига тушди-ю, күзларида уйқудан асар ҳам қолмади: «Қаландаров қаршисида мен ҳеч—пуч эканлигим аниқ. Бунга энди ҳеч қандай шубҳа қолмади. Нима қилиш керак? Партия ташкилоти жонли, мустаҳкам бўлганда ҳам бошқа гап эди!» Саида шундай деди-ю, ўзи кулиб юборди: «Партия ташкилоти жонли, мустаҳкам бўлса, соғ кишига Суқротнинг нима кераги бўлар эди?» Демак энг биринчи вазифа—партия ташкилотини жонлантириш, бунинг учун эса уни Қаландаровнинг таъсири—тазиқидан қутқазиш керак.

Саида бу ҳақда бир неча кун ўйлади, ниҳоят, бир фикрга келди: бюронинг янги составига Қаландаровнинг кириши шартми? Бу фикр унинг ўзига хийла маъқул тушди. Дарҳақиқат, Қаландаров бирорга кирмаса ҳар нарсага аралашавермайди, чунки «нима иш қилсанг, мендан сўраб қил» дегани истиҳола қиласи; бундан ташқари, бирор қарори умумий мажлисга олиб чиқилганда, бутун бирорга ўзини қарши қўйгани ботина олмайди. Бунинг натижасида ҳар бир коммунист, бутун партия ташкилоти унинг тазиқидан қутулади.

Саида бу ниятини очиқ айтмасдан, бюронинг янги состави тўғрисида деярли ҳамма коммунистлар билан фикр олишиб кўрди. Бироқ кўп киши бюронинг янги составига энг биринчи кандидат қилиб раиснинг номини айтар эди. Шундан кейин Саида раисни составга киргизмаслик тўғрисида имо-ишора ҳам қилди. Бу имо-ишораларга баъзи одамлар таажжубланди, баъзилар тайинли жавоб бермади, масалан, Умидга хайриҳоҳлик билдириша ҳам, мұшукнинг зулмидан қутулиш учун унинг бўйнига қўнғироқ осиш энг яхши чора, лекин бу қўнғироқни ким осади дегандай қилди. Ҳақиқатан, неча йилдан бери биро аъзоси бўлиб келган раисни, ҳамма вақт ға ҳар ишда ўз сўзини ўтказиб келган одамни бирорга ўтказмасликни қайси азамат таклиф қила олади? Шундай азамат топилган тақдирда ҳам, Қаландаров бу таклифни нима деб тушунади-ю, у одамга қандай кўз билан қарайди ва буниңг оқибати нима бўлади? Бу ҳақда юқоридан ҳеч ким кўрсаатма берол-

маса, унга қарши сайлов олди кампания олиб бориб бўлмаса...

Саида хўп ўйлаб қатъий бир қарорга келди-да, расининг кайфи чоғ вақтини пойлаб туриб, шу тўғрида сўз очди:

— Бюронинг янги состави тўғрисида маслаҳат берсангиз, Арслонбек ака,—деди.

Қаландаров жуда хурсанд бўлди ва мўйловини бураб:

— Хўп, хўп...—деди, — неча кишидан иборат қилмоқчисиз?

— Ўзингиз биласиз... Хўп десангиз уч кишидан иборат бўлсин.

— Майли! — деди Қаландаров яна мўйловини бураб.

— Хўш...

— Хўш... Мен! Ўзингиз! Секретарь қизимиз Умидахон! Уч кишидан иборат бўлса—шу!

— Ҳа, уч кишидан иборат,—деди Саида ўйчан,—афсуски, кўпайтириб бўлмайди. Умиданинг ўрнига бошқа киши, хўжаликнинг ҳеч бўлмаса бирон тармоғини яхшироқ биладиган одам киритилса қалай бўлар экан?

Қаландаров бу таклифни дарров рад қилди.

— Йўқ... йўқ, Умидა ёзув-чизувга эпчил, ўзи чаққон қиз! Илми ҳам бор! Бу хотин идорада менинг вазирим: бирон иш буюрмоқчи бўлиб, гапнинг учини чиқарсам, у ёғини ўзи билиб олади; қачон нимани сўрасам ҳозиржавоб; айтмасан ҳам қаерда нима иш қилиб юрганинни билади, керак бўлса, сўраган одамга айтади...

Саида унинг мақтovларига жуда аҳамият бериб, «Умидага қойил» деган маънода бош чайқаб қулоқ бепар экан:

— Қани энди мана шунаقا уқувли, эпчил, ғайратли одамлар бюорода кўпроқ бўлса! — деди. — Модомики, составни кўпайтириш мумкин эмас экан, шу составнинг ўзидан мумкин қадар кўпроқ фойдаланишга ҳаракат қилишимиз керак бўлади.

— Албатта... — деди Қаландаров.

Саида хийла сукут қилиб қолганидан кейин бирдан бошини кўтарди.

— Менга қаранг, Арслонбек ака, — деди, — ҳозир хаёлимга бир нарса келиб қолди. Колхоз хўжалигини сиздан кўра яхшироқ биладиган одам йўқ, а?

Қаландаров лабини кулгидан аранг йиғиштириб:

— Унча-мунча биламиз... — деди.

— Демак бюро колхоз хўжалигига доир катта-кичик

ҳамма масалани ҳал қилишда, бари бир, сизнинг маслаҳатингиз билан иш кўради, бусиз мумкин эмас. Шундайми?

— Шундоқ бўлиб келаётибди, — деди Қаландаров ва томогини қириб қўйди.

— Модомики шундоқ экан, — деди Саида давом этиб, — шу маслаҳатларни сиз бюорода туриб бердингиз нима бўлди-ю, бюордан ташқаридан туриб бердингиз нима бўлди?

Қаландаров сўз қаёққа қараб кетаётганини фаҳмламасдан:

— Албатта! — деди.

— Модомики шундоқ экан, — деди Саида дамни совитмай, — ўзингиз берган маслаҳатга ўзингиз овоз беришингиз шартми? Агар бу шарт бўлмаса, сизнинг бюорода бўлишингиз ҳам шарт бўлмаса керак демоқчиман. Ўнг қўлим, сўл қўлим — бари ўз қўлим.

Бу гап Қаландаровнинг қулоғига алланечуқ, жуда эриш эшитилди.

— Ҳмм... — деди у ва бир нима демоқчи бўлиб фикр тўплаётган эди, Саида «бюорода бўлишим шарт» деб қўйса, гапини қайтариш қийин бўлишини билиб, сўзни оғзидан олди:

— Мен бу билан бояги фикрларингизни қувватла-моқчиман, — деди, гарчи Қаландаров бутун суҳбат давомида бунга яқин бирон сўз айтмаган бўлса ҳам, — коммунистлар орасида Умида битта эмасдир? Сизнинг қанотингиз остида бунаقا одамлар кўп етишган бўлиши керак!

— Яхши одамларимиз кўп, — деди Қаландаров ва фалсафа мақомига ўтди, — мен сизга айтсам, одамнинг ёмони бўлмайди. Бирор тош, бирор гул, ўз жойида иккovi ҳам яхши...

Қаландаров сўзни айлантириб, бюро составида қолишига хоҳиш билдириб қўймасин учун Саида яна унинг сўзини оғзидан олди:

Тўфри! Жуда тўфри! Игна билан битадиган ишга жуволдиз тиқиб ўтирмасаг-у, сизнинг ўрнингизга ўша одамларимиздан бирини киргизсак. Ўзингиз тавсия қилсангиз...

«Игна билан битадиган ишга жуволдиз тиқиб ўтирмайлик» деган гап Қаландаровга жуда ёқиб кетди. У ийиб кетганини билдиримасликка тиришиб:

— Майли, мени бюрога киргизмай қўя қолинг. Кўзлаган одамингиз борми? — деди.

— Йўқ, Арслонбек ака, мувофиқ одамни сиз биласиз.

Қаландаров унга «бориб-бориб дуруст бўлиб кетадиганга ўхшайсан-ку» деган маънода бир қаради-да, бундай масалаларни ҳал қилишга шошилмаслигини кўрсатиш учун:

— Хўп, мен бир ўйлаб кўрай, эртага айтаман, — деди.

— Битта лекини бор, Арслонбек ака, — деди Саида, — сизни бюргана киргизмасликка бирорта ҳам коммунист рози бўлмаса керак. Бу тўғрида ўзингиз айтасиз, ўзингизга ўзингиз отвод берасиз...

Қаландаров қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Хўп, хўп, ўзим айтаман!..

Саида хурсанд бўлиб чиқиб кетди.

Саида бюро составига Қаландаровни киргизмаслик тўғрисида ўйлаганда, агар шунга муваффақ бўлса, унинг ўрнига Исмоилжонни мўлжаллаган эди, шу ҳақда бирмунча кишилар билан кенгашиб кўрди. Буларниң ҳаммаси ҳам Исмоилжонни энг мувофиқ номзод ҳисоблар, лекин баъзилар раиснинг кўнишига шубҳа билан қарап эди, чунки бир вақт Исмоилжон бирмунча масалаларда раис билан келишолмай унинг назаридан қолган, яхши бригадир бўлса ҳам, елкасига офтоб тегмас экан.

Саида эртасига раисга учради ва ўйлаб қўйган номзодини сўради, Қаландаров ваъдаси эсидан чиққан экан, ростини айтгани бўйни ёр бермади-ю, шошиб қолди, тараҷудири Усмонжон Умаровнинг номини айтди. Саида рад қилиш қийинроқ бирон номзодни айттар, деб ўйлаган эди, бу номни эшитиб жуда хурсанд бўлди: Усмонжон Умаров, биринчидан, жуда ёш коммунист, иккинчидан, бюро составига кириши аниқ бўлган Умида Умаровнинг эри. Шу икки ҳол бу номзодни рад қилиш учун етарли асос бўла олар эди.

Саида ўша кўни кечқурун Усмонжон Умаров билан учрашиб, шундоқ мўлжал бор эканини айтди. Бюро аъзолиги жуда катта ва зўр масъулиятли иш эканини билғани, ўзи ёш коммунист бўлгани учун Усмонжон ранги ўчиб, қўлидан келадиган ва ўзининг касб-корига яқинроқ вазифа топширилишини сўраб ялинди. Бу мўлжални Усмонжон шундай қарши олишига Саиданинг кўзи етган эди. Бундан ташқари, Усмонжон бу вазифага ҳақиқатан лойиқ бирмунча кишиларнинг, жумладан, Исмоилжоннинг номини айтди. Саида бу

одамлардан Исмоилжонга ўзини мойилроқ кўрсатиб, жўрттага унинг қандай фазилатлари борлигини сўраган эди, Усмонжон ўнинг бир вақтлар партбюорого аъзо бўлганини, партия ишида тажрибаси борлигини, буни ҳамма билишини айтди ва лозим бўлса, мажлисда шу номзодни кўрсатишга тайёр эканини билдири. Саида унга тайинли жавоб бермади, кимни сайлаш, мажлиснинг ихтиёрида деганга ишора қилди-ю, шу билан Усмонжоннинг юрагини така-пука қилиб қўйди. Усмонжон мажлисда Исмоилжоннинг номзодини кўрсатиши, ҳатто уни қизғин ёқлаб сўзлашига кўзи стгандан кейин Саида хотиржам бўлди ва эртасига мажлис ҳақида эълон ёзиб осди.

Қаландаров идорага кириб кетаётган эди, эшикдаги каттакон эълонни кўриб тўхтади. У мана шунаقا қисқа эълон, вивеска, турли ёрлиқларни кўrsa, мазмунни дарров маълум бўлса ҳам, бошдан-оёқ ўқимасдан қўймас эди. Унинг бу феълидан бехабар Саида «ҳозир кун тартиби тўғрисида хархаша қиласди. Аслида буни ҳам бўйнига қўйсам бўлар экан» деб ташвишда қолди. Бироқ Қаландаров Саидага бир қаради-ю, индамади, «Ҳамм» деганича идорага кириб кетди.

Мажлис очиладиган пайтда Саиданинг хаёлига ҳам келмаган бир иш бўлди; Умида йўқлама қилиб бўлиб, мажлисни олиб бориш учун президиумга одам кўрсатилишини сўраганда, Қаландаров уч кишининг номинини айтди, номзодлар овозга қўйилиб тасдиқлангандан кейин эса ўринидан туриб: «Қани, гаплашиб турингларчи» деди-ю, ҳеч кимдан сўрамай-нетмай, чиқди-кетди. Саида ҳайрон бўлиб Умидага, унинг юзида ҳеч қандай таажжуб аломати кўрмаганидан кейин бошқаларга қаради. Бошқалар ҳам раиснинг бу қилмишига ҳеч бир аҳамият бермагани кўриниб турар эди. Қаландаровнинг бу қилмишидан ҳам кўра коммунистларнинг бунга мунособати Саидани кўпроқ ҳайратга солди. Унинг ёнида ўтирган Исмоилжон секин тутиб: «Ҳамма вақт аҳволи шу», деб шивирлади.

Раис чиқиб кетиши биланоқ мажлиснинг салобати йўқолди. Кимdir қаттиқ гугурт чақиб папирос тутатди. Кимdir кулди, кимdir баланд тоғуш билан кимгадир бир нима деди. Говур бошланди. Мажлисга раислик қилувчи ғовурни босишига ҳаракат ҳам қилмай, кун тартибини эълон қилди ва биринчи масала — эски бюро номидан ҳисоб бериш учун Умида Умаровага сўз берди. Умида докладини бошламоқчи бўлганида,

Саида сўз сўраб ўрнидан турди ва масала муҳим бўлганлигидан Қаландаровнинг бошдан-оёқ иштироки шарт эканини айтди; уни кутиш, яхшиси айтиб келиш учун одам чиқаришни таклиф қилди. Бундай таклифни ҳеч ким кутмагани, одатдан ташқари бир ҳол бўлгани учун ғовур бирдан босилди, худди хунук бир ҳодиса рўй бергандай, раисни топиб келишгунча ўтган қирқ-қирқ беш минут давомида чурқ этган товуш эшитилмади. Мажлис аҳлининг назарида Саида бирдан алланечук салмоқ пайдо қилгандай, ўтирган жойи — узун столнинг охири тўрга айланиб қолгандай бўлди.

Қаландаров эшикдан пишиллаб, қовоғини солиб кирди-ю, президиумга яқин дераза остидаги креслога ўтириди. Умида ҳисобот докладини бошлиди. Қаландаров креслонинг суюнчиғига ўнг қўлтиғини қўйиб, президиумга орқа ўгириб, кўчага қараб ўтирас экан, докладни икки марта тўхтатиб, бир марта почтальон билан, иккинчи марта ферма мудири билан гаплашиди; афтидан, яна «гаплашиб туриңглар-чи» деб чиқиб кетгани баҳона излар эди. Шу пайт «қизим сенга айтаман, келиним сен эшиш» қабилида уни огоҳлантириш, интизомга чақириш учун жуда қулай баҳона топилиб қолди: носқовоғида ўз аксини кўришга уриниб, уни диваннинг бахмалига ишқаб ялтираётган Зулфиқоров нос отди-ю, ҳаял ўтмай, лабини чўччайтириб, энгашганича эшикка томон йўналди.

— Сўраб чиқилсин! — деди Саида.

Зулфиқоров ижозат сўраб раисга мурожаат қилиши ни ҳам эсидан чиқарди шекилли, дарров изига қайтиди, яна ҳам энгashiброқ бориб жойига ўтириди-да, оғзи-даги носини ютиб юборди шекилли, бурро қилиб, ка-лака оҳангига:

— Хўп, опажон! — деди ва ҳимоя кутиб Қаландаровга қараб қўйди. Бу қарашнинг маъносини Саида фаҳмлади, юраги «шув» этиб кетди: ҳозир хуноб бўлиб ўтирган Қаландаров Зулфиқоровга бирон сўзи билди: ҳам иш чатоқ, жуда чатоқ бўлар эди. Буни Исмоилжон ҳам пайқаб ўтирган экан, дарров олдини олди.

— Партия мажлисида опажонингиз ҳам йўқ, ака-жонингиз ҳам! Бу киши ўртоқ Алиева! — деди.

— Ие! — деди Зулфиқоров фавқулодда қизиқ бир гап эшигандай ва ёнида ўтирган Усмонжон Умаровга асқия қилди: — Хотинингни Умидахон дея кўрма тағин, ўртоқ Умарова дегин!

Зулфиқоровнинг бу сўзидан кейин кўтарилиши аниқ бўлгай кулги фақат Исмоилжоннигина эмас, Сандани ҳам бир пул қилиши, икковини ҳам гангитиб қўйиши муқаррар эди. Саида мана шу кулгига фурсат бермади:

— Ўртоқ Умаров хотинини қачон нима деб аташини яхши билади, сиз ўзингизга эҳтиёт бўлинг: қайси хотинингизни қачон нима деб аташда янглишиб юрманг тагин!..

Зулфиқоров ранги бўзрайиб, оғзи ва кўзларини катта очиб, қимирамай қолди. Қаландаров қип-қизариб, пешанасини тез-тез ишқай бошлади. Унинг ҳаракатидан Зулфиқоровга ғижиниб, ичида: «Аҳмоқ, нима қиласар эдинг тилини қичитиб!» дегани билиниб турар эди. Умида сўзида давом этишни ҳам, этмаслигини ҳам билмай тўриб қолди.

Зулфиқоров қўш хотинли эканини одамлардан яширган бўлиб, бирор таъна қилганда, бирор сўккандабўйини қисса ҳам кўнглида бунга катта гуноҳ деб қарамас эди. Бироқ ҳозир бунинг катта гуноҳ эканлиги билинди; жуда ҳам билинди. Бу нарса Зулфиқоровгагина эмас, бу ерда ўтирганларнинг ҳаммасига ҳам шундай таъсир қилди. Арақҳўр, халойиқнинг кулгиси, насиҳати ва дашноми остида арақҳўр номини олганидан кейин кўча-кўйда тентираб юриши, алжиши, ҳатто йўл бўйида учиб қолиши ҳам бирорнинг диққатини жалб қилмагандай, Зулфиқоровнинг бу қилмишига ҳам одамлар кўнишиб қолган эди. Бу нарса катта гуноҳгина эмас, жиноят, айб-уятгина эмас, бутун колхозни маломатга қўядиган шармандалик эканлиги ҳозир, партия мажлисидагина билинди. Кўча-кўйда, уйларда, самоварларда шу чоққача қирс этмаган бу ҳодиса ҳозир гё бомба бўлиб портлади-ю, унинг даҳшатидан ҳамма гаранг бўлиб қолди.

— Иккинчиси билан тўғри бўлиб кетган... — деди Зулфиқоров, афтидан, иккинчи хотиним билан ажрашганман дегани тили бормай.

Бу портлашдан кейин унинг товуши мажлис аҳлига пашшанинг ғинфилашига ўхшаб эшитилди.

Қаландаров, чамаси, бу масалага ўзининг муносабатини билдиришни лозим кўрди:

— Биз ҳозир сенинг масалангни кўраётганимиз йўқ. Иккинчиси нима бўлганини масаланг кўрилганда айтасан! — деди.

Қаландаровнинг бу гапидан кейин Зулфиқоров унга мунгайиб қаради-ю, диванга қалишиб кетди.

Умидавом этди. Доклад тамом бўлди. Сайданинг умиди, мўлжалига қарши коммунистлар жуда ҳам пасивлик кўрсатишиди. Музокарага чиққанлар, асосий масалалар у ёқда қолиб кетиб, кўпроқ Зулфиқоров иши тўғрисида гапиришиди. Исмоилжон сўзловчиларни асосий масалаларга буриш, жумладан, коммунистларнинг ишлаб чиқаришдаги етакчилик роли, колхозда сиёсий-тарбиявий ишларнинг аҳволи, интизом ва бошқалар тўғрисида гапиришга ундан, ўзи ҳамуна кўрсатса ҳам, натижади. Мажлис бюронинг фаолиятини қониқарли топиш ҳақида Қаландаров киргизган таклифни қабул қилди.

Иккинчи масала юзасидан Қаландаров сўз олди.

— Ўртоқлар! Бюро уч кишидан иборат бўлсин деган таклиф бор. Қаршилар йўқдир, албатта. Саида Алиева, Умидавони Умарова ҳамда Усмонжон Умаров! Мени бюро составига киргизмасликларнинг сўрайман, нимага десаларинг, бюронинг иши, бари бир менсиз битмайди. Қаршилик йўқдир? Қаршилик бўлмаса, ана шу уч кишига овоз бериб қўя қолайлик. Энди менга жавоб, МТСга борадиган ишим бор.

Мени кутиб туришибди...

Ҳамма ёқдан баравар:

— Жавоб берилсан! — деган товушлар эшитилди.

Интизомни писанда қилиш учун Саида бу таклиф овозга қўйилишини сўради. Таклиф овозга қўйилди. Қаландаров жуда хижолатли бир маросимни ўтказаётгандай қип-қизарив, илжайиб, кўзи кўзига тушган одамга, «майли, қўя бер, аҳамияти йўқ», деган маънода кўз қисиб тикка турар эди.

Номзоди кўрсатилгандан бери қути учиб, жавдираған кўзларини Сайдадан олмай ўтирган Усмонжон Умаров Қаландаров чиқиб кетиши биланоқ сўз сўраб, қўлини ва шу билан бирга, бутун гавдасини аста кўтариб ўрнидан турди; ўз номзоди тўғрисида мажлисга узрини айтиб, Исмоилжон Норматов номзодини кўрсатди. Бошқа таклиф тушмади. Номзодлар муҳокама қилинган вақтда, Сайданинг Усмонжон Умаров ҳақидаги мулоҳазаларини эътиборга олмагандан, ҳеч ким ҳеч бир номзоднинг сайлов рўйхатида қолдирилишига қарши чиқмади. Шундай қилиб, тўртала номзод ҳам рўйхатда қолди.

Бироқ яширин овознинг натижаси аломат бўлиб чиқди: Саида билан Умидага ҳамма овоз берибди; Исмоил-

жон Норматовга бир киши қарши; Усмонжон Умаровга эса ҳеч ким овоз бермабди. Ҳисоб комиссиясининг протоколи эълон қилинганда Усмонжон Умаров эмас, Қаландаров тушиб қолгандай, аввал ноқулай бир жимлик ҳукм сурди, кейин бирдан қаттиқ кулги кўтарилиди. Афтидан, ҳамма ҳам бошқалар албатта овоз беради деган ишонч билан ўз кўнглининг амрига қулоқ солиб, Усмонжон Умаров номзодини ўчирган экан.

Мажлис тарқалди. Бюро аъзолари қолиб, вазифа тақсим қилишди. Умида билан Исмоилjon Сайдани секретарликка сайланиши билан табриклар экан, иккенинг ҳам кўнглидан бир гап ўтди: «Қаландаровнинг айтгани бўлмади, энди балога қолдинг».

VI

Қаландаров бюро составига таклиф қилган номзодларидан Усмонжон Умаров ўтмаганини, унинг ўрнига Исмоилjon Норматов ўтганини эшишиб, гарчи шу одамини таклиф қилиш эсига келмаганига ичидан ачинса ҳам, жон-пони чиқиб кетди. Нечук эканки, Саида раиснинг таклифини маъқул кўрмади-ю, мажлис аҳли унинг раъйига юради!

Бу кайфиятда Қаландаровга Сайданинг ҳар бир ҳаракати обрў талашиб қилинган иш бўлиб кўринди: мажлиснинг кун тартиби тўғрисида раиснинг гапига қулоқ солмадигина эмас, қулоқ солмаганини писанда қилиш учун эълонда «ҳисобот-сайлов» сўзларини катта қилиб ва яна қизил сиёҳ билан ёзди; мажлисдан чиқиб кетганида чақиритириб, ўтқазиб қўйди; мажлисда Зулфиқоровнинг шохига уриш билан раиснинг туёғини зирқиратмоқчи бўлди ва буни мажлис аҳли аниқ билди; энди, мана бунақа қилиб, Усмонжоннинг ўрнига Исмоилjon Норматовни ўтқазиб ўтирибди.

Қаландаров ўйлаган сайин бу ишларнинг ҳар бири қўзига тоғдай бўлиб кўринар, буларнинг оқибатида обрўйи терак бўйи тушиб кетгандай туюлар эди.

«Бу қиз келганига ҳали бир ой бўлмасдан шунақа қилиб ўтиrsa, бориб-бориб нима бўлади?».

Мана шунинг учун Қаландаров Сайдани бир туртиб кўзини очишга, лозим бўлса тахтага тортиб, бир оз тобини олиб қўйишига қарор берди-да, эртаси эрталаб уни ўша маълум, ё меҳмон келганда, ё жаҳли чиққанда очиладиган кабинетига чақирирди.

Саида эшикдан кириб, Қаландаровнинг авзойинни кўриши биланоқ ичида: «Усмонжон Умаровнинг бюорога ўтмаганига хафа бўлибди-ку», деди-ю, гина-кудурат сўзларини эшитиш ва уни овутиш учун узоқ суҳбатга чорланиб креслога ўринашиброқ ўтириди ва бошидаги похол шляпани олиб столининг бир чеккасига қўйди.

— Хўш, сизга қайси йўл билан бир ойлик тайин қилсан экан? — деди Қаландаров худди «сени кимнинг ҳисобига боқсам экан» дегандай бир оҳангда. — Клубга мудир қилсан экан экан?

Партия ташкилоти кичкина бўлгани учун Саидага ойлик белгилаб бўлмас, шунинг учун унга бирон иш бериш тўғрисида сўз борар эди. Саида бу ҳақда Қаландаровга бир неча бор мурожаат қилган, лекин у ана-мана деб шу вақтгача тайинли бир ишни таклиф қилмаган, ҳозир тўсатдан гап очиб, бунаقا оҳангда гапириши ажиб эди.

— Ихтиёр сизда, — деди Саида ва хиёл жилмайиб илова қилди, — клуб йўқ шекилли...

— Бор! Штати бор! — деди Қаландаров бир оз жеркиб.

— Ўзи-чи, ўзи?

Қаландаров бир оздан кейин дўнфиллаб жавоб берди:

— Жиндай қурт боқсанмиз... эрта-индин пиллани териб олсан бўшайди.

— Ушанда ҳам иморат холос-да, бошқа ҳеч нарса йўқ. Мен суроштириб кўрган эдим...

Қаландаров нимадир демоқчи бўлиб, икки-уч оғиз ростлаганидан кейин, афтідан, оғзига келган гапни айтмай сўради:

— Яна нима керак?

— Кўп нарса керак, Арслонбек ака, ўзингиз яхши биласиз... Колхозчи дала иши, рўзғор ташвишидан бўшаганида бошини тиқиб нафасини ростлайдиган бир жой қилишимиз керак. Колхозчи клубда ўйнаб-кулса, томоша қилса, билмаганини билса, оламдан хабардор бўлса, ҳатто касб, ҳунар ўрганса... Агар клубни мана шундай жой қилгани ёрдам ваъда қилсангиз, майли, клуб мудири қилиб тайинланг.

Қаландаров заҳарханда қилди:

— Ўзингиз ишбилармон қизсиз! Сизга бизнинг ёрдамимиз керак эмас! Муҳтоҷ эмассиз!

Саида ичида: «Ие, таклифи ўтмаганига ҳаддан ташқари қаттиқ хафа бўлибди-ку», деб қўйди ва унинг кўк-сида гина-кудурат эмас, ғазаб тутақиб ётганини сез-

ди-ю., бу ғазаб нақадар тутақса ҳам тез сўнадиган ғазаб, деган хаёлда унинг аланга олишига йўл қўймасликка тиришди; Қаландаровнинг сўзига яраша сўз айтмай ўзини гўлликка солди.

— Дастлабки вақтларда ёрдам берсангиз, ишлар жўнашиб кетгандан кейин унча оғирлигим тушмас деб ўйлайман.

Қаландаров гапни яна айлантириди:

— Сиз биздан ёрдам олгани эмас, бизга раҳбарлик қилгани келгансиз! Раҳбарсиз!.. Биз нима иш қилсак, сизнинг раҳбарлигингиз остида қиласмиз!..

Саида ҳайрон бўлди: «Нега бу мени ҳадеб жанжалга тортаётиди? Наҳот шу ғазаб, шу заҳарли гаплар фақат нафсоният оқибати бўлса? Ё Усмонжон масаласига яна бирон нарса қўшилдимикин?» Нима бўлганда ҳам, Саида унинг ғазаби аланга олишига баҳона бўладиган бирон сўз айтишни истамади; лекин шу билан бирга, «аёл бўлганим учун менга шунақа мӯомала қиляётисанми» деган маънони англатиб; уни бир оз инсофга келтириш мақсадида бир вақт ўз уйида хотинига айтган гапини ҳазил тариқасида эслатди:

— Ундоқ эмас, Арслонбек ака, — деди кулимсираб, — аёл киши раҳбарлик қилса, калавангизнинг учни йўқотиб қўясиз...

Қаландаров ялт этиб Саидага қаради: ўз уйида хотинига ҳатто бегона одам, ҳатто бўлажак секретарь олдиди айтиши мумкин бўлган бу гап ҳозир қулоғига алланечук, идорада баланд товуш билан айтиб бўлмайдиган уят ва шу билан бирга, қалтис гапдай эшитилди. Бунинг устига, Саиданинг кулимсираб туриши, унинг секретарлигини кўзда тутганда, бу гапнинг қалтис томонини ва аёл жинсидан эканини кўзда тутганда, уят томонини таъкидлар эди. Қаландаров гангиб қолди. У ҳозир Саидани тахтага тортиш тўғрисида эмас, кулиб турган бу кўзлардаги таъна, ўпка ва сон-саноқсиз саволларга жавоб топиш тўғрисида ўйлашга мажбур бўлиб қолди ва шу лаҳзада ўзи тахтага тортилаётганини пайқади-да, бу ҳолатдан чиқиш учун шовқин солишдан бошқа чора тополмади:

— Кўчадаги ҳазилни идорага кўтариб кирманг!.. — деди.

Бундай шовқин ва дағдағани кутмаган Саида чўчиб тушди ва Қаландаровга қараганича анграйиб қолди.

— Нима қилдим...

Қаландаров унга дағдаға кор қилди деган хаёлда авжига чиқди:

— Үз уйимда ўз хотинімга ҳазил қилолмайманми! Кечирасиз, лойдан ҳуштак ясаб мени ўйнатолмайсиз! Сиздан каттароқлар ҳам мени ҳуштагига ўйнатолган эмас!

Қаландаров бу гапларни бояги ҳазил-кесатиққа қарши айтаётган бўлса ҳам, ғазабини келтирган нарса бу эмаслиги аниқ эди. Шунинг учун Саида ҳайрон бўлиб қолди: «Бу одам нега очиқ ярадай ел ўтса ҳам жизиллаётиди? Наҳот бу одамни фақат Усмонжон масаласи, фақат нафсоният шу кўйга солган бўлса! Шундай бўлган тақдирда ҳам сайлов ўтди, бўлар иш бўлди, минг бақиргани, куйгани билан қайта сайлов ўтказилмайдику! Ё бу нафсоният бир қалов бўлиб, бошқа каттароқ бир нафсониятни аланг олдириб юбордимикин?» Саида бир нима демоқчи бўлиб оғиз ростлаган эди, Қаландаров навбат бермади.

— Сиз болалик қилиб, бунақа хом хаёлларга бориб юрманг! Мен аравадан бошқа ишга ярамайдиган пачоқ оттадай кўринсан ҳам, унча-мунча чавандоз минолмайдиган улоқчи отман! Унча-мунча одамни ерга чалпак қиласман! Чалпак! Буни билиб, тушуниб қўйинг!..

— Тушуниб турибман, Арслонбек ака, — деди Саида юзида табассум ва сўз оҳанги билан уни қизишмасдан гапиришга даъват қилиб, — лекин улоқчи отлар қамчими кўрса, кўтариб кетар эди, сиз... кечирасиз, нима бўлди, нима гап ўзи?

Қаландаров кулиб юбора ёэди ва ўзини яна ҳам дарғазаб кўрсатиш учун унинг саволига жавоб бермай давом этди:

— Мен колхозни опичлаб катта қилганман! Колхознинг дарди қаерда, қитиги қаерда эканини мен биламан! Академиядан келадиган мўйсафи олимлар ҳам аввал менга учрайди, мен билан сухбатлашиб, ундан кейин «ўжаликни кўради. Колхоз тўғрисида китоб ёзганман!

Қаландаров столнинг тортмасини жаҳл билан тортди, ундан бир китобчани олиб Саиданинг олдига ташлади. Саида «Бўстон» колхозининг тараққиёт йўли» деб аталган расмли китобчани варақлар экан, фақат бир нима дейиш учун:

— Катта одам эканингизга шубҳам йўқ... — деди.

— Шунақа экан, ўзингиздан катта бир нима деганда, чега шашаклик қиласиз?

— Нима қилибман?

— Нима учун Усмонжой бюрга ўтмади?

— Нима учун ўтиши керак эди?

Қаландаров унга бир хўмрайди.

— Мен бир иш қиласиган бўлсан, ўйлаб қиласман!

Саида бепарво жавоб берди:

— Бунақа экан, мажлиснинг охиригача ўтиринг, нимани ўйлаб Усмонжонни таклиф қилганингизни коммунистларга айтинг эди.

Қаландаров бунга қарши нима дейишини билмай, сўради:

— Исмоилжон Норматовни биласизми?

— Мен яхши билмайман, — деди Саида, — коммунистлар яхши билишар экан. Ўзингиз ўйлаб қўринг. Арслонбек ака, гараж мудири, пахтани билмайдиган Усмонжон бюро аъзоси бўлгани яхшими, ёки танглайи пахта билан кўтарилиган, тажрибали бригадир, колхоз хўжалигини яхши биладиган Исмоилжон бўлгани яхшими? Сизга қайси бирининг фойдаси, ёрдами қўпроқ тегади?

Қаландаров бақириб берди:

— Менга ўргатманг!! — деди ва очиқ турган столининг тортмасини қорни билан ёпиб ўрнидан турди, яна ўтириди.

Саиданинг қоши бир оз чимирилди, майин товуши сал ўзгарди.

— Мен сизга ўргатмоқчи эмасман, отам тенги одамсиз... Лекин ақлим етиб турган гапни гапирмасдан ҳам туролмайман. Партия мажлиси масалани тўғри тушунди, тўғри ҳал қилди. Сизни ҳисобга олинмагандা, Исмоилжон Норматов бир оғиздан ўтди.

— Ҳа, сиз турганда бизни ҳисобга олишнинг нима ҳожати бор! Сиздай раҳбар бўлган жойда биздақа одамларни ҳисобдан чиқариб ташласа ҳам бўлади...

— Арслонбек ака, — деди Саида ёлворган оҳангда, — бунақа гапларнинг нима кераги бор?..

Қаландаров унинг гапига қулоқ солмай давом этди:

— Колхозни опичлаб катта қилгансиз!. Колхознинг дарди қаерда, қитиғи қаерда эканини яхши биласиз!.. «Бўстон»га ўхшаган колхозлардан ўнтасини битта чинчалогингиз билан кўтарасиз!.. Синчалак деган қушни биласизми, оёғи ипдай... Шу қуш «осмон тушиб кетса ушлаб қоламан» деб оёгини кўтариб ётар экан!

Хозир Қаландаровнинг бу сўзларига яраша сўз айтиш бефойда, балки кони зиён, лекин, шу билан бирга,

сукӯт — розилик белгиси бўлур эди. Саида бир лаҳза ўйланиб қолганидан кейин мийигида кулиб:

— Дунёда бунаقا жониворлар кўп. Арслонбек ака, — деди, — хўрот ҳам «мен қичқирмасам тонг отмайди» деб ўйлар экан...

Қаландаров бу дағдағаю пичинглардан кейин Саидадан кўз ёши кутган эди, унинг бу гапини эшишиб вужудига титроқ кирди, ўзини тутолмади, жон-жаҳди билан бақириб:

— Йўқол!!! — деди ва унинг бошига ургани бир нима қидиргандай у ёқ-бу ёққа аланглади, қўлига похол шляпа илиниб қолди. У шляпани юлқиб олди, шартшурт йиртди-да, Саиданинг башарасига отгани қўл кўтарди, бироқ унинг киприк қоқмай тик қараб турганини кўриб отолмади, қулочкаш қилиб столнинг устига урдида, ўрнидан туриб кабинетдан чиқиб кетди.

Саида ҳайрон бўлиб ўтириб қолди, хийла вақтдан кейин ўрнидан туриб, шляпа парчаларини ердан йигишириб олдида, Қаландаровнинг тортмасига солиб, секин қабулхонага чиқди. Қабулхонада ҳеч ким йўқ. Умида янги келган «Коммунист»ни варақлаб ўтирас эди, уни кўриб дарров ўрнидан турди ва югуриб келиб:

— Нима гап? — деб сўради.

— Ҳеч... — деди Саида ва унинг воқеадан бехабар эканини билиб хурсанд бўлди, шу билан бирга бутун вужудида енгигб бўлмас бир ҳорғинлик сезди.

VII

Саида ташқарига чиқди. Саданинг тагида ҳеч ким йўқ, лекин қизил чойнак билан тўнтариб қўйилган пиёла раиснинг узоққа кетмаганини, шу атрофда эканини кўрсатар эди. Саида касал кишидай битта-битта қадам босиб ҳужрасига томон йўналди, лекин ҳозир раисга дуч келишни сира истамагани учун ишком орасидан юрди; ишкомдан ўтиб хилват олчазорга кирганида, бирдан ҳўрлиги келиб ўпкаси тўлди-да, орқасига бир қараб, аввал жадаллади, кейин югурди; юрганича келиб ҳужрасининг эшигига калит солмоқчи бўлганида, худди бирор йўлини тўсгандай бирдан тўхтади: «Хўш, нима гап ўзи, — деди ўзича, — нимага келаётиман, каравотга ўзимни ташлаб йиғлаганими? Кўз ёши ё кўнгилдаги ғам-ғуссанинг дамини кесиш, ё бераҳмнинг раҳмини келтириш учун тўкилади, менинг кўнглимда қанақағуасса бор, йиғлаб кимнинг раҳмини келтироқчиман?

Раис мени чертған бўлса, мендан шапалоқ егандай бўлди, мени енгмоқчи бўлиб ўзи енгилди. Унинг сўз тополмай қўл кўтаргани — кучи шляпага етгани шуни кўрсатмайдими?!»

Унинг қалбига наштардай қадалиб турган хўрлик ўрнини нафсоният, кўнглининг аллақайси бурчидар учитеётган ғуссанинг ўрнини ғазаб, вужудини қоплаб келаётган ҳорғинлик ўрнини куч, ғайрат эгаллади. У ҳозир раисга рӯпара бўлиб унинг қилмиши жоҳиллик, тарбия-сизлик эканини башарасига айтишни, юз-хотир қилмасдан ва ора бузилиб қолишидан чўчимасдан: «Мен сен айтган муштипар аёллар тоифасидан эмасман!» дейишни истар эди.

Саида орқасига қайтди, жўрттага сада остидан юрди. Раис кўринмади, чойнак-пиёла ҳам йўқ эди. Саида идорага кириб, Умидадан янги хабар эшилди: ҳозир район ижроия комитетидан шошилинч телефонограмма келибди. Қаландаров ўзаро текшириш бригадасига бошлиқ бўлиб, мусобақадош қўшини областга кетаётган эмиш. Саиданинг ғаши келди, ичида: «Шундай жоҳил, bemazagarchilik қилиб милицияга тушган одамни мана бунақа қилишади! Шундай қилингандан кейин бу эркаланмай ким эркалансин!» деди-да, индамай кабинетга кириб кетди ва келганидан бери биринчи марта баъз жойига ўтирди. У ҳовуридан бир оз тушганидан кейин, Қаландаров ҳар нечук ўз қилмишига баҳо бергандир, районга жўнаши олдида хайрлашишни баҳона қилиб сулҳ тақлиф қиласига деган хаёлга борди ва шундай қилгани тақдирда ўзини қандоқ тутиш, нималар дейиш режасини фикридан ўтказиб қўйди-ю, юпаниб, иш билан машғул бўлди.

Бироқ икки соатдан кейин маълум бўлдики, Қаландаров районга жўнабди, жўнаш олдида одамларга тегишли гапларини айтиби-ю. Саидани ҳатто йўқламабди ҳам. Саидага Қаландаровнинг бояги қилмишидан ҳам кўра, ўша қилмишини узр сўраш лозим бўлган гуноҳ деб билмагани кўпроқ алам қилди: «Бу одамга гап уқтириб ўтиришнинг фойдаси йўқ! — деди кичкина муштини столга уриб, — районга бориш керак, ўртоқ Но-сировга айтиш керак! Райком қаттиқ жазо бермаган тақдирда ҳам, қандай шароитда ишлаётганимни билиб қўяди-ку!»

Саида Қаландаровнинг феъл-атвори ва қилмишлари ҳақида район партия комитетининг бюросига бир мактуб ёзмоқчи бўлди, лекин ҳозир таъби хира бўлгани

учун ёзишни кечқурунга қўйиб, мактубнинг режасини тузди. «Милиция. Партия мажлиси ва интизом. Партия демократияси (Усмонжоннинг бюорога ўтмай қолиши). Хотин-қизларга муносабат. Раҳбарлик ва калаванинг учи. Зулфиқоров масаласи. Шляпа».

Саида кечқурун ҳужрасини ичкаридан беркитиб олиб хатни ёзишга киришганида, Умида деразадан бошини тиқиб, ўртоқ Носиров келганлигидан хабар берди. Саида суюниб кетди, чунки Қаландаров ҳақида ҳар қанчалик тўлиқ хат ёзилганда ҳам оғзаки айтганга, айrim нозик нуқталарини оғзаки уқтирганга етмас эди. У қофозлари-ни наридан-бери йигиштириб ёстиқнинг остига тиқди-да, ҳужрани қулфлаш ҳам эсидан чиқиб, саданинг остига қараб чопди.

Саданинг остида одам кўп: кечқурун идорага иш билан келган бригадирлар, звено бошлиқлари, оддий колхозчилар... Носиров Саидани узоқдан кўриши билан ўрнидан турди, унга томон бир неча қадам босди, ҳурмат билан сўрашгач, четланиб йўл берди. Унинг ҳаракатини, муомаласини, сўзлашини, тинглашини кўрган ҳар бир киши ҳеч шубҳасиз, «Ие, колхозимизга келган бу қизнинг ўзи кичкина бўлса ҳам иши каттага ўхшайди-ку» деган гапни кўнглидан ўтказди. Бу ҳол хийлагина эриш ва ноқулай туюлаётган бўлса ҳам Саида буни сездирмасликка тиришиб, ўзини шундай иззат-ҳурматга сазовор бир тарзда тутишга ҳаракат қиласди.

Носиров «Ватан» колхозига ўтиб кетаётган экан, афтидан, кўп ўтирмайдиганга ўхшаб қолди. Саида шу озгина вақтдан мумкин қадар кўпроқ фойдаланиш мақсадида уни кабинетга таклиф қиласди. Носиров унинг хиёл димиқкан қовоғи, қони қочган бурни ва билинар-билин-мас пирпираётган лабидан йиги томоғига тиқилиб ётганини, бу йигининг боиси, ҳеч шубҳасиз, Қаландаров эканини фаҳмлади-ю, кабинетга кирмади, шошиб турганини айтиб, узр сўради. Унинг колхозга тушиб ўтишдан мақсади Саидани кўриш, ҳол-аҳвол сўраш, ўнг келса райкомнинг секретари сифатида унга ўзининг ҳурматини кишилар олдида писандада қилиш эди. Унинг назарида ҳозир Саиданинг йиғлаб қиладиган шикоятини эшитиш, унга тасалли бериш, ёш раҳбарни нозик-нотавон қилиб етиштирадиган меҳрибончилик бўлар эди.

Носиров жўнаб кетди. Саида ҳужрасига қайтиб, бюро номига ёзаётган мактубини битирди ва эрталаб райкомга олиб борди. У райкомнинг эшигидан кириши билан, негадир, мактуб ўзига бачканароқ ёзилгандай ту-

юлди, шунинг учун уни Носировга бермасликка, ҳамма гапни оғзаки айтишга қарор берди; кабинетнинг эшигиги очаётганида эса «колхозга кеча бориб дарров арзодод билан келишим қандоқ бўлар экан» деган андешага борди-ю, Носиров диванга таклиф қилиб «қулоғим сизда» дегандай қараганида, нима дейишни билмай қолди. Саида бир оз гангиганидан кейин ўзини ўнглаб олиб, дарҳақиқат, шу кунларда фикрини банд қилган масалалардан бири — сиёсий ўқишининг шакллари ҳақида ўзининг бирмунча мулоҳазаларини айтди ва бу ҳақда Носировнинг маслаҳатини сўради. Носиров унинг ҳамма мулоҳазалари тўғрисида ўз фикрини айтди, бирмунча сиёсий тўғаракларнинг тажрибасини гапириб берди, лекин Сайдани райкомга фақат шу масала эмас, ҳозир бо силган ва ҳовуридан тушган бўлса ҳам, кечаги кайфияти олиб келганини сезиб туарар эди.

Қисқа бир муддат ичидаги Қаландаров бу қизга қана-ка рânж-алам ўтказа қолди экан? Носиров агар ҳозир шундан сўз очилса, Саида масалага кўз ёши орқали эмас, ишга хайри тегадиган нуқтаи назардан қараб, соғлом муҳокама юргизишига кўзи етди-ю, ўзи гап бошлиди:

— Қаландаровни сиёсий ўқишига тортишингиз қийинроқ бўлар. Ўқигин дейишса, ўзим биламан дер эмиш, бетавфиқ!

— Қаёқдан биласиз, ким айтди? — деди Саида шошиб, кейин ерга қараб хўрсинди, — умуман оғир, шароит жуда ҳам оғир...

Носиров унга ер остидан зеҳн солиб, қовори бир оз қизарганини пайқади. Демак кечаги алами яна янгила-наётибди. Бунинг янгиланишига, кўз ёшига йўл қўймаслик керак эди. Шунинг учун Носиров, «шароит жуда оғир» деганида Саида Қаландаровни кўзда тутганини билиб турса ҳам:

— Шунақами? Колхоз неча хўжалик экан? Неча гектар ерга нималар экар экан? — деб гапни бошқа ёққа бурди.

Саида колхоз хўжалигини билмас, қизиқмаган ҳам эди, хижолат бўлди. Носиров саволига жавоб кутиб туриб олди ва ниҳоят, «шуни билмасанг ишни нимадан бошладинг» дегандай қараб қўйди. Шу хижолатлик ва Носировнинг қараши Қаландаров ҳақида куйиб-пишиб шикоят бошлашга, камида икки соат гапиришга тайёр бўлган Сайданинг шаштини қайтариб қўйди.

— Партов ер кўпми? Қўриқ қанча? — деди Носиров яна.

Саида бу тўғрида ўйлаб ҳам кўрмаган эди. Қаландаровдан шикоят бошлашдан ҳам кўра кўпроқ бу ноқулай аҳволдан чиқиш учун:

— Мен раис тўғрисида, Қаландаров ҳақида гапирмоқчи эдим, — деди.

Носиров Қаландаров ҳақида унинг нима дейишига, кечаги қаифиятининг сабабига жуда қизиқса ҳам Сайданинг сезилиб турган ҳаяжонини босиш, шу билан унинг шикоятини ва бу шикоятдан кузатган мақсадини ишга хайри тегадиган томонга буриш учун лоқайд бир алфозда:

— Шароитни битта раиснинг ўзи ташкил қилмайди-ку! — деб қўйди ва яқинда чиққан бир романни мақтаб, Саидадан ўқиганни эканини сўради.

Саида Қаландаров ҳақида айтадиган гапига Носировнинг ҳеч бир аҳамият бермаётганига хийла ранжири, унинг саволига жавоб бермай:

— Шароитни битта раиснинг ўзи ташкил қилмаса ҳам, лекин жуда катта салбий таъсир қилиши мумкин! — деди.

— Мана бу гапингиз тўғри! — деди Носиров, — бу гапингизга қўшиламан. Лекин таъсир масаласида тарозининг сиз томони босиб кетади: салбий таъсир кўрсатишида Қаландаров фақат ўзига сўянса, ижобий таъсир кўрсатишида сиз ҳам ўзингизга, ҳам халқقا, ҳам коммунистларга, ҳам райкомга суюнасиз. Менинг билишмича Қаландаров тошқин сув: тегирмонни бузиши ҳам мумкин, юргизиши ҳам мумкин. Қаландаровнинг бутун кучини, файратини, қобилиятини «юргизиш»га буриш учун унинг мана шу икки томонини ўрганишимиз, жуда яхши билишимиз зарур. Биз ҳозир Қаландаров ҳақида нима биламиз? Қаландаров яхши ташкилотчи деймиз, лекин бу чиройли гулдаста қанақа гуллардан боғланганини билмаймиз. Бир нарсани қадрлаш учун уни аввал яхши билиш керак. Қаландаров сояда ўсган деймиз, лекин уни қандай сабаблар сояга тортганини, сояда қолдирганини билмаймиз. Бунга бирдан-бир сабаб райкомнинг собиқ секретари ўртоқ Қодировнинг уни эркалатгани дейиш хато. Уни соядан чиқариш учун мана шу сабабларни билишимиз зарур. Сояда қолганини Қаландаровнинг ўзи ҳам билиши керак. Уни соядан

чиқариш ўшандада осон бўлади. Бунинг учун унинг сояда қолганлиги ўз ҳаётида, колхоз ҳаётида, колхоз хўжалигидаги нималарга жон бераб, нималарни сўлитганини кўзига кўрсатишими, агар кўзини ёғ босган бўлса, ҳалойиқ олдида баланд товуш билан айтиб, кўзини очишимиз керак. Биз совринчи ҳам эмасмиз, терговчи ҳам эмасмиз...

Бу гаплардан кейин Сайданинг, партия ташкилоти секретарининг раисдан, сояда ўсган Қаландаровнинг маънавий нуқсонларидан қизишиб эмас, жўн шикоят қилиши ҳам жуда ноқулай бўлиб қолди. Бундан ташқари, ундан шикоят қилиш учун йиғилган фактларнинг салмоғи, аҳамияти хийла йўқолди. Саида ўйлаб қараса, ҳақиқатан, Қаландаровнинг бояги икки томони ҳақида фикр юргизиб кўрмаган, уни ўрганишга ҳаракат ҳам қилмаган экан. Шундан кейин Саида Қаландаровнинг баъзи бир қилмишларини шикоят тарзида эмас, маълумот тарзида гоҳ афсусланиб, гоҳ куйиб ва гоҳ кулиб гапириб берди. Синчалак ва шляпа тўғрисидаги гапни эшитиб Носиров хўп кулди.

— Дуруст, дуруст, — деди, — ишимизда силжиш бор. Бу гапларни менга арз қилиб айтмаганингизнинг ўзи ишимиз бароридан келаётганини кўрсатиб турибди.

— Арз қилсан, иш бароридан келмаганини кўрсатармиди, Тоҳиржон ака? Арзда ҳам арз бор...

— Мумкин, — деди Носиров, — лекин ҳамма арз ҳам ожизлик аломати деб ўйлайман. Билмадим, бу нарса болалиғимда ёмон таассурот қолганлириданми... Интернатда ўқиб юрганимда бир куни кўчада бошқа интернатнинг талабаларидан бир бола билан муштлашиб қолдим. Бола жуда эпчил экан, мен битта ургунимча, мушт ёғдириб жуда шошириб юборди, роса урди. Йиғлаб мактабга кирдим. Овқатга қўнфироқ чалинган, боловлалар столовойга кирган, бир мураббийимиз эшик олдидага турган экан. Мен йиғлаганимча мураббийнинг олдига бориб арз қилдим: «Фалон интернатнинг талабаси урдӣ», дедим. Мураббий қўлимидан етаклаб столовойга блиб кирди, табуретканинг устига чиқариб: «Қани қўлингни кўтар-чи, уришга ярамаса, кўтариб туришга ярармикин», деди. Тўқсonta бола овқат еб бўлгунча, мен табуретканинг устида ерга қараб, иккала қўлимни баланд кўтариб турдим. Шу-шу, бошқа арз қилганимни билмайман. Рабфакда ўқидим, университетни битирдим,

ниладим, олти йил армияда хизмат қилдим, ҳеч қачон ҳеч кимнинг устидан арз қилганим йўқ.

Саида бу ганларин эшитар экан, ичида: «Хайрият мактубин бермаганим, хайрият арз қилмаганим», деб қўйди.

Саида кетгани ижозат сўраганида, Носиров ўрнидан туриб, уни эшиккача кузатиб қўйди ва хайрлашар экан:

— Қаландаров нима учун бюргага кирмади? — деб сўради.

Тўсатдан берилган бу савол Саидани гангитиб қўйди.

— Ўзи отвод берди...

— Ўзи? Нега? Бюрони менсимасликмӣ, зардами?

— Иккови ҳам эмас. Мен йўлга солдим. Ҳар қачон ўз ҳукмини ўтказиб ўрганган одам, ишимизга халал берар деб ўйладим.

Носиров кулди.

— Қаландаровни ўзига ўзи отвод бергани кўндира олган бўлсангиз, бюро составида туриб ишга халал бермасликка кўндириш ҳам мумкин бўлар эди-ку? Осонроқ ўйл тутибсиз-да...

Саида қаттиқ хижолат бўлди.

— Айтмадимми, мана шунаقا қоқинаман-да...

Носиров хайрлашгани қўл берди.

— Қоқинсангиз майли, эҳтиёт бўласиз, йиқилмай-сиз.

Саида райкомдан чиқиб канал кўпригига томон юрди, кўпrik панжарасига кўкрагини бериб узоқ туриб қолди-да, чўнтағидан мактубни олиб майдада-майда қилди ва каналга қараб улоқтириди. Шабадада тўзиб кетган қофоз парчалари елиб, учига ёғилди.

VIII

Носиров билан учрашганидан кейин Саида колхоз ҳаётининг ҳар бир соҳасига айрим диққат ва эътибор билан кўз ташлашга, хўжаликнинг ҳар бир тармоғини, мураккаб ишлаб чиқариш жараёнининг ҳар бир икир-чикирини, колхозда қимирлаган ҳар бир жонни яхшироқ билишга ва шу билан бирга, Қаландаровни катта ташкилотчи қилган фазилатларини, уни сояга, тортган сабаблар, сояда қолганлигининг ёмон оқибатларини ўрганишга ҳаракат қилди.

Қаландаровни сояга тортган асосий сабаблардан бири, унинг чаласаводлиги ва «ўқимаган бўлсан ҳам

планни ўқинганлардан яхшироқ бажараман» деган қа-ноати; иккинчиси, маълум шарт-шароит натижасида танқид, партия интизоми доирасидан ташқарига чиқиб қолганлиги экан. Бунинг оқибатида Қаландаров шуҳрат-параст, ҳеч кимни ўзига тенг кўрмайдиган, демак ҳеч кимнинг сўзига қулоқ солмайдиган, иззат-обруй келтирадиган план-процент ва даромаддан бошқа ҳамма нарсаға панжа орасидан қарайдигаң бўлиб қолибди.

Пилла терилиб топширилаётган кунларда «липпа, фалончининг липпаси катта, фалончининг липпаси йўқ» деган гаплар чиқиб қолди. «Липпа» деган сўзни Саида илгари ҳам эшитган, лекин нима эканига эътибор қўлмаган, ҳар нечук, пиллага доир бирон камчилик бўлса керак, деб ўйлаган эди, ҳозир суриштириб қараса, звено олинган қурт уруғидан мўлжалдан ортиқ пилла топшириб ном чиқариш, устама мукофот олиш учун яширинча уруғ очирап экан. Шу орада бошқа звеноларнинг олди планни тўқсон процентга етказар-етказмас район газетаси «Бўстон» колхозининг учйинчи звеноси ҳозирнинг ўзида планни бир юз ўн олти процент бажарганлиги тўғрисидá хабар босиб чиқарди. Саида суриштириб кўрса бу звенонинг липпаси хийла катта экан: бу ҳақда звено бошлиғи билан гаплашиб, унинг тутган йўли нотўғри эканини, агар ҳамма звенолар шу таҳлитда иш тутса, нотўғри маълумотлар асосида раҳбар ташкилотлар нотўғри раҳбарлик қилишини, илмий муассасалар нотўғри хуласалар чиқаришини тушунтиromoқчи бўлган эди, звено бошлиғи унинг сўзларига чандон эътибор қилмади. Саида унга бошқа йўл билан таъсир қилиш мақсадида бу қўлмиши гуноҳ эканини айтиб бир оз пўписа йўлига ўтган эди, звено бошлиғи пинагини бузмади, ҳатто бир қадар қўрслик қилди. Кейин маълум бўлишича, раис липпадан хабардор, лекин ўзини билиб билмаганга, кўриб-кўрмаганга солар экан. Саида бу ҳақда қуийб-пишиб гапирганда, правление аъзоларидан бири қизиқ бир гапни айтиб қолди: турли мавсумда ўтказиладиган турли тадбирлар ҳақида Қаландаров баъзан районом, районжроком ва бошқа идораларга қанақа маълумот манзур бўлса шуни берар, «район мендан пахта олсин, ишимга аралашмасин» дер экан.

Саида Қаландаровни сояга тортган сабабларнинг натижаларини қидириб яна бирмунча кўнгилсиз ҳодисаларга дуч келди. Қаландаров чаласавод эканини

билирмаслик учун буюриш мумкин бўлган ёзув-чизувни Умидага ҳавола қиласа, ўз қўйи билан ёзиши зарур бўлган нарсаларни уйида Эшонга ёздириб, остига қўй қўяр экан. Бу ҳол уни маълум даражада Эшондан тилини қисиқ қилиб қўйибди. Мактабда интизом бўш, ўқитувчиларнинг обрўйи йўқ, давомат жуда паст, ҳар йили мактабга тортиладиган қизларнинг фақат икки-уч процентигина ўнинчи синфни битирар, бу аҳвол кўп даражада Қаландаровга боғлиқ экан. Болалар боғчаси фирт оми, боғчага даромад манбай ва Ҳуринисонинг хизмати деб қарайдиган Қифоятхон қўлида. Клуб бино бўлгандан бери ўз вазифасини бажарган эмас. «Социализм» колхози билан бўлган мусобақа Қаландаровнинг баъзи ишларига қараб айтилганда рақобатдан фарқ қилмайди.. Саида мана шулар ва шуларга ўхшаган бошқа кўп масалалар тўғрисида колхознинг раҳбар ҳодимлари билан лозим бўлганда очиқдан-очиқ, лозим кўрмаганида сұхбат, маслаҳат тарзида ётиқроқ гаплашди, одамларнинг диққатини шуларга жалб қилиш, кўникканларнинг мудраган фикрини уйғотишга ҳаракат қилди, чунки буларнинг ҳар бири одамларнинг зеҳнига, колхоз ҳаётига ёзми-кўпми ўринашиб қолган, чунки Қаландаров нима қиласа яхши ният билан қилган, халқ шундай деб билган. Бу камчиликларни чимдib олиб ташлаш билан иш битмайди. Буларни томири билан суғуриб ташлаш зарур. Бунинг учун ҳовлиқмасдан, шовқин солмасдан, умидсизликка тушмасдан, сабр ва қунт билан иш кўриш қерак, ўшанда бу камчиликларнинг катта-қичик, яширин-ошкора оқибатларини топиб, бу ёмон оқибатларга илгор одамларнинг, шулар воситаси билан бутун халқиниң диққатини тортиш, шу йўл билан бу камчиликларнинг пайини қирқиши, бунга ҳатто Қаландаровнинг ўзини ҳам жалб қилиш мумкин бўлади. Саида мана шу режа билан иш кўриб юрган кунларнинг бирида кутилмаган бир иш бўлиб қолди.

Пилла топширилиб, клуб биноси бўшагандан кейин Саида бир гуруҳ комсомол-ёшларнинг ёрдами билан клубни яхши безатди ва тезда очилиш маросими ўтказди; очилиш маросимига бағишлиланган кечада клубнинг вазифалари, режалари ҳақида ўзи қисқагина сўзлаб берди. Кейин ўйин-кулги бошланиб кетди. Ўйин бошда унча қизимаган эди. Саида ўзи дотор чалиб, икки қизни ўйнатди ва бир йигитни ашула айттирди. Саида ёш бўлса ҳам ишқилиб, раҳбар, гимнастёрка

кыйиб, қовоғини солиб, салмоқли қадам ташлаб юрмаса ҳам, ҳар нечук, партия ташкилотининг секретари, унинг дутор чалишини ҳеч ким хаёлига келтирмаган, тасаввур ҳам қилоғмаган эди. Бу ҳол ва шундан кейин авж олиб кетган ўйин-кулги ҳаммани Саидага, бир-бирига яқин, жуда ҳам яқин қилиб қўйди. Ўрта ёшлардаги бир аёл Саидани ўйинга солиб, ўзи дутор чалди. Қий-чув бўлиб кетди. Бунинг оқибатида Саида «ўзимизнинг Саидахон» бўлиб, ундан ҳеч ким тортина майдиган, ҳеч ким истиҳола қилмайдиган, кўнглидаги гапини унинг олдида баҳузур, ҳатто уни орқа қилиб гапирадиган бўлиб қолди.

Клубнинг планига мувофиқ, хотин-қизлар учун «Дин хотин-қизлар ҳақида» деган мавзуда лекция ўтказиладиган бўлди. Лекцияга хотин-халаж Саида мўлжаллаландан ҳам кўпроқ йифилди. Лектор лекциясини тугатгач Саида залга мурожаат қилиб, «саволлар борми» деган эди, бирданига бир неча қўл кўтарилиди. Саида бу аёллар билан илгари ҳам учрашган, лекин уларда бундай активлик кўрмаган, сезмаган эди. Иккинчи қаторнинг бир чеккасида ўтирган озғин, қоп қора бир хотин қўлини кўтарганича ўрнидан турди.

— Менинг саволим бор...

Саида ғоят хурсанд бўлиб:

— Марҳамат!.. — деди.

— Менинг битта саволим шуки, — деди хотин, — тенгчилик масаласида... Сўзга чиққан иним «илгариги вақтда хотин-қизларнинг гўри эркакларнинг гўридан яrim газ паст бўлар эди» дедилар. Шундоқ бўлса бордир, тириги тенг бўлмагандан кейин ўлиги тенг бўлмаса нима қипти? Мен тириклар тўғрисида сўрамоқчиман... Нима учун бизнинг колхозда ҳали ҳам хотин-халажга бир кўз билан қаралади-ю, эркакларга бошқа кўз билан қаралади?..

Лектор ўрнидан ирғиб турди.

— Кечирасиз, бу савол менинг мавзумига кирмайди, бу саволга колхоз раҳбарлари жавоб беришлари керак...

Хотин унинг сўзини бўлди.

— Шошманг, саволим ҳали тамом бўлгани йўқ... Менинг жияним Қундузой жинқарчадай жони билан кетмон чопади, унинг эри, жувоз кундага ўхшаб йилтирамай ўлгур Исмат почтачи велосипедда хат, газета ташиди. Ниёда ташиса ҳам гўрга эди, бир оз озар эди.

Почтячи бўлганидан бери иккита велосипедни синдириди. Немат далага чиқсано, почтани Қундузой ташиса бўлмайдими? Раисга шундоқ десам: «Қундузойнинг велосипед минишин билмайди», деб галимга қулоқ солмади. Нима, Немат онасининг қорнидан велосипед миниб тушибдими!.. Куни бўйи ташиган газетаси-ю, хати беш кило келмайди. Қундузой бечора кечқурун даладан келиб овқат пиширади, боласига қарайди, кир-чир...

Қаердандир чиқсан баланд овоз унинг товушини босиб кетди:

— Сув бошидан лой, эгачи, идорани кўрмайсизми, қиличдай-қиличдай йигитлар роҳати бадан кўйлак кийиб, чўт қоқиб ўтиришибди!..

Фовур бўлиб кетди.

— Хотин-қизлар звено, бригадани уdda қилолмайдими!..

— Бошқа колхозларда нега уdda қилиш у ёқда турсин, қаҳрамон бўлаётиди!..

— Омборчи — эркак, ферма мудири — эркак, дўкон мудири — эркак!

— Яслига ҳам биронта бўйни йўғонни қўя қолинг-лар!..

— Эшон бўла қолсин!

Саида ўрнидан турди, қўлини кўтариб ғовурни босди.

— Опалар, сингиллар! Лекторимиз райондан келган одам, бизнинг колхозимизни билмайди, шунинг учун сизларнинг бу хилдаги саволларинга жавоб беришдан ожиз. Бу саволларга мен ҳам дабдурусттан жавоб беролмайман, лекин вақт-соати билан жавоб топамиз, хотомиз бўлса тузатамиз. Аммо мен бир нарсага тушунолмай турибман: шунчалик гапларинг бор экан, саволларинг бор экан, нега шу ҷоққача индамай келдиларинг! Нима учун бу гаплар ҳозир эсга келди-ю, лекцияни мажлисга айлантириш зарурати туғилиб қолди?

Залнинг ўртасида ўтирган кимдир ўрнидан турмасдан жавоб берди:

— Шу вақтгача ҳеч ким бизни йифиб, ҳолинг нима деб сўраган эмас!

Залда босинки ғовур кўтарилди. Олдинги қаторда ўтирган тўладан келган бир кампир ўрнидан турди, бир нима демоқчи бўлиб, тишсиз, балиқнинг оғзига ўхшаган оғзини бир-икки ростлаганидан кейин баланд товуш билан деди:

— Саидахон, қизим, менда ҳам битта савол бор: рајснинг хатоси топилган эмиш, масаласи қачон кўрилади?

Зал жим бўлди. Саида қўрқиб кетди.

— Қанақа хато? — деб сўради ва олдинги қаторда ўтирган Умидага қаради. Умида ҳам ҳанг-манг бўлиб ўтирар эди. — Қанақа хато? — деди Саида яна.

Кампир «бу хатолардан ҳамманинг хабари бор» деган маънода ён-верига, орқасига қаради, ҳеч кимдан садо чиқмагандан кейин хижолат бўлиб:

— Гапирсаларинг-чи! — деди.

— Менинг ҳеч нарсадан хабарим йўқ, — деди Саида. — Ўртоқ Қаландаров шунча йилдан бери шундай катта хўжаликка, шунча одамга бош бўлиб келаяпти, нима иш қилган бўлса юзада. Унинг халқдан яшириб юрган бирон гуноҳи, хатоси бор экан-у ҳозир очилибди деган гап бўлса... билмайман, бекорчи гап!

Ҳар томондан товушлар эштила бошлади.

— Бунақа саволлар мажлисда берилсан!

— Раиснинг ўзи борида гапирилсан!

Саида бу ҳақда бундан ортиқ гапиришни лозим кўрмади, чунки кўп гапириш, тарқалган миш-миш ёлғон эканини исбот қилишга уриниш бу гапларга аҳамият берганини кўрсатиб, унинг асоссиз эканинга одамларда иштибо туғдириб қўйиши мумкин эди.

Кейинги уч-тўрт кун ичиди бу миш-миш говлаб кетди: «Раис келиши билан масаласи кўрилар эмиш. Правлениеда масала ҳал бўлибди. Қаландаровнинг ўрнига одам қидирилаётган эмиш. Сайданинг келиши бежиз эмас экан...»

Саида ташвишга тушиб қолди: Қаландаров, албатта, ой билан қундай — барчага бирдай бўлган эмас, қолхозда ундан норози, ҳатто алам ўтган одамлар ҳам борлиги шубҳасиз, шунақа одамлар миш-мишдан фойдаланиб атрофига одам тўпласа, халқни чалғитса ва одамларни паришонликка, парокандаликка солса, унда нима бўлади? Саида Исмоилжон ва Умида билан кенгашди. Учови правление аъзоларидан бир неча кишини чақириб маслаҳатлашди. Ҳамма ҳайрон: бу гапларни ким чиқараётиди, нима учун шу чоққача жим юрган экан-у, ҳозир тилга кирибди?

Бу гапларнинг чиқишига сабаб, бир жиҳатдан, Саида партия мажлисида Қаландаровни «чақиририб ўтқа-

зин қўйган» и ҳақида тарқалган гап бўлса, иккинчидан Умиданинг бир эҳтиётсизлиги бўлганини ҳеч ким, унинг ўзи ҳам ҳаблига келтирмас эди.

Умидда бир куни ўртоғи билан ҳаммомга тушди. Уртоги иссиқ сувни тежаш мақсадида жуда кичкина жўмрак қўйдирган раисдан койинган эди, Умида бюро аъзоси сифатида ҳеч ким билмайдиган нарсаларни билган бўлиб: «Раиснинг бундан бошқа хатолари ҳам кўп» деди. Шу ерда бир-иккита хотин-халаж ўтирган эди, улар бу гапга ўзларидан жиндай қўшиб, кўчага Раиснинг хатоси топилибди, масаласи қўрилар эмиш», деб олиб чиқишиди. Гап тез ва борган сайин шишиб борар эди. Бунга сабаб, аввало, раисдан ранжиган баъзи одамларининг «холис хизмати» бўлса, иккинчидан, раисни ҳалқ қанчалик яхши кўрса, уни қанчалик ҳурмат қилса ҳам, ҳар қалай, кўксида бир озгина кудурат борлиги эди. Раис ўзига боғлиқ бўлмаган турли сабаблар билан ҳамиша танқиддан ташқарида бўлиб келгани учун бу гина-кудурат ҳеч қаердан ўртага ташланган эмас, шунинг учун раис эмас, баъзан бригадирлар, идора хизматчилари, ҳатто колхозга алоқаси бўлмаган кишилар етказган ранж-алам учун ҳам одамлар раисдан ўпкалаб келар эди.

Кенгашда бирор, колхозчиларнинг умумий мажлисини чақириб миш-мишлар ёлғон эканини яхшилаб уқтириш керак, деган фикрни айтди, бирор бу гапларни ким тарқатаётгани ҳақида ўзининг гумонини айтиб, ўша одамни жавобгарликка тортишини таклиф қилди, бирор ортиқча ташвишнинг ҳожати йўқ, раис келса бу гаплар ўз-ўзидан босилади деди; Ҳеч қандай қарорга келинмади. Яна ўйлаб кўргани ваъдалашиб ҳамма тарқалди.

Қаландаров келиб бу гапларни эшитса нима деб ўйлайди, енгиллик қилса, бунинг оқибати нима бўлади?

Сайданинг юрагига қил сиғмас эди.

IX

Ҳаво паст келгани учун гўзаларнинг ривожи суси, рўза парваришида ишн яхшироқ натижা берган бригадалар, звеноларнинг тажрибасини бутун колхозга жорий қилиш йўлларини белгилаш мақсадида партбюро масалани очиқ партия мажлисида муҳокама қилгани тайёрлик кўрмоқда эди. Саида кун ёйилмасдан МТС агротехника

номи ва правление аъзоларидан икки кишини олиб дала-
га чиқиб кетганича машинада, отлиқ, пиёда жуда кўп
йўл юриб, шом пайтида ўлардай чарчаб қайтди...

Саида идорага кириб, бугунги почтани кўрмоқчи,
иложи бўлса, бир оз чой ичиб, ундан кейин ҳужрасига
кирмоқчи бўлди. Идорада ҳеч ким йўқ эди. Саида қа-
булхонадаги стол устида турган почтани олиб, кабинет-
га кирди, деразаларини очиб, чироқни ёқди. У чироқقا
яқинроқ ўтириб, почтага энди қўл урганида Зулфиқоров
бир чойнак чой, пиёла кўтариб кирди. Саида ҳайрон
бўлди: аввали шуки, ҳали чой сўрагани йўқ, ундан кейин
нимга учун бу одам чой ташиб юрибди?

— Кечирасиз, ўртоқ Алиева, — деди Зулфиқоров
унинг ҳайрон бўлганини кўриб. — Эшон ака йўқ экан-
лар...

Зулфиқоров чойнакни столга қўйди, пиёлани чайқа-
ди, чойни бир-икки қайтарди, қўйиб Саидага узатди,
сўнг чироқнинг кёросинини чамалаб кўрди, пилигини
кўтарди; столга ёпилган баҳмалнинг у ёқ-бу ёғини торт-
ган, тузатган бўлди. Саида унинг ивирсишидан бир га-
пи борлигини пайқади-ю, пиёлани бўшатгач, чой қўйиб
узатди. Зулфиқоров югуриб келиб пиёлани унинг қўли-
дан икки қўллаб олди, курсига эҳтиёт билан ўтириб,
чойнакни олдига тортди.

— Ишлар қалай? — деди Саида.

Зулфиқоров бир оз сукут қилганидан кейин маъюс
товуш билан жавоб берди:

— Яхши, опа... Ана у қилган аҳмоқилигимиз тўғри
бўлиб кетганини, Мехри билан ора очиқ бўлганимизни
сизга айтаман деб сира мавридини тополмадим. Мав-
ридини топганимда, шу гапни яна оғизга олгани бетим
чидамади...

Саида ўйланиб қолди: «Кечагина икки хотинли бў-
лишни айб ҳисобламаган одам энди бу ҳақда гапиргани
ҳам бети чидамас эмишми? Дарров-а? Раис ҳақидаги
миш-мишлардан ваҳимага тушиб қолган эмасмикин?»

— Яхши, — деди Саида.

Зулфиқоров унга мунғайиб қаради.

— Энди шу гапни кўмиб қўя қолсак...

— Кўмишга қарши эмасман, — деди Саида кулим-
сираб, — лекин кўмишдан олдин уни ёриб кўриш керак.
Биласизми, ўлик тирикнинг жонинга оро киради. Док-
торлар ўликни ёриб кўришади... Мен Мехрихон билан

онр ташлашмоқчи эдим, сира тўғри келтиролмаётубман: борсам — қочади; чақирилса — келмайди... Хотин устига тегнига уни нима мажбур қилди экан, шуни билмоқчи эдим. Шуни билайлик, ана ундан кейин кўмамиз, гўрин чуқурроқ қазиб кўмамиз.

Зулфиқоров эшитилар-эшитилмас:

— Кўнгил экан, нима ҳам деб бўлади... — деди.

Саида қулиб юборди.

— Ҳа, ўзидан ўн олти ёш катта, хотини, олти боласи бўлган одамга кўнгил қўймай иложи борми! Сизни деб, ҳар оҳ тортганида шипдан чанг ёғилгандир... Мұхаббат бечорани жиноятга ошно қилмасангиз-чи!

— Йўқ, мен хотин киши, ёлғизлик демоқчиман, — деди Зулфиқоров хижолат бўлиб.

— Агар хотин киши, ёлғизлик дейиладиган бўлса, унга эр керак бўлса сиздан ўн бир ёш кичик, сиздан ўн ҳисса чиройли бўйдоқ Узоқовга тегар эди. Узоқов ўз вақтида киши қўйган экан-ку!

Саида бу ишга шунчалик қизиққанини, бу ҳақда шунча нарса билганини кўриб Зулфиқоров ҳанг-манг бўлиб қолди.

— Мехрихонни бу йўлга бошлаган муҳтожлик ҳам эмас, — деди Саида давом этиб, — икковларинг тошишган вақтларда сиз ҳам звено бошлифи бўлган эканси, у ҳам звено бошлифи бўлган экан. Даромадларингда фарқ жуда ҳам катта бўлмаган-у, лекин чиқимга келганда, Мехри бир ўзи, сиз ўзингиз билан саккиз жон! Шундай бўлгандан кейин сиз рўзғорингиздан ортириб унга битта рўмолча олиб беролганингизга ақлим етмайди!

Ё нотўрими?

Зулфиқоров индолмади. У Саиданинг олдига келиб, «аҳмоқчилиги тўғри бўлиб кетгани, Мехри билан ора оциқ бўлгани» тўғрисида бўйинни қисиб гапирганида кўнглига кундан-кун кўпроқ ғулғула солаётган бу мажародан ўзини секин суғуриб олишни, шу билан ҳар қандай эҳтимолнинг олдини олиб қўйишни кўзлаган эди. Бироқ Саида бунга оддий бир жароҳат деб қарамагани, унинг остидан бошқа бир иллат қидириб, ҳар бир икир-чикирга айрим диққат ва эътибор билан қарагани Зулфиқоровни ваҳимага солиб қўйди. У нафаси қалтираб, «қилт» этиб ютинди-да:

— Энди опа, ихтиёр сизда... ҳақ гап шу... — деди.

Қайси? — деди Саида.

— Аҳмоқчилик бўлган эди. Энди бўлмайди...

— Энди бўлмаслигига менинг ҳам кўзим етади, — деди Саида кетгани қўзгалиб, почтани қўлига олар экан, — менга сабабини айтинг. Хўп, майли, нима учун хотин устига текканини Меҳрихоннинг ўзидан сўрармиз, сиз нима учун хотин устига хотин олдингиз?

Саида яна жойига ўтирди.

— Аҳмоқчилик... — деди Зулфиқоров ва бошини яна ҳам қўйи солди.

— Бу жавоб эмас. Кўп хотин олишини сиз чиқарганингиз йўқ, бу нарса бурун ҳам бўлган: бирорвни давлат, мансаб қутуртирган, бирорвга беминнат хизматкор керак бўлган... Сиз-чи? Давлатингиз йўқ, звено бошлиғи бўлиш кўп ҳам қутуртирадиган мансаб эмас, ёшингиз бир жойга бориб қолган... Эл кўзида шундай маломатли, қонунга қараладиган бўлса, шундай қалтис йўлга юргани сизни нима мажбур қилди-ю, сизга нима далда берди?

Зулфиқоров ерга қараганича жим қолди, афтидан, бу саволга жавоб бермоқчи эмас эди. Саида жуда чарчаганини, ҳозир бориб дам олмоқчи эканини айтиб, узр сўради. Зулфиқоров чойнакни олиб, эшикка томон йўналди, чақириб қолармикан деган умидда бўлса керак, битта-битта қадам босиб бориб эшикни шошмай очди, чиқиб секин, зичламасдан ёпди, қабулхонада бирпас турди-да, Саида чироқни пуфлаб ўчириғандан кейин чиқиб кетди.

Саида ҳужрасининг эшигига калит солаётиб дераза томондаги каттакон анжир остида оқ шарпа қимиirlаганини пайқади. Шарпа гойиб бўлиб, хотин кишининг «сизни пойлаб ўтириб пинакка кетибман» деган товуши эшитилди ва муюлишдан оқ кийинган кимdir чиқиб келди. Саида унинг ким эканини билолмади, эшикни очди, чироқни ёқиб, аёлни ичкарига таклиф қилди. Остонада оқ шойи кўйлак, тагдўзи дўппи кийган, ўзи қора, бўйни калта, пакана ва семизгина бир жувон пайдо бўлди. Саида курси қўйиб берди. Жувон қоп-қора қўлидаги оқ рўмолчасини маҳкам сиқимлаганича бориб курсига ўтирди. Уйни жуда ўткир совун ҳиди тутиб кетди.

— Мен Меҳрихон бўламан, — деди жувон хиёл қийшанглаб. — Қатнай бериб ўлдим. Сизни ҳеч холи то полмайман... Зулфиқоров билан менинг масалам кўрнлар эмиш, шунга келдим...

— Қанақа масала? — деди Саида талмовсираб.

— Мажлисда қайси хотининг деб танқид қилган экансиз-ку!.. Шунга айтмоқчи бўламанки, мен у кишига теккан эмасман, у киши мени олган эмас!

Саида бу аёлни дарров ёмон кўриб қолди ва буни яширолмади.

— Зулфиқоров эрингиз бўлмаса, кимингиз деб биламиз, ўйнашингизми?

Жувон бир чўчиб тушди.

— Вой, қиз нарса, шунақа гапни оғзингизга олгани уялмайсизми?

Саида унинг афтига қараб кулимсиради.

— Қилмишингизга ўзингиз яхшироқ, оғизга олса бўладиган бўлак от қўйиб беринг бўлмаса...

Жувон рўмолчаси билан кафтини қаттиқ-қаттиқ ишқаб ерга қараганича жим қолди.

Саида бошда уни Зулфиқоров билан бамаслаҳат келган деб ўйлаган эди, бироқ бири тавба қилиб тургани ҳолда бирининг тониши икковининг бу яқин орада кўришмаганини, эртага маломатга қолиш хавфидан ҳар қайсиси ўзича, ўз билганича қочаётганини кўрсатар эди.

Жувон Саиданинг, боягидай жавобига, сўз қаҳат саволларига қарши ҳеч нарса деёлмаганидан кейин таслим бўлди, ундан мурувват умидвор бўлиб, Зулфиқоров билан бўлган муносабатини ва бу муносабатнинг тарихини гоҳ кўзига ёш олиб, гоҳ кулиб, гоҳ Зулфиқоровни ва гоҳ ўзини қарғаб батафсил гапириб берди.

Меҳри онасидан ёш қолган бўлиб, балогатга етгунича отасининг қўлида ўсан. Отаси уни қирқ иккинчи йилнинг охирларида ўзининг розилиги билан шу колхознинг темирчиси Усмонжон деган меҳнаткаш, одобли бир йигитга берди. Орадан икки ой ўтиб, отаси ўлди. Усмонжон армияга кетди. Бу вақтларда «Бўстон» га уя қўйган раис бошлиқ бир тўда жиноятчилар жуда ҳаддан ошган, ибо-андишани билмайдиган бўлиб қолган эди. Мана шулардан бири Меҳрига чанг солди. Меҳри звено бошлиғи бўлиб кўтарилиди. Ҳар йили планини зўрға учма-уч келтириб юрган звено ўша йили бир юз йигирма процент бажариб, Меҳри катта мукофот олди. Бироқ Меҳрининг ови ўша йили бароридан келди, холос, жиноятчилар тўдаси фош қилингандан кейин икки йил устма-уст план тўлмади, учинчи йил зўрға тўлди.

Бу орада Усмонжон армиядан соғ-саломат қайтиб

келди, хотинининг хулқ-ахлоқини фронтдаёқ эшитгани учун, уйига кирмади; аввал темирчилук дўконининг орқасидаги пачоққина бир ҳужрада истиқомат қилди, кейин колхоз қуриб берган икки хонали уйга кўчди; бир йил ишлаб рўзгор орттириб, ўша вақтда фермада сут соғувчи бўлиб ишлайдиган Умидага киши қўйди. Меҳри Умидани яхши билар эди: эри урушнинг дастлабки кунларидаёқ ўлган, ҳозир онасі билан туради. Меҳри, гарчи Усмонжондан буткул умид узган бўлса ҳам, хўп кўйди; бир-икки кундан кейин «Умид аёнмабди, мен қайнанамни иккинчи онам деб биламан, онам билан бирга уни ҳам бағримдан чиқармайман дебди» деган гапни эшитиб хўп суюнди. Бироқ Усмонжон икки қайнанали бўлишга розиллик берган бўлса керак, орадан бир ҳафта ўтмай тўй бўлди. Тўйдан кейин Меҳри: «Барни бир буларнинг турмуши бўлмайди, бир куёвга битта қайнана ортиқчалик қиласди-ю икки қайнана, хусусан, ўлган эрининг онаси билан турмуш бўладими», деб ўзини овутиб юрди. Қунлар ўтди. Ойлар ўтди. Меҳри бу оиласа кўз-қулоқ бўлиб қўни-қўшиидан гап олиб юрди. Жимжит. Ёшлар хизматда, кампирлар ҳурматда. Йиллар ўтди. Булар ўғил кўришди, Меҳри бир куни болани дарвозанинг олдида кўриб ўртаниб кетди, уни маҳкам ушлаб бағрига босди, гижимлаб, юзларидан тишлаб, йиғлатиб қўйиб юборди.

Бу орада Усмонжон ўқиб, гараж мутири бўлди. Умидा правление секретарлигига кўтарилиди.

Зулфиқоров Меҳри билан мана шу кунларда дон олиша бошлади.

Бир куни райондан артистлар келиб ойдинда катта концерт беришди. Конферансъе сўзга уста ва жуда қизиқчи йигит экан, ҳар икки номер орасида илфор колхозчиларга тегишиб, қолоқлар тўғрисида тутилмаган гапларни айтиб, ҳаммани хўп кулдирди. Бироқ Меҳрига концерт татимади—ипакчилик звеносининг бошлиғи бўлган бир дугонаси ҳақида конферансъенинг шеър билан айтган мақтov сўзлари уни жуда-жуда ўтаб юборди. Шунда иттифоқо унинг ёнида ўтириб қолгап Зулфиқоров Меҳрининг кайфиятини пайқаб, қулагига «кўп куя берманг» деб пичирлади-ю, концертдан қайтишда уни хилватга тортиб: «Бир-бири мизга қарашиниб юборсан, икковимиз ҳам рўёбга чиқамиз», деган мазмунда шама қилди. «Қарашиш» сўзи Меҳрига бегона эмас, чунки звено бошлиғи бўлган йили планини

опириб бажарганида, албатта, правление аъзоларидан опри «қарашиб» юборган эди. Шунинг учун бу ҳақда Зулфиқоров иккovi тез битишидни ва бу йил Меҳри Зулфиқоровга, янаги йил эса Зулфиқоров Меҳрига «қарашадиган» бўлди.

Меҳри ўна йили бригадирнинг кўзини шамгалат қилиб звено аъзолари терган пахтадан пича-пича уриб, ўзи терган пахтанинг қарийб учдан бирини Зулфиқоров звеноси ҳисобига ўтказди. Натижада Зулфиқоров звеноси планини бир юз ўн икки ярим процент бажарган бўлди. Меҳрининг плани саксон саккиз процентга қолди. Ер-сув, кучи баравар, ҳар жиҳатдан тенг шароитда бўлган бу қўшни звенонинг бири планини ошириб бажаргани ҳолда, иккинчси нега бажаролмаганини ҳеч ким суриштирамади. Ҳисобот-сайлор мажлисида Қаландаров Меҳрини тақиқид қилди, Зулфиқоровни мақтаб, бригадирликка лойиқ одам деб атади. Дарҳақиқат, орадан кўп ўтмай Зулфиқоров бригадирликка тайинланди. Меҳри звено бошлиги вазифасидан озод қилинди.

Мана шу қалбаки иш Меҳри билан Зулфиқоров орасида алланечук яширин бир муносабат пайдо қилиб қўйди. Шунинг учун Меҳри звено бошлиги вазифасидан озод қилинган куни Зулфиқоров кўнгил сўрагани унинг уйига кечаси хуфтондан кейин боришни лозим кўрди ва шунда ҳам эшиқдан кирмай девор ошиб тушди, унинг бу қилмишини Меҳри ҳам табиий ҳол ҳисоблади.

Орадан уч-тўрт ой ўтди. Бу орада Зулфиқоров шаҳарга борганида Меҳрига бир кийимлик марғилон атласи, районга борганида кострюль-термос, яна бир районга борганида шахмат туфли совфа келтирди ва буларни кечалари гоҳ девор ошиб, гоҳ томдан тушиб берди. Ниҳоят, Май байрами арафасида Зулфиқоров чўнтағига бир шиша ўткир вино солиб девор ошди...

У ҳар сафар девор ошганида, энди колхозда «катта қозиқ» бўлиб қолганини айтиб, Меҳрига шон-шуҳрат ваъда қиласр эди.

Иккови бу муносабатни ҳар қанча яширса ҳам, бари бир, кўпга бормай миш-миш тарқалди, Зулфиқоровнинг хотини эшишиб қолди. Шу важдан Зулфиқоровнинг уйида кўп дилсиёҳликлар бўлди. Хотин дод солиб Меҳрининг бошига бормоқчи, уни юлмоқчи, идорага судрамоқчи бўлганида Зулфиқоров, «агар шундай қиласр бўлсанг, бошимни олиб кетаман, олти бола

билан қолаверасан» деб қўрқитди. Жуда ҳам ён бер-
маслик ва бошлаган жанжалини бекорга кетказмаслик
учун хотин аразлаб синглисникига кетиб қолди ва
бир ҳафта қорасини кўрсатмади.

Мана шу кунлардан бир куни колхозга райком сеќ-
ретари Қодиров келди. Унинг мўлжали ҳамма бригада-
ларнинг ғўзасини кўриш эди. Ў обед вақтигача икки-
уч бригадани кўриб, тахминан, обед вақтида Зулфиқо-
ров бригадасига ўтиши керак эди. Шунинг учун Қалан-
даров Зулфиқоровга ош буюрди. Шунда Зулфиқоров
таваккалли бир иш қилди: ошини дала шийлонида эмас,
шу ерга яқин Мәҳрининг уйида ташкил қилди. Унинг
режасига кўра райком секретари билан колхоз раиси-
нинг бу уйга кириши, яна ош ейиши Мәҳрининг орбў-
йини кўтариши, унинг ҳақида гапириб юрган, гапириши
мумкин бўлган одамларнинг оғзини боғлаши, шу билан
миш-мишларнинг дамини кесиши керак эди. Қодиров
Мәҳрининг ким эканлигйни билмас эди. Қаландаров
ош нима учун дала шийлонида эмас, бу ерда қилинга-
нига эътибор қилмади. Зулфиқоровнинг режаси, дар-
ҳақиқат, кутган натижасини берди: эл кўзида Мәҳри-
нинг қомати кўтарилди, миш-мишларнинг дами кесил-
ди, ҳатто «Мәҳри яна звено бошлиғи бўлар эмиш» де-
ган гап тарқалди. Ҳаммадан ҳам муҳимроғи — Зулфи-
қоров унинг уйига кечалари эмас, кундуз куни истаган
вақтида, девор ошиб эмас, эшикдан кирадиган бўлди.
Бу ҳол авваллари халойиқнинг ғазабини, нафратини
келтирган бўлса ҳам, бориб-бориб одамларнинг бир
қисми кўникди, бир қисмининг эса дами ичидаги бўлиб
қолди. Шу билан булар орасидаги муносабат ярим рас-
мий тусга кирди. Зулфиқоров бир товоқ ош қилиб дом-
ла-имом топиб келди-ю, хутба ўқитиб олди.

— Мен бу итга қанақа қилиб иккинчи хотин бўлиб
қолганимни ўзим ҳам билмайман, — деди Мәҳри ўпка-
сини тутолмай.

Саида унинг силлиқ қилиб тараалган ва йилтиллаб
турган сочига, ўз аҳволини идрок этиб, мусибатдан бир-
пасда сўлигига чўтироқ, тўла юзига қаради ва ўзича
гапиргандай, ўйчан:

— Ит очиқ қолган қозонни ялади, — деди, кейин
сўради: — Хўш, энди нима қилмоқчисиз?

Мәҳри бирдан бошини кўтариб унга қаради.

— Билмайман...

— Маълумотингиз борми?

- Етти йиллик...
- Яна ўқийсизми?
- Меҳри қўрқиб кетди.
- Нима эди, колхоздан ҳайдайсизларми?
- Саида кулди.

— Ҳозир ҳеч ким бунаقا масала қўяётгани йўқ, агар қўйилса, мен сизни колхоздан ҳайдамасликка қўл кўтараман. Мен бошқа нарса демоқчиман. Эгри қадам қўйиб йиқилган ўзингиз-у, яна «бевафо дунё» дер эмишсиз, колхоз раҳбарларидан ўпкалар эмишсиз. Колхоздан кўнглингиз совибди, ишга қўлингиз бормас эмиш. Бир оз шабадалаб, колхозга бошқа эшиқдан киринг демоқчиман. Бошқа эшиқдан кириб яхши ишласангиз, эгри йўлдан бориб эришолмаган мартабага тўғри йўлдан бориб эришасиз. Колхозга агроном керак, телефонист керак бўлади, радиотехник керак бўлади. Янти касб, янги ҳунар кўп. Мен колхозчилардан бирмунча кишини ўқишига юбориш масаласини қўйганман, бу масала яқин орада ҳал бўлиши керак. Агар ўқиши хоҳласангиз сизни кўзда тутаман. Ким бўлишни хоҳлар эдингиз?

Меҳрининг кўзларида қувонч, миннатдорлик туйфуси порлади.

— Ўқийман! Ўйлаб кўрай. Бирортә ўқиши танлаб сизга айтаман!

Меҳри таъна-дашном, шовқин, дўқ кутиб, қайfu-ҳасратга тўлиб, зор-зор йиғлаб чиқишини бўйнига олиб кирган бу ҳужрадан юрагини зулукдай сўриб ётган алланималардан қутулиб, кўнгли ёришиб чиқди. У Саида билан хайрлашиб, бир неча қадам босганидан кейин қайтиб деразадан бошини тиқди ва қувноқ товуш билан:

— Саида опа, — деди гарчи Саида ундан саккиз-ўн ёш кичик бўлса ҳам, — мени қайси ўқишига муносиб кўрсангиз ўшангага ёзинг! Сиз нима десангиз шу!..

X

Саида ўзида йўқ хурсанд эди.

Клубда ўтказилган бирмунча тадбирлар шу дамгача ўзини қаёққа уришни билмай юрган йигитларга, қайси тешикдан нафас олишини билмай димиқиб юрган қизларга, умуман план, процент, мажлисдан ҳам бошқа гай эшитишга муштоқ бўлиб юрган аҳолига янги бир олам очиб берди. Булар Саиданинг олдига ҳар куни бир таклиф, бир талаб, бир илтимос, бирон арз би-

лан, бирон маслаҳат сўраб келар ва ҳар қайсиси унинг ҳар бир сўзини тиллога тортиб олар эди.

Мана шу фаолият, шу ташаббус руҳи пахта парваришида илғорларнинг тажрибасини умумлаштиришга бағишлиган кенгашда ҳам кўринди. Бу хилдаги кенгашлар илгарилар ҳам кўп бўлган, лекин бу кенгашларнинг кўпида илғор киши қайси йўл билан яхши натижага эришганини айтиб бериш, шу билан бирон нарсани майдонга ташлаш ва кўллаш, мавжуд бўлган бирон нарсани рад қилиш, тортишиш, яъни ҳақиқатни юзага чиқариш учун эмас, бирор обрўли киши айтган фикрни ёки юқоридан тушган кўрсатманинг тўғри эканини тасдиқлайдиган қўйма гапларни фўладай териш учун минбарга чиқар эди. Бу кенгашда ҳар ким ўз фикрини, мулоҳазасини, кўнглига туғиб юрган дардини бамайлихотир, ҳеч кимнинг фикри билан ҳисоблашмасдан, хавотир олмасдан, тап тортмасдан айтди, истаган таклифини қилди. Докладчи Исмоилжон Норматов охирги сўзида буни мамиуният билан қайд қилди.

Кенгаш ўтган куни кечаси Қаландаровдан телеграмма келди. Қаландаров телеграммани Саиданинг номига юбориб, тўртинчи число соат бир яримга станцияга машина чиқаришни сўрабди. Саида суюниб кетди: «Хайрият, ўз қилмишини ўйлаб кўрибди, «яраш» деб қўл узатәётибди. Шунинг ўзи ҳам катта гап...».

Саида унинг «яраш» деб узатган қўлини икки қўллаб олиш учун правление аъзоларидан бир-икки кишини ёнига олиб кутгани чиқмоқчи бўлди. Шунда Умидада унинг хаёлига ҳам келмаган ва жуда маъқул бир гапни айтиб қолди — раис ҳақида ҳамон ўрмалаб юргани миш-мишларга узил-кесил зарба бериш учун уни кутиб олиш маросимини кенгроқ уюштиришни таклиф қилди. Бу таклифни Исмоилжон ҳам жуда маъқул кўрди.

Партбюро аъзолари, идора хизматчиларидан бир неча киши, бригадирлар, звено бошлиқларидан иборат яқин йигирма киши бўлиб станцияга раисни кутиб олгани чиқилди. Қаландаров поезддан тушар экан, буларни кўриб аввал ҳайрон, кейин ўзида йўқ хурсанд бўлди; ҳаяжон ичида келиб аввал Саидага қўл берди, кейин бошқалар билан сўрашди. Шундоқ бўлса ҳам раис «Победа»нинг олдига ўзи ўтириб, Умидада, Исмоилжон ва Саидани орқасига таклиф қилди.

Бир оз юрилгач, Қаландаров кўк саквояждан пашоқ бўлиб кетган бир шляпани олди, тиззасига кийи-

зид у ёқ-бу ёгини ростлаган бўлди-да, авайлаб икки бармоги билан бир чеккасидан кўтариб Саидага узатди.

— Қани, синчалакхон, қизим, мана буни кийиб олинг-чи!.. — деди ва шу билан, чамаси, мен сени ўшанда ҳам ҳақорат қилиб эмас, суйиб синчалак деган эдим демоқчи бўлди.

Булар орасида бўлиб ўтган можародан на Умиданинг хабари бор эди, на Исмоилжоннинг Шунинг учун иккови ҳам тушунолмади; раис нима учун шляпа олиб келибди, нима учун уни синчалак деб атаяпти?

— Аячамга ғалати от қўйибсизми, Арслонбек aka?
— деди Исмоилжон.

Қаландаров Исмоилжоннинг саволига эътибор қилмай, колхоздаги ҳол-аҳволни сўради.

Раисни кутиб олгани чиққан кишиларнинг деярли ҳаммаси унинг уйига кирди, лекин кўп ўтирамай, ҳамма ўз юмушига кетди. Саида ўзи ёлғиз қолиб, раис йўғида қилинган ишлар, бўлган гапларни батафсил сўзлаб берди. Қаландаров пахта парвариши тўғрисида ўтказилган кенгашда айтилган гапларни жуда қизиқиб, курсанд бўлиб эшилди, ҳатто Исмоилжондан мамнун бўлди, клубда аёлларга ўқилган лекциядан кейин тушган саволлар, тарқалган миш-мишларни эшишиб хўп кулди; колхозчилардан бирмунча кишини ўқишига юбориши фикрини маъқуллади ва рўйхатни ўзи кўрмоқчи бўлди; Зулфиқоров билан Мехри тўғрисидаги гапларни эшишиб жон-пони чиқиб кетди ва эртагаёқ мажлис қилиб, икковини ҳам колхоздан ҳайдайдиган бўлди. Бироқ Саида улар орасидаги ғайри расмий муносабатнинг расмий тусга кириб кетишига қисман Қаландаровнинг ўзи ҳам сабаб бўлганини айтганида, раис ҳовуридан тушди, ҳатто бир оз хижолат бўлди.

— Менинг ҳисоботим шундан иборат, қаноатланарли деб топарсиз деган умиддаман, — деди Саида тегишиб.

— Беш! Беш! — деди Қаландаров, — баракалла!

— Энди сиз қаҷон ҳисоб берасиз? Мусобақадош обласатда қанақа янгиликлар бор экан, нимасини танқид қилдиларинг, нималар ўргандиларинг... Эртадан кейин мактабларда ўқиши йилининг якуни тўғрисида очиқ партия мажлиси ўтказмоқчи эдик, биринчи масала қилиб сизнинг ҳисобингизни қўйсак яхши бўлар эди.

— Майли, — деди Қаландаров мамнун бўлиб. —

Сен, сизлар шунча иш қилганда, мен беш-үн минут жавраб берсам нима қипти!

— Яна бир нарса... — деди Саида кетгани қўзғалиб, мактаблардаги коммунистларни ўз ҳисобимизга кўчиртиридим. Ҳаммаси ҳар ёқда экан...

Колхозга қарам бўлмаган ва раисга итоат қилмайдиган, шунинг учун партия мажлисларида ўзларини мустақил тутадиган мактаб коммунистларни Қаландаров бир вақтлар райком орқали бошқа партия ташкилотларига ўtkазиб, «ортиқча ғалва»дан қутулган эди. Саида партия ташкилотини кучайтириш мақсадида буларни қайтарди ва масаланинг тагидан хабардор бўлгани учун, Қаландаров нафсониятга бормасин деган мулоҳаза билан ҳозир буни айтиб қўйишни лозим кўрди. Қаландаров қошини чимирди.

— Ҳмм... йаша ёқларда юравергани маъқул эди. Ҳеч қайсиси пахтани билмайди, бошқа масала бўлса маҳмаданалик қилиб, қулоқни қоматга келтиради.

Саида ёлғондан ҳайрон бўлиб қолди.

— Ие, бу ёғидан хабарим йўқ экан... Энди бўлар иш бўлди, Арслонбек aka, қайтармайлик...

Қаландаров ноилож розилик берди.

Саида кетди.

XI

Раис ҳақидаги миш-мишларни эшитиб «раисликдан бекор бўлмаса гўрга эди» деган ваҳимада гиззалари қалтираб, Саида билан Исмоилжонга эҳтиётан қўш салом қилиб юрган Эшон кутиш маросимини кўриб жони кирди-ю, меҳмонлар кетгандан кейин ярим кечагача ўтириб, бу кунларда ўрмалаган гапларни, бўлиб ўтган воқеаларни Қаландаровга тўлиқ ва ҳар бирининг мағзини ўзича чақиб айтиб берди. Бундай кезларда кўп ҳам ҳовлиқмайдиган бўлишига, бунинг устига Эшон гапга келганда бурганинг йўталидан бўрон кўтаришга қодир эканини билишига қарамай, Қаландаров хийла вақтгача ухломай ўйлаб ётди: «Бу қиз кўнглида кек сақлайдиган, ундан ҳам ёмонроғи — шунақа ишлар қўлидан келадиган экан-да! Лекин, шунча ишни қилиб қўйиб, станцияда тухумдан янги чиққан оппоққина, беозор жўждадай чурқиллаганига қойил қолиш керак! Ё алҳазар, жиндаккина жуссасига шунча айёрлик, шунча макр-ҳийла сифса-я! Бошқа ҳеч ишда бўлмаса-да, айёрликда чиндан ҳам осмонни кўтаргулик чоғи бор-ку!..»

Қаландаров эртасига, кундагидай, саҳарда идорага чиқди, одамлар билан дод-муомаласини битирди, лекин юрагининг бир чеккасини қўрғошиндай босиб, зулукдай сўриб турган ғашлик кайфиятини заррача ҳам юзага чиқармади; Саида билан кечагидан ҳам очилиброқ гаплашишга ҳаракат қилди; уйнга кириб нонунита қилди-ю, хўжаликни айланди; чорвачилик фермасини кўриб таъби очилди, бинокорлик бригадасининг ишидан норози бўлди, боққа кириб бирмунча амр-фармонлар берди, идорага кириб бухгалтер билан узоқ суҳбатлашди, паррандачилик фермаси мудирини бир вақт хафа қилган эди, ҳозир кириб бир яхши ишини баҳона қилиб, ўша қаттиқ гапларни кўнглидан чиқарди... Қаландаров хўжаликни айланиб юриб бир нарсани пайқади: ҳамманинг оғзида Саида ва ҳамма унинг номини ёшига номуносиб бир ҳурмат билан тилга олади! Саида «Бўстон»га келгандан бери аёл кишининг меҳри, партия ходимининг адолати, ёшлиқ ғайрати ва иштиёқи билан катта-кичикнинг қалбига йўл топаётганидан, колхоз ҳаётига кириб-киришиб бораётганидан бехабар бўлган Қаландаровни бу ҳол сескантирди, унинг юрагида Эшон тутатган оловни аланга олдириб юборди. У ўзини овутиш, совитиш, ғазаб туғдирадиган фикр-хаёлларнинг хуружига йўл бермаслик учун мўлжалида бўлмаган жойларга ҳам борди.

Қаландаров эртаси кечқурун мажлисга бир қоши наст, бир қоши баланд, қовоқлари қизарган ҳолда келди; деразанинг тагида қаторлашиб ўтирган икки ўқитувчи ва мактаб директорини кўриб баттар жини қўзғади; докладнинг ундан-бундан олиниб чатилган бош қисмини таталаб, баъзан сўзларга тили келишмай, ёзувнинг баъзи жойларини чиқаролмай ўқиди; оғзаки кўп гапирмади; тушган бир-икки саволга юраги торлик килиб қисқа ва тумтоқ жавоблар берди. Докладнинг бемазалигини, раиснинг кайфиятини кўрган одамлар бошка саволлар беришмади. Саида докладнинг бош қисмини Умида айтганидай, Эшон тузганини, оғзаки қисмининг ҳам шу аҳволда бўлишига Қаландаровнинг кайфияти сабаб эканини билди-ю, докладни тайёрлашга ўзи бош қўшмаганига ачинди; унинг кайфиятидан ташвишга тушиб қолди: «Нима бўлди экан, кеча ҳамма нарсани очиқ-ойдин айтган эдим, ҳаммасига тушунган, хурсанд бўлган эди-ку...»

Биринчи масала тугаб, иккинчи масалага ўтилганда, Қаландаров ўрнидан турди. «Гаплашиб туринглар-чи», деди-ю, чиқиб кетди. Мажлисни олиб бораётган Умида ер остидан Саидага қаради, Саидә кўзи билан «давом эта бер» деб ишора қилди, чунки бошқа чора йўқ, ҳозир, очиқ партия мажлисида уни тартибга чақириш ноқулай эди.

Саида эртасига эрталаб Қаландаровниг кечаги кайфиятига нима сабаб бўлганини билиш, бирон кор-ҳол рўй берган бўлса, шунга қараб иш тутиш учун унга учрашишни зарур топди ва ўқишига юбориладиган колхозчиларнинг рўйхатини кўрсатиш ва маслаҳатлашиш баҳонаси билан учради. Қаландаров ҳар кунгидай саданинг остида одамлар билан муомаласини битириб, чой ичгани энди уйига кетмоқчи бўлиб турган эди, Сайдани кўриб, ўзини хурсанд кўрсатишга тиришди.

— Яшанг, яшанг, синчалакхон, — деди кўэлари атрофида ажин пайдо бўлиб, — болалар бебош бўлиб кетаётган эди, клуб атрофида айлантириб қўйибсиз.

Саида келиб, унинг ёнига ўтирди.

— Армияга бориб келган йигитларимизнинг ҳаракати билан ҳозир клубда радио, мотор, миллий музика тўғаракларининг кўланкаси кўриниб қолди. Лекин ускуна йўқ. Шу тўғаракларни ускуналаб берсангиз... Сметамизда фойдаланилмай қолган пул кўп.

— Майли, ҳар қанча пул керак бўлса берамиз.

Сайданинг назарида Қаландаровнинг кайфи чоғ кўринди.

— Яна бир масала, Арслонбек ака, — деди Саида чўнтағидан блокнотини олиб, — колхозда анчагина ўрта маълумотли қизлар бор экан, шулардан ҳар хил мутахассислар тайёрлаб бўлмасмикин? Мен бир қанчаси билан гаплашдим. Шулардан бир қисмини курсларга, ихтинос мактабларига юборсак. Қишлоқда янги касб кўп...

Қаландаров рўйхатни унинг қўлидан олди.

— Тракторист қилмоқчимисиз?

— Йўқ, хотин кишининг трактор минишига қаршиман. Уруш йилларининг йўриғи бошқа эди.

Қаландаров унга бир кўз ташлаб рўйхатни ўқиди.

— Шафоат Қаримова! Ҳмм... бу хотин эрдан чиққан, уч яшар ўғилчаси бор. Ўғлини кимга ташлаб кетади?

— Онаси бор экан.

— Онаси дардчилроқ... Ҳмм... Нусрат Бадалбоева?..

Үн йилликни яхши битирган эмас, отаси домлани урмоқчи бўлиб баҳо қўйдирган. Азиза Тиллаева... онаси жуда қариб қолган, қишида тўқсон ўшлигини тақдирлаб, кичкина тўй қилиб бердик... Онаси юбормас. Хўш, Лутфи Иноятова... яхши! Ҳожар Турсунова... бир қамчи йўргаси бор. Буни қўя туринг, бизнинг колхозчилар жуда ҳамиятили бирон кор-ҳол бўлмасин тағин. Нури Шодиева... жиндай буқоги бор, лекин ўзи зеҳни ўткир қиз. Меҳри... буни колхоздан ҳайдаш керак, бошқаларга ибрат бўлсин! Раъно Жалилова... байт ёзади... Яхши!

Саида унинг колхозчиларни бунчалик яхши билишини кўриб ҳайрон қолди. У ҳамманинг касб-корини, қандоқ ишлашини, оиласини, феъл-авторинигина эмас, дард-ҳасратини, орзу-армонини, қобилиятини, заиф томонларини ҳам жуда яхши, худди ўзи кўтариб катта қилгандай билар эди. Саида унинг колхозчилар орасида шунчалик ҳурмат ва муҳаббатга сазовор қилган фазилатларидан бири, шубҳасиз, шу деб кўнглидан кечирди.

Қаландаров рўйхатни кўриб бўлиб, Саидага узатди.

— Яхши, қаршилигимиз йўқ... лекин бизни бешолита кетмончидан маҳрум қилар экансиз-да!

— Йўқ, Арслонбек ака, маҳрум бўлмайсиз. Буларнинг ўрнига қирови тўкилмаган кетмончилар топиб қўйганман. Маъқул кўрсангиз, шуларни кетмоннга соласиз. Ҳаммомда иккита ҳирсдай-ҳирсдай йигит куни бўйи шахмат ўйнаб ўтиради. Самоварга, менимча, кассирнинг ҳожати йўқ, кассир йигит катақдан кўра далага кўпроқ ярашади. Тахта складидан бир кишини олиш мумкин, склад иши оқсан қолмайди. Почтачи, баъзи бригадалардаги ошпазлар, гараж қоровули...

Қаландаровнинг қовоқ-тумшуғи осилиб кетди.

— Ҳмм... хотинлар хатоимизни топгани тўғри экан-да!

— Йўқ, Арслонбек ака, сиз буни атайн қилган эмасиз. Бу ҳол фақат бизда эмас, бошқа колхозларда ҳам учрайди. Ишлаб чиқаришда, жамоат ишида эркаклардан қолишмагани ҳолда яна бола туғиб ўстирадиган аёлларга жамият ва давлат алоҳида ғамхўрлик қилиши керак деган гапни ҳали кўп одамлар яхши тушуниб етган эмас.

Қаландаров унга кўз қирини ташлади.

— Ҳўп, мана, сиз тушуниб етган бўлсангиз, хотинларнинг танқидини амалга оширинг!

Саида қалтисроқ гап айтиб қўйганини пайқаб, ҳазилга ўтди.

— Шундай чиройли танқидга қулоқ осмай бўладими! Гапни қаранг-а: «қиличдай-қиличдай йигитлар роҳати бадан кўйлак кийиб, чўт қоқиб ўтирибди!..».

Қаландаров кулмади ва анчадан кейин бирдан:

— Хўп, майли! — деди ва бир оз жим қолганидан кейин давом этди: — Ҳисобли дўст айримас деган гап бор, орамиздаги баъзи бир гапларни ҳисоб-китоб қилиб чўтдан чиқариб ташласак дейман...

Сайданинг юраги шув этиб кетди.

— Марҳамат... нима гаплар экан?

— Бутун бир рўзғорни кўтарган туяга битта элак оғирлик қўлган экан. Бизнинг жиянимиз тўғрисидаги арзимайдиган масалани пардозлаб кеча мажлисга солганингиз менга унча ботмай турибди. Ўн бир яшар қиз болани эгов қилиб, бизнинг обрўйимизни эговламасангиз ҳам бўлар эди. Бу тўғрида мактаб директори, ўқитувчилар гапирса ўзимга олмас эдим, нега десангиз, маҳмаданалик — касби...

— Арслонбек ака, биз масалани тайёрлашга, ўтка-зинги шунча вақт, шунча меҳнат сарф қўлганимизда, наинки бировнинг обрўйини тўкиш ёки бировга обрў туғдиришни кўзлаган бўлсак. Мен сизнинг жиянингизни интизомсиз болалардан дедим. Ундан ҳам интизомсиз болалар кўп, лекин мен жўрттага сизнинг жиянингизни мисолга олдим. Сиз буни тушунарсиз деб ўйлаган эдим. Тушунмаслигинги зига ишонмайман...

Қаландаров дўғайди.

— Нима қипти интизомсиз бўлиб?

Ўқитувчининг баҳо қўядиган дафтарини ўғирлаб зо-вурга ташласа, ёнида ўтирган боланинг чўнтағига сиёҳ қўйса, синфда ҳамиша сақич чайнаб ўтиrsa-ю, ҳеч ким уни тиёлмаса...

Қаландаров дўнғиллади:

— Сақич чайнаса чайнагандир, қиз бола, лекин бошқасидан хабарим йўқ!

— Ҳамма иллат мана шуида! Кўп ота-оналар мактабда болалари нима қилиб юрганидан, қанақа ўқиётганидан бехабар, ўқитувчи хабар бергани, гаплашгани келса ота «онасиға айт» дейди, она отасига ҳавола қиласи — иккови ҳам қулоқ солмайди,

Қаландаровнинг аччиғи келди.

— Ўқитувчи бўлиб нон егандан кейин болаларни ўзига ром қиласин, босиб олсин-да!

Саида кулгига олди.

— Қанақа қилиб? Масалан, сизнинг жияннингизни ўқитувчи ўзига қанақа қилиб ром қилиши, босиб олиши мумкин? Сиз жияннингиз олдида ўқитувчини сенсирасангиз, унинг шаънига ҳар хил гаплар айтсангиз, кала-ка қипсангиз, иш буюрсангиз...

Қаландаровнинг жағи қимирлаб, томирлари бўртди, қулоқларигача қизариб кетди. У энгашиб этигининг қўнжини тортар экан:

— Бизнинг устимиздан арз қилмаган одам қолмаб-ди-да... жиноятимиз кўп, майли, пешанамиздан кўрдик!

— деди.

Саида юраги сиқилиб, бирпас нима дейишини билмай қолгандан кейин, ёлворган тарэда деди:

— Арслонбек ака, ҳозир икковимиз жуда муҳим иш тўғрисида яхши гаплашиб ўтирибмиз, нима қиласиз, шундай суҳбатни айнитиб!

Қаландаров унинг гапини ҳам, ўзини ҳам писанд қилмаганини таъкидлаш учун ёнбошлади.

— Мендан жиноят топиб, масаламни қўйишга иш-қибоз одамлар илгари ҳам бўлган, лекин ҳеч қайсиси удда қилолган эмас!

Саида унинг кеча тўқими тескари бўлиб юргани ва ҳозир қилдан қийиқ топаётганининг сабабини дарров фаҳмлади: «Раиснинг хатоси, топилган эмиш, масаласи қаҷон кўрилади» деган миш-мишга кимdir лиbos кийгизиб унинг юрагига фулгула солган.

— Арслонбек ака, ифвогарларнинг гапига ишонманг...

Қаландаров унинг сўзига қулоқ солмай давом этди:

— Қаландаровнинг масаласи кўрилар эмиш деганда, Қаландаровга орден чиққан эди! Масаласи кўриладиган Қаландаров орденини ўртоқ Калининнинг ўз қўлидан олган эди! Ўртоқ Калинин унинг қўлини маҳкам сиқиб: «Табриклайман, ўртоқ Қаландаров» деган эди. «Қаландаров масаласи кўрилар эмиш» деганда, «Қаландаров ер билан яксон бўлиб ётган «Бўстон» колхозини кўтариб берсин» деган таклиф тушган эди!

— Арслонбек ака, — деди Саида яна ёлвориб, — ифвогарларнинг миш-мишига қулоқ солманг. Мен бу ерга хато топиб масала қўйгани эмас, сизга, колхозга

қўлимдан келганича ёрдам бергани келганман. Бу мишишларнинг маъносини, сабабини айтган эдим-ку...

Қаландаров кўзларини ўйнатиб унга яқин келди ва қаттиқ шивирлади.

— Миш-миш? Раиснинг ҳали бурни қонамасдан туриб, унга қазилган гўр устида дутор чертиб, чилдирма базм қилганингиз ҳам мишишми? Лекция баҳонаси билан хотин-халажни чувиллатганингиз, раисга қарши қўйганингиз ҳам мишишми? Атрофингизга одам тўплаб, мактабдаги коммунистларни олиб келганингиз ҳам мишишми?

Саида малол келган бир алфозда:

— Шу гапларни ётиғи билан гаплашайлик, — деди.

Қаландаров ўшқирди:

— Эндими? Ётиғи билан гаплашиш энди эсингизга келдими?

Саида унинг юзига тик қаради.

— Шовқин солманг, атрофда одам бор! Менга олабўжи бўлманг, ёш бола эмасман... қўрқмайман!

Қаландаров сурма ичгандай шивирлаб шовқин солди:

— Биламан, сиз қўрқмайсиз! Суянган тоғингиз баланд! Уртоқ Носировга ҳеч кимнинг бўйи етмайди!

Саида яна совуқёнлик билан деди:

— Мен ҳеч кимга суянимайман, йиқилиб кетаётганим йўқ. Суянчиқ зарур бўлиб қолса, Совет ҳокимиятига суяноман...

— Ҳа-ҳа, шунақами, қаматиб қўясанми!.. Мен ҳам ҳеч кимдан қўрқмайман!!!

Шу пайт Умидадан идорадан чиқиб садага томон кела бошлиди. Қаландаров унинг бу ерга келиб, кайфиятдан можарони билиб қолишини истамай дарров ўрнидан турди, сўридан тушиб, унга томон юрди. Уни кимдир телефонга чақираётган экан. Қаландаров телефонда, гаплашди, кейин нонушта қилгани уйига қараб кетди; йўл бўйи ва бутун нонушта давомида борган сайин диққат бўлиб, тажанглиги ошиб, ниҳоят, Носировнинг олдига боришга, Саиданинг дастидан дод деб, унинг бутун қилмишларини бирма-бир айтиб беришга, колхоздан ё мени ол (раисликдан олинмаслигига амин эди), ё Саидани ол деб ультиматум қўйишга қарор берди.

Унинг авзойини кўрган шофёр, маршрут оғзидан чиқиши биланоқ, бир босиашда машинани вағиллатиб кат-

та йўлга олиб чиқди-ю, ҳаял ўтмай, соатига саксон километр қўйиб, район йўлидан уча кетди. Қаландаров Сайданинг бутун қилмишларини ипга тизиб, ҳар қайсисига ўзидан пича-пича қўшиб, ўқланган милиқдай бўлиб борар эди. Йўл ярим бўлганда унинг кўнглига: «Эркак бошим билан аёл кишининг устидан арз қиласманни», деган гап келди-да, ўз-ўзидан хижолат бўлиб, беихтиёр рулга тармасиб, шофёрга: «Қайтар!» деб бақирди. Шофёр бирон ҳодиса бўлди шекилли, деб шундай тез бурилдики, машина йўлга кўндаланг бўлганида агааб кета ёзди.

Машина яна ўша суръат билан қишлоққа томон уча кетди. «Сайданинг устидан арз қилишга арзимайди» деган қаноат Қаландаровнинг таъбини очиб юборган эди: бироқ машина қишлоққа яқинлашган сайн яна кўнглига ғашлик чўка бошлади: «Бу синчалакни уролмасам, сўколмасам, маҳмадана экан, гапига қарши гап тополмасам... Бунақада обрў қдолмайди-ку!»

Қаландаров бир нарсага жазм қилди-ю, тўғри идорага кирди, кабинетга кириб Сайдани йўқлади. Саида кутубхонада экан, Умида бориб айтиб келди: Қаландаров ишни шовқин солмасдан, қизишмасдан, яхшиликча битирмоқчи бўлди, шунинг учун Саида кирганда:

— Келинг, ўтиринг, — деб жой кўрсатди.

Саида ҳайрон эди. Қаландаров иложи борича осоийишта гапиришга ҳаракат қилди.

— Гап бундай, Сайдахон... икковимиз бир қозонда қайнай олмаётимиз. Мен қизиққонроқ, бунинг устига, қўполроқ одамман. Сиз ёшсиз, бунинг устига, аёл кишилиз, ўқинган қизсиз... Ҳар қайсимиз ўз иззатимизда қолсак... Мен жон деб кетар эдим, лекин колхозга кўп меҳнатим сингган, бундан ташқари кетгани қўйишмаса керак деб ўйлайман...

Саида лабинни кулгидан аранг йиғишириб:

— Кетгин демоқчимисиз? — деди.

— Тушунадиган одамнинг садағаси кетсанг... Ариза беринг! Мен ўртоқ Носиров билан гаплашаман.

Саида бош чайқади.

— Мен бу ерга ариза бериб келган эмасман, ариза бериб кетмайман. Умуман кетмайман!

Қаландаров фижинди ва нима дейишини билмай:

— Колхоз ёқиб қолган бўлса, эр-пер топиб бера қолай, деди.

Саида унинг афтига қаради.

— Мен сизни фақат яхши пахтакор деб билар эдим, бошқа касбингиз ҳам бор экан!..

Қаландаровнинг дами ичига тушиб кетди, бир лаҳ-здан кейин яна тутақди.

— Жиноятим бўлса айтинг, мен ариза берай бўлмаса!..

Саида бир оз жим қолганидан кейин ҳамон бир зайлда осойиштагина деди:

— Мени бу ерга жиноят қидиргани юборишгани йўқ, жиноят қидириш керак бўлса мени эмас, ўткир бир тер-говчини юборишар эди.

— Жиноятимизни топиб, масаламизни қўймоқчи бў-либ турибсиз-ку.

Қаландаров бўлар-бўлмас гапларни тахлаб, ўз наз-дида Саидани жуда пийпалаб ташлади. Саида бошини қўйи солиб лом демасдан хўп эшилди-ю, Қаландаров ҳордигини чиқариб бўлгач, бошини кўтарди.

— Арслонбек ака, узоқ вақт танқид кўрмай жуда но-зик бўлиб қолибсиз. Анчайин танқид сўзи сизга ўқдай тегадиган бўлиб қолибди.

Қаландаровнинг жони чиқиб кетди.

— Ёлғон! Тұхмат! Танқиднинг маъносини ўзингиз тушунмас экансиз. Танқид еган одам хурсанд бўлиши керак, чунки мевали дарахтга тош отилади!

— Мана бу гапингиз тўғри, — деди Саида. — Шу гапни чин кўнгилдан чиқариб айтаётган бўлсангиз, ижозат беринг, мен сизга бир-икки тош отай... Кечаги докладингизни олайлик. Шу ҳам докладми? Не-не умидлар билан йиғилган халойиқа нима бердингиз?

Қаландаров қаттиқ хижолат бўлди, лекин сипоҳгар-чиликни қўлдан бермай дўнфиллади:

— Қўлимдан келгани шу... гапга уста эмасман...

— Бекор гап, Арслонбек ака! Бўлар-бўлмас гапларга қулоқ солиб тажанг бўлмасдан тузукроқ ўйласангиз, Эшонга ёздирмай, билганингизча ўзингиз гапирсанги бунақа бўлмас эди.

Қаландаровнинг кўзлари олайиб кетди.

— Ким айтди сизга Эшон ёзган деб?

— Ўқиган ёзуvingизга кўзим тушган эди, Эшоннинг хатини яхши танийман, бухгалтерия ҳужжатларида кўп учрайди.

Қаландаровнинг қути учди: дарҳақиқат, резолюция

қўйиладиган қофозларга резолюцияни Эшонга ёздириб ўзи қўл қўйиб юрар эди.

— Хатимиз бадхатроқ... — деди Қаландаров ва шу билан докладни ҳам ўзим айтиб ёздирганман демоқчи бўлди.

Саида унниг, ҳар нечук, иқрор бўлганига суюнди-ю, қаттиқ тегмасин деб, чала савод эканини юзига солмади, бошқа гапга ўтди.

— Кечирасиз, Арслонбек ака, ўрни келиб қолди... Эшоннинг хотини масаласи. Ўз боласи юз ўғирган тарбиясиз, жоҳил бир хотинга болалар боғчасини топшириб қўйганингиз тўғрими? Отига Ҳуринисо опам мудир бўлсалар ҳам, боғча Кифоятхоннинг қўлида. Боғча лоақал ўрта маълумотли педагог қўлида бўлиши керак. Ҳуринисо опам ўқиган, бир вақтлар туппа-тузук ўқитувчилик ҳам қилган эканлар, ҳозир нега ишламайдилар? У кишини уй-рўзгор иши билан банд деб бўлмайди, майда болалари йўқ... эртадан кечгача нима қиладилар? Зерикмайдиларми? Агар шуни озодлик деб билсаларинг, бунақа озодликни ҳеч ким ҳавас қилмайди! Наинки одам эгилиб, ариқдан бир пиёла сув ололмаса...

Қаландаров сукут қилиб қолди. Шу пайт Ҳуринисо уйдан телефон қилиб, Козимбек қелганидан хабар берди. Қаландаров шошиб чиқиб кетди. Суҳбат чала қолди, лекин Саида бунга ўқинмади — унинг бошқа камчилик ва ҳатолари тўғрисида ҳозир гапириш нияти йўқ эди, чунки, дарҳақиқат, бутун рўзғорни кўтарган туяга битта элак оғирлик қиласа-ю, нўхтасини узса, уни яна шу хилда сукут қилдириш осон эмас, эди.

Саида яна кутубхонага кетди.

XII

Қаландаров ўғли Козимбекни қаттиқ соғинган экан, бутун кунини уйида ўтказди.

Кечаси ётишда у аллақачон уйқуга кетиб пишиллаб қарийб бутун ўринни эгаллаб ётган хотинини зўрға нари сурар экан, унинг бунчалик-семириб кетганини энди пайқади ва Саиданинг гапи эсига тушди: «Наинки одам эгилиб, ариқдан бир пиёла сув ололмаса!..»

Рост, нима бўлиб Қаландаров шу чоққача шунга эътибор қилмаган экан!

Унинг бошида бирдан Саиданинг доклад тўғрисида-

ги гапи айланиб қолди: «Шу ҳам докладми? Не-не умидлар билан йиғилган халойиққа нима бердингиз?..»

Қаландаров ўйланиб қолди, лекин уни бу гаплар ҳақ эканлиги әмас, Саидадан чиққанлиги күпроқ банд қилди: «Битта-иккита гапи түғри чиқиб қолса, бу синчалак ҳовлиқиб кетмасмикин!»

Бу ҳақда ўйлаган сайин унинг кўнглига ғашлик туша берди, ниҳоят, устига тоғ қулаб келаётгандай бўлди. Эрталаб турганда унинг кўксидага Саидага нисбатан аллақандай бир адоват пайдо бўлган эди.

Соат еттиларда Умида Саиданинг эшигини қоқиб, раис йўқлаётганини айтди. Саида дарров кийиниб чиқди. Қаландаров сада остида одамлар билан гаплашиб ўтирган эди, уни кўриб тўсатдан:

От минганимисиз? — деб сўради.

Саида илгари от мингани әмас, колхозга келганидан бери бир оз мингани эди.

— Унча-мунча... — деди.

— Ўрганиш керак! — деди Қаландаров. — Колхозчилик!. Fўзаларни бир кўриб келайлик...

Саида колхозга келганидан бері далани кўп айланган бўлса ҳам, раис билан юрмаган, уни одамлар орасида, одамлар билан муомаласини кўрмаган эди, шунинг учун жуда хурсанд бўлди. Унинг «колхозчилик» деганидаги кесатиқни пайқамай:

— Яхши бўлади! — деди ва юрганича ҳужрасига кириб, қайта кийиниб чиқди.

Дарвоза олдида Эшон саман от билан кўк тойни жиловлаб турар эди. Қаландаров кўк тойни Саидага берди, саманни ўзи минди.

Той шўх экан, бирон километр юрмасданоқ Саидани толиқтириб қўйди: бошини қўйиб берса, суриб кетади, тортса, ўйноқлади... Йўқ, хайрият, раис тез-тез тўхтаб, одамлар билан узоқ-узоқ гаплашди-ю, Саидага дам олишгина әмас, унинг одамлар билан муомаласини кузатиш, ҳатто баъзи бир нарсаларни дафтарчасига ёзиб олиш имкониятини берди. Шундай узоқ тўхталган жойлардан бири теплица бўлди. Буларни соч-соқоли бодроқдай оппоқ бир чол қарши олди. Раис отдан тушиб у билан сўрашди, узатган бир пиёла чойини олиб, ҳол-аҳвол сўраганидан кейин:

— Кеча нима шовқин бўлди, отахон? — деб сўради.

Кулиб турган чолнинг чеҳраси бирдан ўзгарди, ёнидаги мильтифини беихтиёр қўлига олди.

— Шофёр бола... кейин билсам Ўроқбойнинг ўғли экан. Шу бола бухгалтердан бир кило помидорга қофоз олиб келди. Болаларга самовар қўяётган эдим, ана терилган помидор, ўзинг тортиб ола қол, дебман. Тортиб олди. Жўнаб кетаётганида кўнглим тинчмади-ю бориб қарай дедим. Бориб машинасини қарасам, навзам билло, бир кило қаёқда, беш килоча помидор турибди! Тўхта, бола, отиласан дедим!..

Саида бу суҳбатни жуда диққат билан кузатди...

Чол бу гапларни нақадар ҳаяжон билан гапирса Қаландаров шунчалик жиддий қулоқ солар ва оғзини, қўзларини катта очиб, дам-бадам бош чайқаб қўяр эди.

— Яхши қилибсиз, отахон, — деди ниҳоят, — яшанг! Лекин гап шу ерда қолсин. Помидордан тегишини олиб кётдими?

— Йўқ, ҳаммасини ташлаб, қочиб кетди. Зинанинг тагида турибди.

— Ундоқ бўлса шофёрлардан биронтаси келиб қолса, бериб юборинг, обориб онасининг қўлига берсин. Раис бериб юборди десин.

Чол хўп деди-ю, ҳайрон бўлганича қола берди. Саида дафтарчасига қайд қилиб қўйди: «помидорни раис номидан унинг онасига элтиб беришади. Воқеадан жабари йўқ онаси хурсанд бўлади ва ўғли келганда, ундан раиснинг йўқлашига лойиқ нима иш қилганини сўрайди. Шунда бола қай аҳволга тушар экан? Бу нарса умр бўйи эсидан чиқармикин?

Отланишди, Саида ҳордиги буткул чиққан ва тойга ўргангандай бўлди, бироқ ярим километр юрмасдан яна чарчади ва раис қамчининг сопи билан бир эшикни қоққанда яна бир оз дам олишга улгуурман деб отдан дарров тушди. Жуда пишиб қолган бир кампир чиқди, иккى билаги билан кўйлагининг устидан иштонини кўтариб, Қаландаровга хира қўзларини тикди.

— Арслонбекмисан?

— Ҳа, мен она. — деди Қаландаров: — Жиянингизни олиб кетгани келдим. Иш топдим.

— О, болам, — деди кампир, — ишга ярамайди! Ақли бўлмаса, кучи бўлмаса...

— Мен топган ишга ақл ҳам керакмас, куч ҳам, лекин ярим меҳнат куни олади. Одамнинг чиқити бўлмайди, айтиб чиқинг!

Кампир ѫккала билаги билан яна иштонини кўтарди-ю, кириб кетди ва ҳаял ўтмай қизил яктак, лозим кийган, ўттиз ёшлардаги жуда озгин, тиф тегмагам соқол мўйлови патак бўлиб кетган бир йигитни бошлаб чиқди. Қаландаров йигитни йўлакай ҳаммомда қолдирди ва йўлда унинг ҳақида Саидага ганириб берди. Йигит бояги кампирнинг жияни бўлиб, туфма эси паст, холасининг уйига яқинда келган экан. Қаландаров уни ҳаммомнинг гўлахига мўлжаллабди. Гўлахга қипиқ ёқилар экан, ҳаммомчи уни озоз ташлаб ёндиргани эриниб, замбиллаб ташлар экан. Замбиллаб ташлаганда қипиқ ёнмай, тутаб тамом бўлар экан. Энди бу йигитнинг вазифаси қипиқни тез-тез кураклаб ташлаб туриш, шу йўл билан уни тўла ёндириб, исроф қилмаслик экан. Саида катта бир нарса кашф қилгандай хурсанд бўлиб, дафтарчасига ёзиб қўйди: «Одамнинг чиқити бўлмайди».

Ҳаммомдан сал нарида сельсоветнинг секретари учраб раис учун Қаландаровдан қирқта пишиқ фишт сўради.

— Чақасини бухгалтерияга тўланг, болалар ўзлари элтиб беришади. — деди Қаландаров.

Секретарь кулди.

— Уч сўмлик важ, шунга ҳам бухгалтериями!

— Тўкилгандан томчилаган ёмон, ука, томчилаган ёмон! Тўкилганни киши дарров пайқайди, томчилагани узоқ пайқамаслик мумкин, — деди Қаландаров ва отга қамчи босди.

Секретарь орқадан баланд овоз билан:

— Колхознинг пўлат сандигига Арслонбек aka қулф эмас, ўзини осиб қўйган! — деб қичқирди.

Раис яна ким биландир гаплашиб қолганда, Саида атайн отдан тушиб, дафтарчасига ёзиб қўйди: «Тўкилгандан томчилаган ёмон. Пўлат сандиққа қулф эмас, ўзини осиб қўйган».

Қишлоқдан чиқилгунча яна бир неча жойда тўхталди. Саида тойнинг шўхлигидан ҳам кўра, тушиб чиқаверишдан кўпроқ чарчади.

Дала йўлига чиқилганда Саида бир тажрибасизлик қилди, той ҳадеб суришга интила берганидан «бир чоптирай, зораики чарчаб, бир оз босилса» деган хаёлда бошини қўйиб берди. Шунга маҳтал бўлган той бирдан кўтариб кетди: Саида ҳарчанд бошини тортмоқчи бўлса ҳам, худди тушида уринаётгандай, тортолмас эди.

У эгарнинг қошини икки қўллаб маҳкам ушлаганича энтикиб, дод дегани нафасини ростломай борар эди; назарида миңг километр кўринган бир неча юз метр масофани босганидан кейин нима бўлиб ҳушини ўнглади-ю, жиловини силтаб тортиди. Той бирдан йўлга кўндаланг бўлиб ўйноқлади, пишқириб олдинги оёқларини кўтарди, чопгандан кейин чарчаб босилиш ўрнига, баттар бўлди. Сайданинг бёлига оғриқ қирди, тақими шиллингандай бўлиб ачишди. У қўрқувдан, оғриқдан не аҳволда, ранг-рўйи қандоқ эканини ўзи тасаввур қиласр эди, шунинг учун Қаландаров етиб келиб аҳволини кўрса дарров ювош саманини бериб ўзи тойни минишига умид боғлади. Қаландаров Сайдага бирон шикаст етадиган бўлса олдини олиш мақсадида тойдан ниҳояти бир неча метр орқада келмоқда эди, Саида тойни енгиб олганини кўриб хотиржам бўлди-да, индамай ўтиб кетди, сал нарироққа бориб орқасига қаради:

— От миниш аёл кишининг ҳунари эмас, лекин сиз отга анча ярашдингиз! — деди.

Шундан кейин Саида унинг ниятини фаҳмлаб қолди-ю, бўй бермасликка тиришиб, жони оғриб турса ҳам ҳазил қилди:

— Мен отга эмас, от менга ярашгандир!

Яна уч-тўрт километр йўл юрилгач, саккизинчи бригада дала шийпонида нонушта қилинди. Агар бирон жуда муҳим иш чиқиб қолмаса, раиснинг «бригадаларни шундоқ бир айланиш» одати йўқ эди, бугун яна партия ташкилотининг секретари билан келганига бригадир ҳайрон ва ташвишда қолди. Шу атрофда ишлаётган колхозчилар эса ниманидир кутиб, шийпон томонга тез-тез қараб қўйишар эди. Қаландаров наридан-бери биринки пиёла чой ичганидан кейин ғўза оралагани ўрнидан турди. Саида бёлига кирган оғриқ биқинига тарқалгани, сонлари тарашадай қотиб, тақими ачишиб турганига қарамай, ундан бир қадам-ҳам орқада қолмасликка тиришди. Раис катта йўлдан ичкарида бўлган икки звенонинг ғўзасини оралади, ҳеч бир қусур тополмай чеҳраси очилиб шийпонга томон юрди: йўлда учраган бир боладан касал ётган отасининг аҳволини сўради ва бугун кечқурун бориб кўрмоқчи эканини айтди; яқинда эрга теккан бир жувондан турмушини сўради; ўғли тасодифий равишда бирорни ов милтифи билан отиб, оғир ярадор қилган бир чол билан узоқ гаплашди, областга боришда унинг номидан ариза ёзиб, район про-

курорига кирганини, қайтишда яна хабар олганини, прокурорнинг қатъий ваъдасини айтиб, мўйсафидни тинчтиди... Саида оғриқ жонини олаётган бўлса ҳам, дафтари-часига қайд қилиб қўйди: «Қаландаров ким билан ниша ва бўлак ташвиши йўқдай шошмасдан, жуда берилиб гаплашади ва у одамларда раис мен билан гаплашгани ёки менга шу гапни айтгани атайнин келибди деган таас-сурот қолдиради. Уни колхозчиларнинг ҳурмат ва муҳаббатига сазовор қилган хислатларидан бири шу бўлса керак».

Қаландаров бригадир билан хайрлашишда унга «барракалла» деди. Раис ҳеч қачон бундан ортиқ гап айтмаса ва шуни ҳам ҳар қачон айта бермаса керак, бригадир гул-гул очилиб кетди. Саида бунга ҳам эътибор қилди.

Саида тойини мингани эмас, дийдорини кўргани юраги безилласа ҳам, нойилож бориб ечди. Қаландаров буни сезиб бир қадар ўнғайсизланди шекилли, бригадирнинг қўлидан саманнинг жиловини олиб, Саидага берди, тойни ўзи минди. Унинг аллақачонлар шундай қилишига маҳтал бўлган Саида саманин дарров минди.

Жўнашди.

Бироқ Саида бўлганича бўлган экан, битта-битта қадам ташаб бораётган саман устида ҳам бутун вужуди ғажиб ташлангандай қақшар эди. Катта йўлга чиққандан кейин той, устида тажрибали одам борлигини сезса керак, ўйноқламасдан, суришга интилмасдан бир қиёмда йўрғалади. Унга етиб юриш учун Саида саманини йўрттириши керак бўлиб қолди-ю, бирон километр юрар-юрмас ичак-чавоғи остин-устин бўлиб, кўнгли озиб кўзи тиниб кетди ва Қаландаровдан тойни қайтариб беришни сўради. Қаландаров унга ер остидан ажабланниб қарап экан, бу талабнинг сабабидан бехабар, ичиди: «Балосан-ку», деб қўйди.

Отларни алмаштириб, йўлда давом этишди.

Той ҳозир Саиданинг остида ҳам йўрғалаб борар, лекин бундан энди фойда йўқ, чунки тортаётган азоби заррача ҳам камаймас эди. Ҳозир унинг фикри-ёди вужудидаги хилма-хил оғриқларга ўзини кўниктириш, бундан баттар оғриқларга ўзини чоғлаш, шу йўл билан ҳар қандай азобни енгишда эди. Саида шу тўғрида ўйлаб борар экан, уруш йиллари ўқиган бир ҳикоясини эслади. Бунда ярадор бир солдат оғриққа қанчалик чидай

олишини синаш, ўзини оғриққа ўргатиш мақсадида энг уқубатли бир операцияни наркозсиз қилдиргани ҳикоя қилинган эди. Буни эслаганда оғриқни енгиш Саида учун азоб чекаётган кишининг ширин хаёли эмас, заруратга айланди. У эгарга гоҳ бир сонини, гоҳ иккинчисини қўйиб, гоҳ оғирлигини эгарга солмай оёқларини узангига тираб борар эди.

Қаландаров учинчи бригадага тушиб, узоқ ғўза орлади. Саида оғриққа сўз бермай бу ерда ҳам ундан бир қадам орқада қолмасликка тиришди ва унга нималар маъқул бўлганини, нималар маъқул бўлмаганини дикқат билан кузатди; бу ерда шуни пайқадики, Қаландаров гўза парвариши тўғрисида одамларнинг фикрига, таклифига қулоқ солар, ҳатто буткул нотўғри фикр айтган одамни ҳам чўрт кесиб ташламас, унга «аввал мана бундай қилиб кўрайлик, бўлмаса сен айтганни ҳам қиласиз» деган тарзда муомала қиласиз.

Қаландаров еттинчи бригаданинг ғўзасини йўлакай кўриб борди-ю, дала шийпонида отдан тушмади ҳам, бригадирни чақириб бир-икки савол берганидан кейин:

— Бу ишда қоматингни кўтаролмасанг, қўя қол ука, бошқа иш қил, товуқ боқ, товуқ! — деди ва отининг бошини бурди.

Бригадир ранги бўзарганича қола берди.

— Арслонбек ака, — деди Саида, — бу бригаданинг ғўзаси шунаقا ёмонми? Мен ёмонлигини пайқамадим, қайси куни келганимда ҳам пайқамаган эканман. Менга кўрсатсангиз, тушунтириб берсангиз...

Қаландаров унга ялт этиб қаради ва илтимосини жо келтиришга мажбур бўлди. Саида раис қаёққа бошласа юрар, унинг сўзларига диққат билан қулоқ солар, саволлар берар, ёзиб олар эди. Буни кўриб Қаландаровнинг кўнглига «мени буколмайсан деб жўрттага қилаётиди» деган гап ҳам келди.

Улар тўртинчи бригаданинг дала шийпонига келганда, колхозчилар тушликка чиқиб, ёш қора толлар соя солиб турган ҳовуз бўйида овқат еб ўтиришар эди. Ҳамма тўзиди. Кимдир буларнинг қўлига сув қўйди. Бригадир дастурхонга таклиф қилди. Жонсарак тойни ариқнинг нари ёғига қантариб қайтган бир чол Саида-нинг сарғайиб кетган юзига разм солиб:

— Саидахон, қизим, сизни от уринтириб қўйибди-ку, — деди.

Чолнинг бу сўзи Саидага алам ўтиб, лабини буриб йиғлашта тайёр турган ёш болага онасининг, «вой, болагинамни ким уришди», деганидай таъсир қилди. Саидага аъзойи бадани қизишиб, лўқиллаб оғриётганини, лоҳас бўлиб кетаётганини энди сезди.

Қаландаров олдига келтириб қўйилган бир чинни тўла угра ошга қалампир сепар экан, чолнинг сўзига жавоб қилди:

— Уринса ҳеч нима қилмайди, пишади! — деди ва ошни қошиқсиз, кўтариб ичар экан, ҳар ҳўплаганида ошпазнинг шаънига талай мақтов сўзлари айтди.

Ҳозир Саиданинг томогидан овқат эмас, тупуги ҳам ўтмас эди, шундоқ бўлса ҳам ошдан бир-икки қошиқ ичди. Одамларнинг гап-сўзи, муомаласидан Саида бу ерга бир неча марта келганини, булар орасига киришиб кетганини пайқаб Қаландаровнинг ғаши келди. У қосани бўшатиб, яна ярим чўмич сўради: иккинчи косани ҳам таъм олиб, мақтаб-мақтаб ичар экан, Саидани бу одамларга бегона тоифадан қукиб кўрсатмоқчи бўлди:

— Ошдан ичмадингиз-а... Бўларнинг овқати оғзингизга ёқмади... ёқмайди!

Саида унинг ғаразини англаб оғринди. Бир тўғрам гўшти беихтиёр олиб оғзига солди, бироқ чайнолмай бутун ютишга мажбур бўлди — тойнинг қалтис ҳаракатларидан, оғриқдан тишини тишига боса бериб, жағлари қотиб кетган эди.

Қаландаров бояги сўзи билан Саидани бошқа тоифадан деган бўлса, энди уни дехқон ва унинг меҳнатидан буткул бехабарга чиқармоқчи бўлди.

— Дехқон! Дехқонга гўжа бўтқа ҳам паловдай татиди!

— Ҳамма меҳнат ҳам иштача очади, — деди Саида.

— Тўғри, лекин дехқоннинг меҳнати бошқача... дехқон йил — ўн икки ой, қишин-ёзин меҳнат қилади! — деди Қаландаров Саидани буткул нодонга чиқарган бир оҳангда.

— Қайси фабрика, қайси завод ёки шахта қиши ёки ёзда тўхтаб қолади? — деди Саида.

Қаландаровнинг даъвосига қарши бундай жавоб ҳеч кимнинг эсига келмаган бўлса керак, ҳамма кулиб юборди ва Саиданинг гапини матьқуллади.

Қаландаров ичида ўзини сўқди: «Шу маҳмадана билан сўз уриштириб нима обрў топар эдим, нима кера-

ти бор эди?» деди-да, мунозара Саиданинг сўзи билан тамом бўлишини истамай:

— Деҳқон билан ишчининг меҳнатини баравар қилманг, ишчи машинанинг қулоғини бурайди, холос, — деди.

— Колхоз деҳқоннинг ҳам қўлига машинанинг қулоғини бериб қўйибди-ку, ҳозирнинг ўзида кетмонга қанча ши қолди? Шу яқин йилларда далада кетмон қолармики? — деди Саида.

Қаландаров унинг гапини эшитмаган бўлиб ўрнидан турди, бориб қўлини ювди. Одамлар дам олгани тарқалишиди.

Қаландаров, кўнгли ғаш, ғўза оралагани йўл тутди. Саида яна унинг кетидан юриб, бригадирга айтадиган ҳар бир сўзини яхшилаб англашга, эсда тутишга ҳаракат қилди.

Саида жуда ҳолдан тойди, шунинг учун олдинроқ қайтиб, Қаландаров келгунча ҳовуз бўйидаги сўричада бир оз дам олмоқчи ва ёзадиган гапларини дафтарчасига ёзмоқчи бўлди. Боя Саидага «от уринтириб қўйибди-ку» деган мўйсафида қишлоққа бир омонат бериб юбормоқчи эканини айтиб, олиб кетишини Саидадан илтимос қилди. Саида кўнган эди, мўйсафид супачада турган парқув ёстиқлардан бирини олиб, тойнинг олдига қараб кетди ва ёстиқни эгарнинг устига боғлади. У қанақа омонат эканини Саида жўнагани отланганида билди: яхшилаб боғланган парқув ёстиқ шу чоққача тошкўмирнинг ҷўғидай туюлган эгарни момиққа айлантирган эди. Саида қаттиқ хижолат бўлди: «Бу мўйсафид аҳволимни қаёқдан билди экан, наҳот юришимдан пайқаган бўлса! Ундоқ бўлса ҳамма пайқабди-да,вой шўрим...»

Саида бир томондан оғриқ, бир томондан хижолатликдан ўлар ҳолатга етган бўлса ҳам, яна бир бригаданинг ғўзаларини кўришда, одамлар билан суҳбатда ўзини тетик тутди.

Идорага қайтилганда Саида тамоман касал аҳволда эди, шунинг учун Қаландаров овқатга таклиф қилганда, лоҳаслигини яширолмай узр сўради ва отини Эшонга бериб, ҳужрасига томон кетди. У ҳарчанд ўзини тетик тутишга, одатдагича қадам ташлашга уринса ҳам, орқасидан қараб турган Қаландаров аҳволини билди ва мийифида қулиб кўйди. Лекин бу нарса Қаландаровнинг тафтини босолмади, аксиңча, юрагига ўт ёқди: Саида

сал кунда одамларга эл бўлиб қолибди, у бормаган бригада, у танимаган колхозчи йўқ!

Саида ҳужрасига кириб, ўзини каравотга ташлаганича бирон икки соатдан кейин, Эшоннинг хотини Кифоятхон эшикни қоққанда уйғонди. Кифоятхон дастурхонга ўроғлиқ бир коса ош, иккита равоч келтирган эди. Саида равоҷдан озгина еб, кўнгли очилди, бир-икки ошам ош олди-ю, яна ётди. Кифоятхон унинг касаллигини кўриб кўп меҳрибончиликлар қилди, елкасини, оёқларини силади. Саида яна уйқуга кетди.

XIII

Саида эрталаб ўрнидан туролмади — оғримаган аъзоси йўқ, назарида жиндаккина иситмаси ҳам борга ўхшади,

Кифоятхон нонушта олиб келди. Саида нонушта қиляётганида, Қаландаров дераза пардаси остидан бошини тиқиб ҳол-аҳвол сўради, ўрганмаган одам далада кўп юрса, ҳаво элтади, лоҳас қиласи деган гапни кўп писандага қилди ва ҳозир Козимбек келиб, пенициллин укол қилса «отдай» бўлиб кетишига ишонч билдириди. Саида пенициллин нимага кераклигига тушумаса ҳам, қуллуқ қилди.

Кифоятхон нонуштадан кейин ҳам кетмай, ўтириб олди, афтидан, боши ёстиққа текканда меҳрибончилик қилиб Сандага ҳам яқин бўлиб олмоқчи эди. Саида ундан-бундан гапириб ўтиришга мажбур бўлиб, боғчадан сўз очди. Саида унинг боғчада ишлашига рози эмаслигини сезиб юрган бўлса керак, Кифоятхон хавотирга тушиб, чулдураб қолди.

— Богча иши сизга маъқулми, жуда маъқулми? — деди Саида.

— Қандоқ қилай, қўлимдан бошқа иш келмаса... Колхозда осон иш шу-да.

Саида мийифида кулди.

— Богча иши осон деганингиз билан Хуринисо опамнинг бутун рўзғори сизнинг бўйнингизда-ку! Агар шу меҳнатни колхозга қилсангиз, ҳар қанақа ишни эплайсиз. Ёш бир жойга бориб қолганда бирорнинг эшигига юриб, қош-қовоғига қарашдан оғирроқ иш борми?

— Рост, — деди Кифоятхон сукут қилиб. — Ҳурини-

со балзан жуда ўтказиб юборади. Қуда бўлганимиз учун кўтараман...

— Қуда бўлганингиз учун ҳам иззатнингизда турганингиз яхини. Узоқдаги кишинашар, яқиндаги тишлашар.

Бу ган Қифоятхонга жуда маъқул бўлди, Сайдани ўзига жуда яқин кўрди.

— Нима иш қилисам экаш?

Саида ўйлаб туриб:

— Маълумотингиз неча класс? — деб сўради.

Қифоятхон буткул саводсиз эди, Сайданинг саволига жавоб бериб, ўқий олмай қолганининг сабабларини, бутун ўтмишини гапириб берди.

Қифоятхоннинг бобоси Маткарим бўқоқ дардчил бир одам, поякилик қилиб рўзгор тебратар экан, кунлардан бир куни бозорда чилим кўтариб юриб тўсатдан ўлиб қолибди. Бозор тўс-тўполон бўлиб кетибди. Шунда Эрмат бazzоз деган бир бой ўликни аравага солдириб, ўйига жўнатибди, кетидан бориб, фарёд чекаётган тул хотинни бир чеккага чақириб кўнгил сўрабди ва қулоғига: «Маткарим ҳожига обрў қилиш керак. Қаъбатуллога бориш ҳар кимга насиб бўлавермайди», дебди Маткарим бўқоқ, ҳақиқатан, болалигига отаси билан ҳажга борган, лекин отаси камбағал бўлгани учун икковини ҳам ҳеч ким ҳожи демас экан. Эс-ҳушидан ажраган тул хотин бу гапнинг тагида нима борлигидан бехабар «бир мўминнинг муруввати» деб ўйлабди-ю: «Худо хайр берсин, ўзингиз биласиз», дейишдан бошқа гап тополмабди. Эрмат бazzоз бир кечада пишиқ ғиштдан сағана солдирибди, юз йигирма кишига йиртиш бердирибди, худойи қилдирибди, қисқаси, Маткарим ҳожини катта обрў билан кўмдирибди, қирқини ҳам ўтказдирибди; орадан бир ҳафта ўтгандан кейин кампирнинг олдига чўт кўтариб борибди-да, унинг бўйнига ўн икки тилла қарз қўйиб: «Қиёмат қарзи, ҳожим гўрларида тинч ётиб, қиёматда енгил турсинлар», дебди. Ҳафтасига бир-икки калава ил йигиришдан бошқа ишга ярамайдиган, кўп деганда бундан танга мири даромад қиладиган аёл шунча қарзни қачон, қанақа қилиб узади? Ҳожи бўлмай ўлтур Маткарим бўқоқ тириклигида танг бўлиб ҳовлини савдога қўйишганда, олти тилладан ортиққа харидор чиқмаган экан. Орадан етти-саккиз ой ўтибди. Бazzоз пулини қистамабди. Бир куни маҳалла дастуҳончиси келиб тулга: «Бой отам сизни қанотлари тагига олмок-

чилар, нима дейсиз?» дебди. Туда «Бой менга оғиз со-
ляяти», деб ич-ичидан суюшибди ва «садақалари кетай»
дэйиш билан розилик билдирибди. Нүх, кейиндан маль-
лум бўлибдики, баззоз унини ўнга эмас, ўнгтига ки-
риб бораётган соҳибжимол қилини, яшни Кифоятхоннинг
онасига оғиз соглан экан. **Дистурхончи хотини ҳовлиқиб**
энтикиб, бой йигирма тишли қалини, китта тўй ватъда қил-
ганини, кичик ҳовлисини **хатлаб бөрмоқчи** эканини ай-
тибди. Бир томондан **камбаралчиллик**, қира наҳимаси,
ожиз-нотавонлик **туйруси**, иккинчи томондан орзу-ҳавас,
умид, ширин **ҳаёллар** тул хотинини сингибди. Уч-тўрт кун-
дан кейин бой уч хотинидан иборат совчи юборибди...
Шундай қилиб, Кифоятхоннинг онаси Эрмат баззозга
учинчи хотини бўлган экан.

Бой биринчи хотинидан буткул фарзанд кўрмаган,
иккинчи хотини эса-нуқул қиз туғар экан. Биринчи
йили Кифоятхоннинг онаси ҳам қиз кўрибди ва қиз
туққаним бас деган тилақ билан қизининг отини Кифоятхон
кўйибди. Ҳар иккала кичик хотини эридан юл-
ганини назру ниёз қилиб худодан катта меросчўр,
яъни ўғил сўрар экан. Иккови баҳор фаслида саёҳат
ва зиёрат баҳонаси билан азизлардан ўғил тилагани
Уш пиrimга борибди. Тахти Сулаймонга чиқибди. У
вақтда тоғнинг чўққиси — Тахти Сулаймонда бир гор
бўліб, горнинг ичидаги чашма бўлар экан. Ким қандай
фарзанд умидида шайхларга назр-ниёз қилиб, шу чаш-
мага ихлос билан бир марта қўл солар экан, шунда
унинг қўлига соққа, ошиқ сингари буюмлар чиқса,
ўғил туғиши, узук, мунҷоқ, сирға сингари нарсалар
чиқса, қиз кўриши керак экан. Чашмага Кифоятхон-
нинг онаси қўл солганда тайинли бир хulosса чиқариб
бўлмайдиган нарса — синиқ сопол, кундоши қўл сол-
ганда эса нақд ўғилдан дарак берадиган пичноқча чи-
қибди. Бу ҳол кундошлардан бирининг тўйига, бири-
нинг азасига айланибди. Форга чоҳ ёқасидаги «қил-
кўприк» деб аталган тор йўлдан ўтилар экан. Шу
«қилкўприк»дан ўтишда Кифоятхоннинг онаси нима
ҳаёлга борибди-ю, кундошининг оёғини чалибди. Кун-
доши қалқиб, чоҳга йиқилибди, тошдан тошга урилиб,
юмалаб тоғнинг этагига етгунча бир кўйлак қонли
гўштга айланибди. Қаёқдандир халойиқ йигилибди,
қий-чув, шовқин-сурон кўтарилибди. Миршаб, авахта...
Бу вақтда Кифоятхон икки яшар экан. Шунда Нусрат
даюс деган бир киши адвокат солиб, қотилани катта

пул бараварига турмадан чиқариб олибди ва аввал Симга, ундан кейин Кўқонга олиб келибди. Қотила турма азобидан ҳам кўра икки яшар қизчасидаң айрилганига чидолмай, Нусрат даюснинг ҳамма шартига кўнибди. Шундай қилиб, Қифоятхон Кўқонда Ходабозордаги исловатда эсини танибди. Революция йили ўн тўрт яшар бўлган Қифоятхонни Асқар бойвачча деган бир киши саккизинчи хотин қилиб олибди. Қифоятхон у билан олти йил умр қилибди.

— У ўлгандан кейин ўзимни қўйиб бердим... — деди Қифоятхон. — Яширишнинг ҳожати йўқ... Ӯша вақтларда, ундан кейинроқ очилган кўпгина хотин-қизларнинг қонига, эҳтимол, мен, менга ўхшаган аёллар зомин бўлган бўлса...

Кейинчалик ўша эримдан қолган ҳовли, бисот билан Эшонга тегдим. Мана, кўрдингизми, ўқигани фурсатим ҳам бўлган эмас, хоҳишим ҳам... Қозон-товоқ қилишни ҳам Эшондан ўрганганман. Эшон акангиз жуда пазанда...

Қифоятхон Сайданинг гап ва муомаласидан кўксида туғилган бир туйғу таъсири билан бу гапларни айтишга айтди-ю, кейин ўзига келиб, қўрқиб кетди: «Бу қиз энди мендан жирканмасмикн?» Бироқ Сайданинг юзида ҳеч қандай ўзгариш йўқ эди. Саида, ҳақиқатан, бу гапларга чандон аҳамият бермагандай, иш тўғрисидаги гапни давом эттирди:

— Майли, боғчадан кетинг, Арслонбек акамга айтинг, бўшанг. Бошқа иш тўғрисида сиз ҳам ўйланг, мен ҳам ўйлай, кейин гаплашамиз. Агар бирон иш маъқул келиб қолса, Арслонбек акага айтгани шошилманг, чунки у киши кўнмасалар, менинг орага тушишим ноқулай бўлиб қолади.

Қифоятхон Сайданинг бу сўзларида ҳам катта саимимият сезди ва унга қандай ва қайси тил билан миннатдорчилик билдиришни билмас эди.

Қифоятхон кетгани ўриидан турди, Сайданинг кўнгли нималар тилашини сўраб, ўзи бирмунча ширин, нордон овқатларнинг номини айтиб, энди чиқмоқчи бўлганида эшик тақиллади. Саида товуш бергандан кейин эшик очилиб, бўсафада новча, бўйни ингичка, қулоқлари елпифичдай бир йигит пайдо бўлди. Саида дарров билди: доктор Козимбек.

Қифоятхон докторга курси қўйиб бериб, оёқ учida чиқиб кетди.

Козимбек ҳамма ёш врাঁчлардай ёшига иомуносиб бир улугворлик билан курсига ўтири, гүё касал кўра берип одат бўлиб қолган бир ҳаракат ва нигоҳ билан Сайдага қаради, кейин билинар-билинмас қизарди.

— Танишиб қўяйлик... Козимбек... Ёш врачлардан... Тобингиз қочибди... бизнинг бобой шунаقا деб қолдилар...

Саида унинг юзига бир кўз ташлади-ю, кейин ҳаво раңг галстуғига, оқ шойи кўйлагини ғижимлаб, қорнига ботиб турган энсиз камарнинг зарҳал тўқасига, тиззасида турган озғин бармоқларига қаради ва илжайиб:

— Арслонбек акам пенициллин буюргандир? — деди. Козимбек чап томондаги «ўғри тиши»ни кўрсат-маслийка тиришиб кулди. Сайданинг бу гапи, Козимбекнинг кулгиси бемор билан врач орасида бўладиган рағсмиятни кўтариб ташлади. Сайданинг ҳазилига қарши Козимбек ҳам ҳазил қўлди:

— Билар экансиз... бизнинг бобой овқатлардан фақат паловни, раҳбарлардан фақат ўртоқ Қодировни, дорилардан фақат пенициллинни тан оладилар!

Саида ялт этиб унинг юзига қаради. Қаландаровнинг феълини билиш мумкин, лекин уни ҳеч ким бундай таъриф қила олмас эди. Бу гап Қаландаровни таърифлаш билан бирга, Козимбекнинг ўзини ҳам тўла-тўқис таъриф-тавсиф этгандай, бутун вужудини сиртдан, ичдан ёритгандай бўлди. Сайданинг қаршисида истараси иссиқ, ҳатто шалпанг қулоги ҳам ўзига ярашган, очиқ, хушчақчақ бир йигит ўтирап эди.

Козимбек беморнинг нозик ва жуда силлиқ билагини ушлаб томирини кўрди ва қаери оғришини сўради, Саида кечаги юришни айтмоқчи эмас, шунинг учун унинг саволига нима деб жавоб беришни билмас эди. Козимбек уч марта сўраб ҳам жавоб ололмаганидан кейин бемор тортиняпти деб ўйлади-да, институтда домласидан олган таълимини ишлатди:

— Тортинман! Биз, врачлар, аёл кишини кўрганимизда онамиз ҳам, опа-сингилларимиз ҳам аёл эканлигини эсдан чиқариб қўймаймиз! — деди.

Козимбек шу гапни айтишга айтди-ю, домласидан олган таълимини биринчи марта ишлатганиданми, ёки тили шундоқ деса ҳам ёш кўнглининг аллақайси бурчи

уни ёлғончى қилаётганидаңми, ҳар нечук, қулоқлариға-
ча қизариб, кийик күzlари йилтираб кетди. У ҳолати-
ни Сайдадан яшириш ва шу билан бирга, күнглиниң
шўх бебошлигини босиш учун чўнтағидан стетоскопни
слиб беморга томон дадил энгашди, трубкани рўйжа
устидан икки кўкраги орасига, кейин чап кўквагини
стетоскоп билан юқорироқ суриб унинг остига қўйди,
диққат билан қулоқ солди. Шунда унинг димогига фун-
чанинг бағрини эслатадиган бир ҳид урилди, назарида,
бу ҳиддан ўпкаси яйраб, умрида биринчи мартаба
қониб нафас олгандай бўлди. Козимбек кўзи тингандай
бўлиб домласидан олган таълимими худди дуо ўқи-
гандай, ичидан бир неча марта такрорлади, бу ҳам бўл-
магандан кейин Сайдага сўз қотди:

— Бизнинг бобойни жуда яхши билиб олибсиз. У
кишини партия мажлисида интизомга бўйсундирибсиз.
Сизни орқа қилиб, хотинлар у кишини танқид қили-
шибди... Аъзамжон билан Тошкентда кўришган эдим,
ӯша гапириб берди.

— Аъзамжон бу гапларни қаёқдан эшитибди, кел-
гани йўқ-ку, — деди Саида ажабланиб.

— Мухбирларнинг бурни узун бўлади, уч километр-
дан ҳид олади. Зулфиқоров масаласида фельетон ёз-
моқчи шекилли, яқинда келса керак... Шунаقا қилиб,
қаерингиз оғришини айтмайсизми? Мен педиатор би-
лаһ ветеринарларга қийин десам, баъзан терапевт ҳам
қийин аҳволда қолар экан.

Козимбекнинг бу ҳазил-ўпкасидан кейин Саида қо-
шини чимириб жилмайди-ю, кечаги юришини батафсил
ва унинг сабабини қисман гапириб берди.

— Кейин билиб қолдим, Арслонбек акам, афтидан,
менга жазо бердилар. Шу йўл билан мени ишдан без-
дирмоқчи бўлдилар шекилли, — деди Саида кулиб.

Козимбек гоҳ кулиб, гоҳ ачиниб, гоҳ отасинини
феълидан, қилмишидан хижолат бўлиб қулоқ солар
экан, ниҳоят хўрсиниб:

— Бизнинг бобой шунақалар, — деди худди узр сў-
рагандай, — қайси йили мен каникулга келган эдим.
Уйда меҳмон бор экан. Бобой ошни еб, қўлни этикнинг
қўнжига артдилар. Меҳмонлардан жуда хижолат бў-
либ, шу ишларини чакки десам... шунча одамнинг ичи-
да мени бир пул қилсалар бўладими! Лекин ўшандан
бери шу қилиқни ташлаганлар, ошни ҳатто қошиқ би-

лан ейдилар. Мана шунақа, бу кишининг эгилишлари қийин, эгилганда ҳам қирсиллаб, чирсиллаб эгиладилар... Бугун, эртага ҳам яхшилаб дам олинг, эртага кечқурун мен сизга ғалати бир дори бераман, умрбод бунақа касалнинг юзини кўрмайсиз.

Козимбек кетди. Саиданинг таъби очилди, шу қадар очилдики, аъзойи бадани келида туйилгандай қақшашётган бўлса ҳам, ўридан туриб ўтириди. Демак, Козимбек отасининг феъл-авторини, хулқини билар экан, камчидикларидан хижолат тортар экан.

Бунинг Саида учун аҳамияти жуда катта эди.

XV

Умида Саидадан тез-тез хабар олиб турди. Идора хизматчиларидан бир неча киши кирди. Усмонжон келди. Мехри келган эди, одам борлигини кўриб эшикдан қайтди. Эшон бир чойнак чої кўтариб кириб ҳол-аҳвол сўради. Зулфиқоровнинг хотини битта қийиқчада учтўртта аниор, бир килодан мўлроқ саринқ кишмиш олиб келди. Мактаб директори, икки ўқитувчи келиб кетди. Тушдан кейин Ҳуринисо дастурхон кўтариб келди, узоқ ўтириди, кетишида Саидани уйига олиб кетмоқчи бўлди. Саида қуллуқ қилиб: «Касални эркалатсангиз, касаллик ҳаддидан ошиб кетади», деб тегишиди.

Ҳуринисо кетиб, Саидага қарашиб тургани Кифоятхонни юборди. Кифоятхон келгани ҳам яхши бўлган экан, кечга томон келди-кетди кўпайди. Шундай бўлдики, шу маҳалларда саданинг остида ўтириб, одамлар билан дод-муомала қиласидиган Қаландаров ўнғай сизланиб идорасини кабинетига кўчирди. Кечаси ҳужрада Умида яна бир колхозчи қиз билан ётиб қолди.

Эрталаб Кифоятхон ионуштани жуда барвақт олиб келди. Қаландаров кечаси Кифоятхонга: «Сен боғча ишига ярамайсан, эртадан бошлаб бўшатаман», дебди. Унинг айтишига кўра, Қаландаров боғчага Ҳуринисони қайтармоқчи экан, шу важдан Ҳуринисо «касалман» деб йиғлабди.

Хаял ўтмай Умида ҳам янги гап топиб келди: Қаландаров Зулфиқоровни кабинетига олиб кириб жуда беҳурмат қилибди, «ҳозирдан бошлаб бригадирликдан бекор бўлдинг, бугун масалангни қўйиб, колхоздан ҳайдайман» дебди ва кечқурун соат тўққизга правление чақиришни Умидага буюрибди.

Қаландаровнинг Қифоятхонни ишдан бўшатмоқчи ва Ҳуринисони ишлатмоқчи бўлгани, Зулфиқоровга эндиғи муносабати, Козимбек айтмоқчи, унинг чирсиллаб-қирсиллаб бўлса ҳам эгилиб келаётганини кўрсатар, лекин Зулфиқоров ҳақида масалани бу тахлитда қўйини ҳеч жиҳатдан тўғри келмас, бу ҳақда бюро кўзлаган баъзи бир фикр-мулоҳазалар, тадбирлар нуқтаи назаридан қаралганда кони зиён эди. Қаландаровга дарров учраш, қандай йўл билан бўлса ҳам уни жаҳлидан тушириш — қарорини бекор қилдиришга эришилмаган тақдирда ҳам, вақтинча тўхтатиш зарур эди. Саида дарров кийинди, Қифоятхон меҳрибончилик қилиб ҳайҳайлашига қарамай, идорага чиқди. Қаландаров уни кўриб ҳайрон бўлди:

— Ие, дарров тузалиб чиқдингизми? — деди. Унинг сўз оҳангидан Сайданинг дарров тузалиб чиққанидан рози эканини ҳам билиб бўлмас эди, норози эканини ҳам. — Ёта турсангиз бўлар эди... Иш бўлса бўлар, саломатлик керак. Шунаقا қилинг, боринг, ёта туринг. Бугун правление мажлисига ҳам чиқманг!

— Бугун правление мажлисими? — деди Саида талмовсираб. — Нима масала экан, мумкинми...

— Масала битта! — деди Қаландаров. — Зулфиқоровни бригадирликдан олиб, колхоздан думини туғиш!

Саида диванга ўтирди. Ҳозир Қаландаров учун Зулфиқоровни колхоздан ҳайдашдан кўра каттароқ, муҳимроқ иш йўқ эди.

— Тўғри, ёмон одам жазосини тортиши керак, — деди Саида, — лекин, Арслонбек ака, уни колхоздан ҳайдамасдан олдин партиявий масаласини ҳал қилиш керакмикин...

— Кейин ҳал қила берамиз!

— Нотўғри бўлармикин... — деди Саида ва жўрттага унинг ўзига солди. — Яна ўзингиз биласиз, мендан апча кекса коммунистсиз...

Сайданинг бу гапи Қаландаровга жуда маъқул бўлди. У пича ўйланиб қолди-ю, қўнғироқ чалиб Умидани чақирди.

— Умидахон, правлениега одам хабар қилишни қўя туринг. Бошқа масала чиқиб қолди, — деди ва «анча кекса» коммунист сифатида ёш коммунистларга маслаҳат берди. — Зулфиқоровни аввал бюорода партиядан ўчиринглар, кейин умумий мажлисга соласизлар.

Ана ундан кейин правлениега, колхозчиларнинг умумий мажлисига қўямиз. Шунача қилинса тўғри бўладими?

— Жуда тўғри бўлади! — деди Саида.

— Хўщ, қачон бюро қиласизлар? Бугун кечқурун қилсаларинг бўладими? Агар ҳозир қилсаларинг, кечқурунга правление чақира берар эдик...

— Майли, — деди Саида, — лекин шошилмасак дейман, Арслонбек ака. Бу масала тўғрисида биз, бюро аъзолари, бир фикрлашиб олган эдик. Баъзи бир фикр-мулоҳазалар туғилди. Бу фикр-мулоҳазалар сизга ҳам маъқул тушади деб бир-биримизни ишонтиридик.

Қаландаров бутун гавдаси билан Саида ўгирилди.

— Хўш?..

— Биз масалага кенгроқ қарасак деймиз. Зулфиқоровнинг хотин устига хотин олиши, албатта, аёлларга бой-феодалларча муносабат, жиноятдан бошқа нарса эмас. Лекин унинг бу қилмиши ана шу жиноятнинг бир хили, холос. Колхозимизда бу жиноятнинг бошқа хиллари йўқмикин? Зулфиқоров бирордан пахта олиб план тўлдирганлиги, албатта, кўзбўямачилик, буни ҳам жиноят деб аташ мумкин. Лекин унинг бу қилмиши ҳам шу жиноятнинг фақат бир хили. Колхозимизда бу жиноятнинг ҳам бошқа хиллари бўлса эҳтимол...

Қаландаров узоқ ўйлаб қолганидан кейин бўштобгина:

— Гапни кўпайтириб, одамларни ишдан қўйиншнинг ҳожати бормикин? — деди.

Саида унинг бу гапни бўштоб айтганидан фойдаланди.

— Бир вақт: «Иллатни чимчилаб олиб ташлаш керак эмас, таги билан қўпориш керак» деган эдингиз шекилли...

— Яхши, яхши! — деди Қаландаров. — Хўп, қандоқ қилиш керак?

Саида ихтиёри яна унинг ўзига ташлаган бўлди.

— Нима десангиз шу-да... ишни яхши текшириш, тўлиқ кўтариб чиқиш учун комиссия тузинглар десангиз, биз раисликка ўзингизни таклиф қиласиз. Нима дедингиз, Умидахон?

— Тўғри, жуда тўғри! — деди Умида Саиданинг ниятини фаҳмлаб. — Комиссия раиси обрўли одам бўлиши керак! Арслонбек акам бўлишлари керак!

— Тўғри! — деди Саида: — Бундан ташқари, Арс-

лонбек акамга бу ишни текшириб тагига етиш осон, кўп вақт талаб қилмайди, чунки ҳамма нарса ўзларига беш қўлдай маълум... Бу кишига ўн кун муҳлат берсак кифоя!

Ўн кун муҳлат Саиданинг ўзига керак, бу ўн кунда «Зулфиқоров масаласи» қўйиладиган колхозчиларнинг умумий мажлисини жуда яхши тайёрлашни кўзламоқда эди.

Қаландаров унинг таклифларига кўнди.

XVI

Саида Қаландаровнинг кабинетидан вақти чоғ бўлиб чиқди, ҳужрасига келиб, кечгача ўша мажлисини тайёрлаш, ўтказиш режасини тузди.

Кун ботар олдида ваъдасига мувофиқ Козимбек келди. Қаландаров уни ҳамшира тургани ҳолда бир касални районга элтиб қўйишга мажбур қилибди, шуни айтиб, кечиккани учун Саидадан узр сўради.

— Қани дорингиз? — деди Саида.

— Дори тайёр. Мен дарвозанинг олдида кутаман, қалинроқ кийиниб чиқинг, — деди Козимбек ва чиқиб кетди.

Саида «амбулаторияга олиб борса керак» деб ўйлади-ю; жалеткасини елкасига ташлаб чиқиб борди. Бонинг дарвозаси олдида Козимбек оқ от миниб, Саидани тавбасига таянтирган ўша кўк тойини жилювлаб турар эди. Саида уни кўриб: «Вой ўлсин!..» деб юборди ва шундоқ бўлса ҳам тойини дадил минди.

Маълум бўлишича, Козимбек ҳеч қандай дори бермоқчи эмас, Саидани отга ўргатмоқчи, пишитмоқчи экан. Қишлоқдан чиқилгандан кейин йўл бу ёқда қолиб, паст-баланд жойлардан юришди, зовурлар, ариқлардан ўтишди. Саида энди кўк тойини баҳузур енгиб бораётган бўлса ҳам, йўл оғирлигидан бир оз терлади, вужудидаги оғриқ шу тер билан чиқиб кетаётгандай бўлди. Козимбек бундан хабардор бўлиб, текис йўлга бошлиди.

Қош қорайди. Осмоннинг бир чеккасида ранги ўчиб, уволгина бўлиб турган ой нурга тўлди, чўлни босиб келаётган қоронгиликни зовурларга, пастқамликларга, дараҳтларнинг остига суриб ташлади.

Саида Қаландаровнинг нуқсонларидан, феъл-атво-

ридан хабардор ва бўлажак мажлисдан кузатилган мақсадни жуда тез тушунириш мумкин бўлган Козимбекни шу ишга тортишни кўзлаб сўз очмоқчи эди, Козимбек сира навбат бермади: индамасликда ном чиқарган бу йигит нима бўлиб жафи очилиб кетди-ю, аввал ҳар куни бир-бир ярим соат отлиқ юришнинг фойдаси, ундан кейин ҳар хил, жумладан, меъда-ичак касалликлари, бўларнинг тури, аломатлари тўғрисида гапирди, ниҳоят анатомиядан сўз очди:

— Үқиб юрганимизда, ориқ ўликларни яхши кўрар әдим, маза: формалинга солиб қўйсангиз, майиздай бўлади, шундоқ терисини кўтарсангиз бутун механизм кўрина қолади, — деди ва бунинг бутун тафсилотини сўзлаб кетди.

«Қуриб кетсин! — деди Саида ичидা. — Менга нима кераги бор!..»

Шу билан саёҳат ва суҳбат тамом бўлди.

Саида эртасига жуда енгил турди. Мушаклари ҳануз оғриса ҳам, бу оғриқ лоҳас қилиб тўшакка тортадиган оғриқ эмас, аксинча, ҳаракат қилишга хоҳиш туғдирадиган, кишини ғайратга соладиган алланечук ёқимли оғриқ эди. Буни эшитиб Козимбек муолажаси фойда берганига хурсанд бўлди: «Сеанс тугагани йўқ, кечқурун давом эттирамиз», деди.

Саида куни бўйин мажлисга тайёрлик юзасидан мўлжалидаги одамлар билан гаплашиш, ҳозир диққат марказида бўлган катта масалалардан тортиб, кундалик икир-чикиргача уларнинг муҳокамасига ташлаш, шу йўл билан уларда фикр-муҳокама уйғотишига ҳаракат қилиш, булардан дурустроқларини мажлисга тайёрлик ишига тортиб, тайнинли вазифалар топшириш билан машгул бўлди; кечқурун эса ёзги кинотеатр қуриш масаласини кўтариб чиққан ва шу ташаббусни ўз зими масига олган бир гўруҳ комсомоллар билан кенгаш ўtkазди. Кенгаш тугаб, одамлар тарқалаётган пайтда Саида дёразадан Козимбекни кўриб қолди. Козимбек, кундузи чиндан айтган экан, отланиб яна ўша кўк тойин етаклаб дарвозага томон ўтиб кетди. Саиданинг кўнглидан лип этиб бир гап ўтди: «Кеча кечқурун икковимиз дала айландик, тўғри йўл қолиб, аллақаерлардан юрдик. Буни, албатта, одамлар кўргандир. Бугун ҳам шунаقا қилсак, ҳеч кимнинг кўнглига гап келмасмикин?»

Сайданинг касали-ю Козимбекнинг муолажасидан бехабар одамнинг кўнглига, албатта, шундай гап келиши мумкин эди, лекин Саида шундай хаёлга боргани учун ўзини хўп уришди, худди ўзига зағда қилгандай, эшикларни шарт-шарт қулфлаб, дарвоза олдига чиқди. Дарвоза олдида бояги кенгащдан чиқсан қиз-жувонларнинг деярли ҳаммаси Козимбекни қуршаб, баъзилари сўзлашиб, баъзилар кўк тойни ҳавас билан томоша қилиб турар эди. Буларни кўриб Сайданинг юраги шув этди ва назарида, ҳозир иккovi отлиқ жўнайдиган бўлса бу ерда турган ёшларнинг бири мийифида кулиб, бири ерга қараб, бири бошқасини туртиб: «Кечакалларни чала қолган эканми», дейдиганга ўхшади. Саида аччиғи келиб, худди шундоқ эмаслигини, шундоқ бўлгани тақдирда ҳам, бунақа гапларни назар-писанд қилмаслигини кимгадир исбот қилмоқчи бўлгандай, тикка бориб тизгинни Козимбекнинг қўлидан олди, узангига оёқ қўйиши билан ўйноқлаб кетган тойга ирғиб миндида, юганни икки-уч силтаб, гижинглатди.

Жўнашди. Козимбек бу сафар ёлғиз оёқ йўлдан канал бўйига бошлади. Ҳадемай канал бўйига чиқиб, кенг қирғоқдан юқорига қараб кетишиди. Баланд қирғоқдан шом қоронғиси аста-секин қуюқлашаётган қишлоқ, ботиб бораётган қуёш катта гулхан ёқсан уфқ кўриниб турар эди. Саида, худди Козимбек яна меъданичак касалликлари ва ўликлар тўғрисида гап бошлаб қўйиб, сўз навбати бермаслигидан хавотир олгандай, от ва ўйл гапиришга имконият берниши биланоқ мақсаддан бир оз чекиниброқ бўлса ҳам сўз бошлади.

— Эшон ака дуторга хийла чапдаст эканлар, товшлари паст бўлса ҳам шираликкина... Шу кишини миллий музика тўғарагига раҳбар қилгани дадангиз унармикинлар?

Козимбек отини бир оз қистаб тойга ёндашди. Ёнига от келгандан кейин той ҳам бир маромда қадам ташлай бошлади. Козимбек Сайданинг саволига анчадан кейин жавоб берди.

— Эшонни тўғаракка раҳбар қилгандан кўра, колхоздан ҳайдаган маъқулроқ.

Саида унга ялт этиб қаради.

— Нега? Қайнатангиз... Бўлажак қайнатангиз ҳақида ҳозирдан шунақа десангиз...

— Бу нарса аям билан Қифоятхон опа бичиб-тиккан гаплар. Эшоннинг хом хаёли, Манзурхон менга

тегмоқчи эмас, мен уни олмоқчи эмасман. Тўғри, бир-биrimизни жуда дўст тутамиз, чунки бирга ўсганмиз, бир мактабда ўқиганмиз, бир кўчада ўйнаганмиз. Орамизда ҳеч қачон муҳаббатга доир бир нарса бўлган эмас. Хайрият, муҳаббат бўлмагани, бўлганда, бу муҳаббатнинг охиривой бўлар эди. Мен врачман, шу йўлдан кетаман. Манзурахон балерина бўлгани ўқияпти, умрини шу санъатга бағишлади ва тўғри қилади, чунки бир ўқитувчисининг айтишига қараганда, бунака талантлар кам учрар экан. Ҳозирнинг ўзида унинг донғи Москвагача кетган. Мен қишлоқда ишлагим келади. Болалигимдан шуни орзу қиласман. Мана, кўрдингизми, икковимиз икки йўлдан икки орзуни кўзлаб бораётимиз. Агар орамизда муҳаббат бўлса, бир-биримизнинг оёғимизга олтин кишан бўлар эдик. Кишан олтин бўлса ҳам, ҳар қалай, кишан!

Саида Козимбек билан бу мавзуда гаплашишни лозим кўрмагани ва шу билан бирга, мавзуни муддаога яқинлатиш учун:

— Мен Эшонни биринчи кўрганимда, хушламаган эдим... — деди.

— Жуда тўғри пайқабсиз, — деди Козимбек. — Эшон тўғрисида мен сизга бир ҳодисани айтиб берай. Унинг қандоқ маҳлуқ эканини шундан қиёс қила беринг. Урушнинг таги кўриниб қолган кунлар эди, бир куни қарасам, Эшоннинг ияги бурнига тегиб қолибди; суриштириб билсан, кимдир: «Уруш яна чўзилар эмиш, етти яшардан етмиш яшаргача ҳамма эркак зоти аскарликка олинар эмиш», деб Эшоннинг кўнглига ғулғула солибди. Эшон аскарликдан қолиш учун бир ҳафтанинг ичида бисотидаги йигирма олти тишининг ҳаммасини суғуртириб ташлабди.

Саида ҳайрон бўлди.

— От эканми тишига қараб олади! — деди. — Мен илгари дадангиз билан Эшон орасидаги муносабатга бир чеккаси қудалик деб қарап эдим, модомики ундоқ экан, модомики Эшон шундай одам экан...

Козимбек унинг сўзини оғзидан олди:

— Даданг нима учун Эшонни ўзига бунчалик яқин тутади демоқчисиз-да?

— Баракалла!.. Эҳтимол, Эшоннинг ашуласи, дутори, қизиқчилиги...

— Йў-ўқ! — деди Козимбек. — Бунинг сири бош-

қада. Дадам чала савод! Дадам шу айбини Эшон билан ёспади! Бундан ташқари, чала савод киши ўзидан паст, нима деса «ҳикмат» деб турадиган одамлар билан улфатчилик қилишга мойилроқ бўлади-ку! Шунда чала савод эканининг дардини тортмайди-да! Мана шунинг учун Эшон дадамнинг гўшти билан териси ораснiga кириб олган. Дадам қанчалик пишиқ, қанчалик тадбирли одам бўлса ҳам, баъзан унинг таъсирига берилади.

Саида суюниб кетди.

— Билар экансиз, жуда якши билар экансиз, Козимбек! Мана шуни Арслонбек акамга уқтирсак, уқтира олсак, марра бизники. Тўғрисини айтсам, дадангизга уқтиришимиз жуда зарур бўлган гаплар яна бор, яна топилади.

Саида умумий аҳволни, Зулфиқоров иши баҳонаси билан очилиши зарур бўлган иллатларни муфассал сўзлаб берди ва ўша мажлисни тайёрлашда, ўтказишида Козимбекнинг ёрдамига муҳтоҷ эканини писандагилди. Козимбек партия ташкилотига қўлидан келган ёрдамни беришга тайёр эканини билдириди.

— Бизнинг вазифа, —деди Саида — колхоз ҳаётида одамлар қўнишиб қолган ёки ноиложликдан кўз юмган ҳамма иллатларга халқнинг диққатини тортиш, бу иллатларнинг сабабини, натижасини эл кўзига кўрсатиш, одамларда фикр уйғотиш, уларни бу иллатларга қарши курашга йўллаш. Мажлис мана шу курашнинг боши бўлиши керак!

Булар канални ёқалаб бориб кўприкка етганда, ойдинда суюқ олтиндай оқаётган канал, ундан нари шаффофф қоронгиллик қоплаб ётган паҳтазор, узоқдаги паст-баланд дараҳтлар манзарасига маҳлиё бўлиб туриб қолишиди. Орадан бирмунча вақт ўтгач, каналнинг у ёғидаги илонг-бilonг йўлда узоқда автомобиль чироғи кўринди. Чироқ ўнгга қайрилиб ғойиб бўлди-ю, ҳаял ўтмай яқинроқдан кўзни қамаштирадиган ёфду сочиб чиқди ва босинқи мотор товуши эшишилди. Саида боя «Козимбек билан отланиб кётсам, ҳеч кимнинг кўнглига гап келмасмикин» деган хаёлга боргани учун ўзини нақадар уришган бўлса ҳам, ҳозир бесаранжом бўлиб қолди.

— Юринг, Козимбек, кета-қолайлик! — деди ватоининг бошини орқага қайриб, юганини бир-икки силкиди. Той йўргалаб кетди.

Қозимбек Сайданинг тўсатдан жўнаб қолганига тушиналмай, отини йўртириди.

Иккови қишлоққа бирин-кетин кириб келди. Саида каттакон толнинг соясида отдан тушди, тор кўча билан ҳужрасига бормоқчи эканини айтиб, Қозимбек билан хайрлашиди.

Қозимбек тойни етаклаб, алланечук бир куйни хиргойи қилиб, отхонага қараб кетди.

XVII

Партбюро коммунистлар, актив комсомоллар ва партиясиз активлар кўмагида мажлисга тайёрлик ишини нақадар эҳтиёткорлик билан олиб бораётган бўлса ҳам, ҳалқ орасида вужудга келаётган уйғониш натижаси бўлиб, Қаландаровни гоҳ ҳайратга соладиган, гоҳ дарғазаб қиласалар юз бера бошлади.

Бир куни партбюро аъзоси сифатида Ҳамида ҳар хил сабаб билан ҳеч қаерда ишламайдиган хотин-халажни йиғиб, уларнинг ҳол-аҳволини, талаб ва эҳтиёжларини, ишлаш имкониятларини билмоқчи бўлди. Хотинларнинг бир қисми ўзи кўзлаб юрган ёки кучи етадиган соҳада ишлашга хоҳиш билдириди. Ҳеч қачон ва ҳеч қандай мажлисга қатнамайдиган Кифоятхон иттифоқо шу мажлисга келган экан, ишлашга хоҳиш билдириган хотинлардан бири сўзга чиқиб: «Ўл бу кунингдан! Токайгача раисга малайлик қилиб, боғчада болаларнинг ризқини ейсан!» дебди. Зулфиқоровни хотини уйидан ҳайдаб юборибди ва Қаландаровнинг номини айтмаган бўлса ҳам, «суянган тоғи» шаънига қанча байтуғазаллар айтиби. Бухгалтерия ходимларидан бирининг колхозчилар ҳақига хиёнат қилаётганлиги тўғрисида гап ўрмалаб қолди, бу ходим ўтган йил кимгадир меҳнат кунини ортиқ ёзиб, даромадни «арра» қилган эмиш. Қаландаров бир куни самоварда кариллаб, ўзини доно ва бир агитаторни нодонга чиқариш учун: «Биласанми, нахтадан нималар бўлади?» деган экан, агитатор уни юз-хотир қилмасдан: «Мен-ку, буни биламан, лекин сизнинг темирдан, нефтдан, кўмирдан нималар бўлишини билишинизга гумоним бор», деб раисни кўпчилик ичида ўсал қилиби.

Одамлар нечукдир шу тахлитда бетга чопар, андисиз бўлиб кетаётганини Қаландаров мана шундай

ўз кўзи билан кўриб, орқаворотдан эшишиб, лекин бирорвга бир нима демай, ҳаммасини ичига сўлиб юрган эди, бир куни ёрилди.

Ўша куни кечқурун Саида ўз кабинетида сиёсий тў-
гарак машғулотини ўтказди. Одамлар тарқалгандан
кейин бошқа группада ўқийдиган бир қиз кириб кел-
ди-ю, бидирлаб, Меҳрининг ўқишга юборилганлигига
«колхоздаги ҳамма қизлар» номидан қаттиқ норозйлик
билдириди. Бунинг устига нима бўлиб Қаландаров ки-
риб қолди. Қиз унинг ҳурматига ўрнидан турди, лекин
гапни давом эттириди:

— Жиноят қилган жазо тортади-да, наҳот мукофот
олса! — деди қизлардан бири.

— Кўзингиз кўргани Меҳри бўлибди-да, колхозда
бошқа одам қуриб кетган экан-да!

Саида қизга ётиғи билан гап уқтира бошлаган эди,
Қаландаров тутақиб кетди.

— Ҳой, менга қара, қаерда катта бўлгансан? Адаб-
одобни биласанми?

— Нима қилдим, беодобчилик қилиб?

Қаландаров унга бир ўқрайди.

— Яна нима қилмоқчи эдинг? Секретарь билан шу-
нақа гаплашадими, киши! Бу ерда мен ўтирибман...

Қиз сўз қайтармоқчи бўлган эди, Қаландаров бақи-
риб берди, шундай бақирдики, Саида ўнғайсизланиб
кетди. Қиз зарда қилиб чиқиб кетди. Унинг бу алфозда
чиқиб кетиши Қаландаровни яна ҳам ғазабга келтир-
ди. У секретарни беодоб хуружидан ҳимоя қилган бў-
либ, кўнглига туғиб юрган гапини гапириб олди.

— Айб ўзингизда! — деди Саидага қўлинин бигиз қи-
либ, — одамлар билан аймоқи бўлиб катталарни бетга
чопар, беандиша, ёшларни шапшак қилиб кўйдингиз!
Бунақа фуқаропарварликдан ишга фойда йўқ! Ҳар ким
ўз иззатида туриши керак!

Қаландаров фуқаропарварлик ҳақидаги гапни пи-
санда қилиб айтди. Саида бунинг замирида нима ёт-
ганини, ҳозир бу ҳақда мунозара қилса, Қаландаров ўз
нуқтаи назарини исбот қилишига тиришиб, жанжал чи-
қаришини, натижада, бу ботқоққа яна ҳам чуқурроқ
ботишини билиб тургани учун сўзни қизнинг «беодобчи-
лиги» доирасидан чиқармасликка тиришди.

— Бирор муюмалани билади, — деди Саида ниҳоят-
да совуқёнлик билан, — бирор билмайди; бирор гапни
ёғлаб гапиради, бирор тиканак боғлаб гапиради... шу-

нинг учун иш билан келган одам гапни қай тарзда га-
пирганига эмас, нима деганига қаралса, дуруст бўлар...

Қаландаровга қизнинг шашаклигидан ҳам кўра,
Сайданинг бу гапи ошиб тушди.

— Мана шунаقا қилиб халқни бузасиз-да! Ҳамма
тепангизга чиқиб кетяпти, индамайсиз! Иш билан кел-
ган эмиш! Нима иш билан келибди?

Саида жилмайди.

— Назаримда бизни танқид қилгани келибди.

— Нима, Мехрини ўқишга юбориб хато қилибмизми?

— Йўқ, бу тўғрида қиз хато қиляпти. Биз буни ту-
шунтиришимиз керак эди. Менга маъқул бўлган томо-
ни бошқа... Муштдай қиз бизнинг ишимизга аралашяп-
ти. Кўзига хато кўринган нарса тўғрисида тортинмай
тапирияпти...

Қаландаровнинг аччиғи келди.

— Танқид шунаقا бўлар эмишми? «Кўзингиз кўрга-
ни Мехри бўлибди-да», «колхозда Мехридан бошқа
одам қуриб кетибдими!..» Менга шунаقا десин, кўкра-
гига тиззамни тираб тилини сугуриб олай!

Танқид деганда раиснинг оғзидан чиққан бу гапдан
Саида ташвишга тушган бўлса ҳам, қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Кўшниларнинг олдида тоза шарманда қилар
экансиз!..

Қаландаров Сайданинг олдига нима учун кирганини
унутиб, чиқиб кетмоқчи бўлган ерида тўхтади.

— Нега? Қанақа қўшни?

— «Социализм» колхозидан келадиган ўзаро тек-
шириш бригадаси аъзолари камчилигимизни топиб тан-
қид қилишса, ҳар бирининг кўкрагига тиззамизни ти-
раб «тилингни чиқар» деймизми?

Бу гап Қаландаровнинг жон-жонидан ўтиб кетди.

— Мунча ҳам заҳар бўлмасангиз! — деди чакка
томири чиқиб.

Саида кулиб юбормаслик учун билагини қаттиқ чим-
чила, лабини тишлади. Қаландаров бир оздан кейин
сўради:

— Бригада келар эмишми? Биз бригада юборгани-
миз йўқ-ку? — деди ва Сайдадан жавоб кутмай жаҳл
 билан мўйловини бурар экан: — Келса келаверсин. Мен
Назаровга ҳеч қачон ютқизган эмасман! — деди.

«Бўйтон» қаторасига бир неча йилдан бери «Социа-
лизм» билан мусобақалашади, ҳақиқатда ҳам «Социа-
лизм»ни ютса ютганки, унга ютқизган эмас. Лекин ўза-
ро текшириш ўтказилганда ҳам, мусобақа якунланган-

да ҳам ҳамма эътибор хўжалик масалаларига берилиб, шартноманинг бошқа моддалари фақат хўжа, кўрсинг учунтина тилга олинар эди. Саида буни яхши билар эди.

— Хўжалик ишларидан кўнглим тўқ, — деди Саида.
— Ҳатто шундай аҳволда бўлган ғўзани ҳам кўтариб олдик. Лекин маданий-майший соҳадаги ишларимиз оқсайди.

— Масалан? — деди Қаландаров, гарчи Саида нималарни кўзда туваётганини ўзи билса ҳам:

— Масалан... уй-жой қурилишини олайлик. Бу йил йигирмата уй қуришимиз керак. Йилнинг ярми ўтиб кетди, энди бешта уй битди. Ҳа, айтгандай, «Социализм» правлениеси ғалати бир масалани муҳокама қилибди: «Одам боласи қаерда, қандай шароитда туғилаётиди, қаерда ва кимларнинг қўлида қандай тарбия кўраётиди!» Жуда ҳайрон қолдим! Бу ҳазил гап эмас! Правлениёда шундай масала муҳокама қилиниши ҳазил гап эмас!

— Бу Назаровдан чиқсан ақл эмас, — деди Қаландаров, — ким айтди сизга?

— Қайси куни «Социализм»га борган эдим, партия ташкилотининг секретари билан гаплашиб қолдим. Ўша айтди.

Қаландаров хавотирга тушгандай шошиб:

— Нима иш билан борган эдингиз?

— Шундай... кечки пайт отланиб... Ўзимни отга ўргатаётиман. Кўк той ҳозир менга жуда ўрганиб, ипакдай бўлиб қолди.

Қаландаров Саидадан бир тарсаки егандай дами ичига тушиб кетди. Унинг «Социализм»га борганилиги, секретарь билан гаплашганлиги, шу ҳафта ичи ўзаро текшириш бригадаси келиши кўнглида кўп шубҳалар, гумонлар, тахминлар туғдирган бўлса ҳам, ҳеч нарса демади, ҳолатини билдирамаслик учун Саидага бир-икки савол берган бўлди-ю, нимага кирганини буткул унтиб, чиқиб кетди. Саида буларнинг ҳаммасини сезди, лекин сезганини Қаландаровга билдирамади.

«Социализм»дан ўзаро текшириш бригадаси роса тўққиз кун деганда келди.

Қаландаров бригада қачон келишини Назаровдан аниқ билди, бир ҳафта давомида ўзи югуриб, одамларни югуртириб, иложи бор тайёргарликни кўрди. Козимбекни куни-туни югуртириб, туғруқхонанинг кам-кетигини тўғрилади. Қифоятхон ҳаммомга кассир ва ҳам-

мом қошидаги сартарошхонага уста ёрдамчиси этиб тайинланди. Ҳуринисо ўз вазифасининг ижросига киришиб, бир неча кун давомида боғча ҳовлисида лапанглаб, у уйдан бу уйга кириб, семизлигидан нолиб, боғчани шу аҳволга солган Қифоятхонни қарғаб, тўқ пашшалар қорайтириб юборган деворларни оқлатди; шифтларни, мебелларни арттириди, ҳовлини тозалатди, бебош бўлиб кетган болаларни адаб-одобга ўргатди... Клубни безатиш, ҳали расмий суратда ташкил топмаган миллий музика, мотор, радио, агротехника, фототўғаракларни ускуналаш учун пул берилди. Зарур бўлиб қолган вақтда тегирмон юргизиб, мана шунаقا лозимомад чоқларида чироқ ёқадиган «электростанция» механизгининг «кўтаролмайди» деб дод дейишига қарамай, Қаландаров идорага, сада атрофига, чойхона ва кўчага яна бирмунча лампочкалар қўйдирди; бригада келган кундан бошлаб, то кетгунча станцияни юргизиб туриш, чироқларни липиллатмаслик, лампочкаларнинг симёочда помидордай қизариб туришига йўл қўймасликни буюрди. Эртасига, бригада келадиган куни кечқурун идора хизматчиларидан кимда батареяли радиоприёмник бўлса, ҳаммаси сафарбар қилиниб, идора йўлагига, кўча томондаги болохона айвонига, ҳаммом ва унинг устидаги меҳмонхонага, чойхонага, гараж ҳовлиси ва бошқа жойларга ўрнатилди. Бригада келган куни бу приёмниклар эрта саҳардан ярим кечагача қулоқларни қоматга келтириб тури.

Бригада колхознинг хўжалик ва маданий юмушини уч кун текширди. Учинчи куни кечқурун умумий мажлис чақирилди.

Бригада «Ёўстон»нинг экин-тикинидан унчалик нуқсоч топмади, аксинча, кўп бригадалардаги паҳта пárваришига юксак баҳо берилди. Гап шу ҳақда бораётганда шопдай мўйловини тез-тез бураб, керилиб, ўтирган Қаландаров фермалардаги камчиликлар айтилганда бошини қуи солиб, қўлига тушиб қолган қалам билан қофоз чиза кетди; маданият, маданий қурилиш соҳасидаги камчиликлар тўғрисида қизиқ-қизиқ фактлар очилиб, халойиқ гур-гур кулганда эса қизариб, терлаб ўтирган ерида ярим газ чўккандай бўлди.

Шу хилда кулгига сабаб бўлган фактлардан бирин радио эди. Бригада аъзоларидан бири ҳар қаерда ўрнатилган батареяли приёмникларга эътибор қилган экан. Шу одам «колхозни бу хилда радиолаштириш қимматга тушмайдими?» деган гапни ўргатга ташлади

Шунда орқа қаторда ўтирган ёш, шўх бир товуш: «Ганини тортманд, ҳаммаси орият, сизлар кетгандан кенин эгалари олиб кетади», деди. Қийқириқ, чапак бўлиб кетди. Қаландаров бу «ҳоин» ким эканини ҳафчанд билгиси келса ҳам, ўша томонга қарагани бошини кўтаролмас эди.

Мажлиснинг охирида Қаландаров сўз олди. У минбарга чиққанидан кейин яна ҳам қизариб, кўзлари мвилтиллаб, аввал залга, кейин президиумга қаради. Саида столга тирсакланиб, иккала қўли билан бошини ушлаб ўтирган эди. Қаландаровнинг кўзи кўзига тушиши билан икки марта тилини кўрсатди. Қаландаров шу қадар ҳаяжонда, шу қадар паришон бўлишига қарамай, Санданинг бу ишорасини дарров тушунди, Саида «танқидчиларнинг тилини суғуриб олишга урина кўрма» демоқчи эди.

Қаландаров, ҳақиқатан, танқидчиларнинг бошини қашлаб туриб, қорнига муштламоқчи, ҳатто, «яқинда биз ҳам «Социализм»га бригада юборамиз, ўшанда гаплашамиз» демоқчи эди, Саиданинг ишорасидан кейин бу ниятидан қайтди, шу билан бирга, гапини йўқотиб қўйди; минбарда хийла туриб қолганидан кейин сўзини мусобақадошларга раҳмат билан бошлаб, раҳмат билан тугатди. Саида ниҳоятда хурсанд бўлиб бошлаб берган чапак узоқ давом этди.

Шундан кейин Саида Қаландаровни танқидга хийла эти ўлган ҳисоблаб, кўзлаган мажлисини яқин кунларда ўтказиш мумкин деган қарорга келди. Ростдан ҳам, танқидга Қаландаровнинг эти хийла ўлган, бундан бирмунча вақт бурун уни бирор шунчалик танқид қиласа, ҳақиқатан, «тиззасини кўкрагига қўйиб, тилини суғуриб олишга» уринар эди.

XVIII

Партбюро Зулфиқоров иши юзасидан тузилган комиссиянинг раиси Қаландаровнинг информацийасини, комиссия чиқарган холосани эшитиб, муҳокама қилиб, Зулфиқоровни партия сафидан чиқарди, шу билан бирга, хотин-қизларга муносабатда ўтмиш сарқитлари ҳануз юз бериб, кўзбўямачилик Зулфиқоров ишидагидек жиноий тусда бўлмаса ҳам, ҳар нечук, содир бўлиб туришини таъкидлади ва коммунистларни бу иллатларга қарши омонсиз курашга чақирди.

Икки кундан кейин бўлган ёпиқ партия мажлиси бю-

ронинг қарорини бир оғиздан тасдиқлади. Шу билан бирга коммунистлар Зулфиқоров номи билан юзага қалқиб чиққан бу иллатларга чуқурроқ қўл солишиди. Коммунистлардан бири бундан бирмунча вақт бурун клубда хотин-қизлар учун уюштирилган лекциядан кейин бўлган гаплар ҳақида сўзлаб, Саидани танқид қилди:

— Ўшанда «нима учун бизнинг колхозда ҳали ҳам хотин-халажга бир кўз билан қаралади-ю, эркакларга бешқа кўз билан қаралади» деган савол тушганда сиз, ўртоқ Алиева: «Мен бу саволга дабдурустдан жавоб беролмайман, вақт-соати билан жавоб топамиз» деган экансиз. Қани жавоб топганингиз? Бу кўпдан беҳри жавобга маҳтал бўлиб ётган савол эди-ку. Агар шу саволга илгарироқ жавоб топилса, партия ташкилотимиз, правлениемиз шунга қараб иш тутса, эҳтимол, Зулфиқоров ҳам қадамини билиб босар эди, Меҳри ҳам унинг изидан юрмас эди. Яна бир мисол: сиз, ўртоқ Алиева, ўзини салқинга урган бир қанча эркакларнинг ўрнига хотин-қизлардан қўйиш масаласини кўтарган эдингиз, нима учун шу масалани охирига етказмадингиз? Бунга ким, кимлар монелик қилди?

Партбюро билан правление бу масала билан мутта-сил машғул бўлса ҳам, бунақа ишларни дарров қилиб бўлмас эди. Шунинг учун бу ҳақда ҳозир таъна қилиш эртароқ бўлса-да, нотиқ масалани тўғри ва кескин қўйгани учун Саида хурсанд бўлди-ю, танқидга тан берганини кўрсатиш мақсадида бошини қўйи солиб ўтириди; ўзини шундай тутиши, назаридা, бир жиҳатдан, коммунистларнинг сўзлашга рағбатини келтирса, иккичидан, дам-бадам луқма ташлаб, бўлар-бўлмасга бетоқат бўлиб ўтирган Қаландаровга ибрат бўлиши керак эди. Бироқ унинг иккинчи мўлжали тўғри чиқмади. Сўзга чиққан коммунистлар хотин-қизлар масаласида партбюрони, айрим коммунистларни, Саидани танқид қилганда, ҳар нечук, гапга қулоқ солаётган Қаландаров, танқиднинг тифи ўзига қаратила бошлагандаги жizzакилик қила бошлади. У, авзойидан сўзга чиқиб ҳамма ёқни чапа-растага қилиб ташлайдиган, мажлиснинг салмоғига, салобатига птурт етказадиганга ўхшаб қолди. Шунинг учун Саида музокарарнинг охирини кутиб ўтирасдан сўз олди:

— Биз ҳозир муҳокама қилаётган иллатларни Зулфиқоров ундириб, Зулфиқоров ўстиргани йўқ! — деди Саида. — Бу иллатларнинг чуқур илдизлари ўзимизда бўлган, қай сабаб билан бўлсин, колхозимизда вужудга

келиб қолган «об-ҳаво шароити» уни кўкартирган, ўстригац, айрим ҳолларда говлатиб юборгач. Биз ҳозир бу иллатларининг говлаб кетган жойини кўриб турибмиз. Бу «об-ҳаво шароити» бир томондан иллатни кўкартирган, ўстирган бўлса, иккинчи томондан одамларни шу иллатларга кўниктирган, буларни пайқамайдиган қилиб қўйган. Ҳаммадан мана шу ёмон!

«Колхозда об-ҳаво шароити» деган гап Қаландаровга тегиб кетди. У шовқин солиб юборди:

— Масаласини қўйиб ўтирибмиз-ку, қани кўникканимиз! Қани пайқамаганимиз!..

Саида унинг шундай дейишига маҳтал бўлиб тургандай дарров илиб олди:

— Аёлларга феодал муносабат фақат хотин устига хотин олиш, кўзбўямачилик, фақат пахта ўғирлаб план тўлдиришдан иборатми?

Мактаб директори Саиданинг фикрини қувватлади:

— Бундан ўн йил бурун мактабларга тортилган саксон уч қиздан бу йил ўнинчи классни фақат олти киши битирди, қолгани қани? Бу аҳволни ким пайқади? Пайқаш у ёқда турсин, ўқитувчиларнинг додига қулоқ өсадиган киши бўлмади! Бу феодал муносабатга кирмайдими?

Коммунистлардан яна бири луқма ташлади:

— «Социализм»дан бригада келиши олдида орият — приёмниклар билан колхозни радиолаштирганимиз кўзбўямачиликка кирмайдими?

Қаландаров бир нима деб дўнгиллаб ерга қаради, бурнининг учи тердан йилтиради.

Одамлар Саидага мана шунаقا луқмалар ташлаб, саволлар бериб, сўзга чиқиб, мажлисда шундай руҳҳукм сурдики, Қаландаров, савлат-салобати, обрўйи аста-секин нураётгандай бўлиб, гапириш ва бирон фикрни ўтказишдан кўра, мажлисни тезроқ тугатишини хоҳлаб қолди.

Унинг кутганига қарши, ўзи раислик қилганига қарамай, правление мажлиси ҳам худди шу руҳда ўтди. Илгарилар ҳар восита билан мажлисни босиб, одамларни оғзига қаратиб келган Қаландаров энди, худди тепасида улуғ бир одам тургандай салобатини ўқотиб қўйди. У ўзини ўнглаб олиш учун нима деса, нима қиласа, ҳаммаси акс натижга берар эди:

Правление мажлиси ниҳоясига етай деб қолганда, Қаландаров нима бўлса ҳам бирон ғякни ўтказишга қасд қилиб қолди: сўзга чиққанларнинг ҳаммаси бир

издан Зулфиқоровни бригадирликдан олиб, колхозди көтмөнчи қилиб қолдирилсин, деб турганда Қаландаров VIII колхоздан бетўхтов ҳайдашни таклиф қилди иш шу тақлифида туриб олди. Бу ҳол ҳаммани ташвишга сошиб қўйди: Қаландаров ўз фикрида қолганлигини про- токолда қайд этилишини талаб қиласа-ю, масала шу кўйича умумий мажлисга олиб чиқилса, бунинг оқибати нима бўлади? Бунинг оқибати нима бўлишини ҳамма бисиб турар эди: биринчидан, раис билан бутун прав- ление аъзолари ғрасидаги келишмовчилик халқни ҳай- ратга ва паришонликка солади, Қаландаровни хушла- майдиган одамлар бундан фойдаланиб, шу мажлис- ининг ўзида ҳар хил гаплар тарқатади; иккинчидан, мажлисида, турган гап, Қаландаровнинг фикрини ёқлай- диган, очиқ ёқламаган тақдирда ҳам, унга хушомад- гўйлик қилиб чапак чаладиган одамлар топилади, унда тортишув бошланади-ю, халқнинг диққати асосий маса- ладан четга тортилади; учинчидан, Қаландаровнинг так- лифи, шубҳасиз, ўтмайди, унда раиснинг обўйи ту- шади.

Умида иккинчи марта сўз олди:

— Арслонбек ака, — деди толиқсан товуш билан, — сиз бу масалада кўпчиликнинг раъйигагина эмас, ҳатто ўз фикрингизга қарши чиқаётисиз. Ҳаммомнинг гўлахига бир жиннини қўйганингизда нима деган эдин- гиз? Шу гапингизни Саидхон айтиб берганда кўзла- римга ёш келган эди... Ушанда «одамнинг чиқити бўл- майди» деган экансиз!.. Энди нега бунақа деб ўтириб- сиз?..

Қаландаров узоқ сукут қилди, сўнгра мудойим, кўп- чиликнинг фикрига қўшилишини кўрсатадиган бир тарз да сўз бошлади-ю, лекин охирига бориб қизишиб кетди айниди:

— Мен ҳалол одамни колхоздан ҳайдаш тўғрисида тақлиф киргизаётганим йўқ, жиноятчи ҳайдалсин дея- ётибман! Ўзларинг иллат, иллат дейсизлар, ўша иллат- ларни йўқотиш учун шунаقا бир абллаҳни ҳайдамасак, бешқаларга ибрат қилмасак, қуруқ гапдан нима чиқа- ди. Мен шу фикрда қоламан, протоколнинг бир чекка- сига ёзиб қўйилсин!

Тамом! Бошқа гапга ўрин қолмади.

Шундан кейин правление аъзоларидан бири масала- ни янаги мажлисда кўриб ҳал қилиш учун очиқ қолди- рини тақлиф қилди. Ҳамма шунга кўнди. Қаландаров тарҳашлик қилмади.

Одамлар тарқала бошлади. Қаландаров Саидага

«сен қол» деб имо қилди ва кабинетдан ҳамма ҳиқиб кетгандан кейин гоят ўпкаланган бир алфозда:

— Бу қандоқ бўлди, Саидахон! — деди. — Сен бюро составига кирмасанг ҳам ҳамма ишни мудом сен билан бамаслаҳат қиласиз деган эдингиз... Бу ёғи қандоқ бўлди?

Саида жуда ҳайрон бўлиб сўради:

— Бюро қайси масалада сизнинг раъйингизга қарши иш қилди?

— Тўғри-ку, лекин... мана бу Зулфиқоров масаласини айтаман!

Саида талмовсиради:

— Зулфиқоровнинг партиядан чиқарилишига рози эмасмидингиз? Умумий мажлисда ҳеч нарса демадингиз, қўйл кўтартмадингиз-ку!

Қаландаровнинг юраги торлик қилди.

— Ие... Колхозда қолдириш масаласини айтаман!..

Саида чуқур таассуф билан жавоб берди:

— Колхозда қолдириш, қолдирмаслик масаласини правление ҳал қиласи-да. Партияро ҳал қилганда, албатта, сиз билан маслаҳатлашар эдик. Правлениенинг раиси ўзингиз...

Қаландаровнинг дами ичига тушиб кетди.

Кечқурун Сайданинг ҳужрасига Козимбек келди. Козимбек ҳеч қачон қоронги тушгандан кейин келмагани учун Саида Қаландаров ҳақида бирон гап топиб келдими, деган хаёлда хавотирга тушди-ю, дарров чўқи-лаб кўрди. Йўқ, хотиржамлик экан: Қаландаров мажлисадан касал одамдай инқиллаб, «бўри қариса итга кулги бўлади» деб жавраб келибди-ю, бир пиёла мусаллас ичиб ётибди. Козимбек дадасининг бу кайфияти ва қилмишига чандон эътибор бермабди шекилли, шу гапни айтди-ю, Абу Али ибн Синонинг меъда касалликлари тўғрисида айтганларидан сўз очди. Саида унинг содда ва беғуборлигидан ичиди кулиб, сўзига қулоқ солди.

XIX

Қаландаров бир пиёла мусаллас ичиб ётганича кечаси соат ўн иккidan ўтганда телефон қўнғироғидан уйғонди. Райижроқўм раиси унчнг эртага соат ўн бирда бир келиб кетишини сўрар эди.

Ижроқўм раиси ҳеч қачон бунаقا бемаҳалда телефон қилмагани, бунинг устига, нима масалада чақира-

ётганини айтмагани учун Қаландаров кўнгли хижил бўлди-ю, эртасига эртароқ етиб борди. Қабулхонада яна бир қанча ранслар гурунглашиб ўтиришар эди.

Қаландаровнинг эски ошналаридан бири унинг олди-га келиб, дабдурустдан:

— Секретаринг сени миниб олипти деб эшидим, ростми? — деб тегиши.

Бу гап ҳазил тариқасида айтилган бўлса ҳам, Қаландаровнинг жон-пони чиқиб кетди:

— Бу гапни сенга қайси эшак айтди! Мени минадиган одам боласи ҳали туғилган эмас. Секретарим аёл бўлса ҳам шу гапни сенга айтган одамнинг йигирмата-сига алишмайман. Айтиб қўй!

Роса соат ўн бирда раислар кабинетга таклиф қилинди. Райижроқўм раиси сўзни жуда қисқа қилди Районга ўн бир кишидан иборат ҳинд хотин-қизлари делегацияси келар экан. Делегация ҳозир Самарқандда бўлиб, индинга соат тўртда районга келиш эҳтимоли бор экан. Делегациянинг район бўйича маршрути ҳозир маълум бўлмаганидан, райижроқўм раиси меҳмонлар райондан чиқиб кетгунча колхоз рәисларининг бирон ёқقا кетиб қолмасликларини, колхозга меҳмонлар ташриф буюрган тақдирда ўзлари бош бўлиб кутиб олишларини илтимос қилди.

Қаландаров ҳеч қачон бунақа меҳмон кутмагани учун райижроқўм раиси бирон йўл-йўриқ кўрсатар деб ўйлаган эди, бироқ раис бундай қилмади. Ҳеч ким буни сўрамади ҳам.

Қаландаров бошқа юмушлар билан районда биринки соат айланиб қолди-ю, колхозга кун оққанда қайтиди. У саданинг тагига ўтириб, бир чойнак чой чақирди, Сайдани сўрамоқчи эди, ўзи келиб қолди. Саида дарвоза олдида кўк тойдан тушиб, уни кимгадир берди-да, қўлидаги папкадан йўлакай бир қофозни олиб, Қаландаровга томон келди. Қаландаров бу сафар нима бўлиб унга ўрнидан туриб қўл берди ва меҳмои тўғрисида оғиз очиши билан, Саида:

— Хабарим бор, — деди-да, бояги қофозни узатди.

— Программа. Меҳмонлар колхозимизда неча кун туришини билмаймиз, шунинг учун программани эҳтиётдан уч кунлик туздик. Кечқурун правление аъзоларидан уч-тўрт кишини чақириб, ҳар кимга тайинли бир вазифа топширилса...

Қаландаров программага кўз югуртирди. Меҳмонлар уч кун давомида қачон, қайси соатда қаерда бўлиши,

нима билан шуғулланиши соатма-соат, минутма-минут кўрсатилган эди.

Қаландаров елкасидан бир тоғ тушгандай бўлиб, қувончи ичига сифмаса ҳам, ўзини тутиб:

— Дуруст, дуруст! — деди. — Аёл тоифасидан бўлсангиз ҳам, дуруст чиқдингиз!..

Саида кулди.

— Ҳеч андиша қилмайсиз, одамга қаттиқ тегади ҳам демайсиз-а, Арслонбек ака!.. Аёл тоифасидан бўлсанг ҳам... Бу мақтаганингизми?

— Бўлганим шу! Нима эканимни чўқилаб, титкилаб билганингиздан кўра, ўзим айтиб турганим яхши эмасми? Нима қиласиз мени чистон қилиб!..

Қаландаров программани яна кўздан кечирар экан, уч жойда ўзининг номини кўриб кайфи учиб кетди: меҳмонларни кутиб олиш ва кузатишда қисқача нутқ сўзлаши, ўз уйидаги қабул маросимида эса қадаҳ кўтариши керак эди.

Қаландаров бошни қашлаб қолди.

— Ҳмм... мен гапиришим керак бўлармикин... Мен пахта тўғрисида гапирсам-у, бошқа майда масалаларга бошқа одамларни тўғриласак...

Саида унинг аслида нима демоқчи эканини билиб, Ҳиндистон билан Совет Иттифоқи орасидаги дўстлик муносабати, бу йўлда қўйилган қадамлар ва булатнинг натижаларини қисқа сўзлаб берди. Қаландаров «бу гапларнинг ҳаммасини ўзим биламан» деган қиёфада ўтириб қулоқ солган бўлса ҳам, бўгиқ чеҳраси очилиб кетди; бундан ташқари, мусобақадош областга бориб келганидан кейин ҳисобот нутқини Эшонга ёздирганида, Саида тутиб олиб ўсал қилганини эслади-ю, шу хижолатликни ювиш, яъни нутқ ёзиш ўзининг ҳам қўлидан келишини исбот қилиш ниятида қаршилик кўрсатмади, лекин писанда қилиб қўйди:

— Мен, албатта, колхоз номидан гапираман. Шундоқ бўлгандан кейин мен айтадиган гапни кўплашиб пишиқтиришимиз керак.

— Ёзib ўқиб берасизми? — деди Саида норози қиёфада.

— Бир оз ёзамиз, чаласини оғзаки гапирамиз.

Саида ёзма гапни маъқул кўрмаганини ва шу билан бирга, бу ҳақда мунозара қилиб ўтиришни истамаганини кўрсатиш учун тўсатдан бошқа мавзуга кўчди.

— «Социализм» ...олхозида Ҳиндистонга бориб кел-

ған бир хотин бор экан. Раъно Жўраева. Врач. Ўзи Бекободда ишлар экану, отпуска қилиб ота-онасининг олдига келган экан. Шу хотинни чақирсак, меҳмонларга хуш келади деган ўйда одам юборган эдим. Жўраева колхоз ҳаваскор созандалари, ўйинчи қизларини олиб кечқурун борарман дебди.

Қаландаров Назаров колхозидан созандалар, ўйинчи қизлар келишини хушламай дўнгиллади:

— Буларнинг ўрнига Тожихонни чақирсангиз ҳам бўлар эди. У ҳам ўйин билади.

— Уни ҳам айттирган эдим, касал экан, — деди Саида ва «Социализм»дан ўйинчи қизлар келишига Қаландаров ғашлик қилаётганини кўриб, бу ҳақда бошқа ҳеч нарса демади, чунки гап айланса, «йўқ» деб туриб олиши, нозик пайтда ишкал чиқариши мумкин эди.

Кечқурун правление аъзоларидан бир қисми йифилиди. Программа ўқилиб, муҳокама қилинди. Ҳар бир нишга мутасадди белгиланди. Қаландаров нутқ ёзиши керак бўлгани учун бошқа ишлардан ўзини озод қилди-да, одамлар тарқалгандан кейин бухгалтериядан бир қучоқ ҳар ҳил ҳужжатларни олиб уйига кетди, ҳатто хушхат Ҳуринисони ҳам ёрдамга чақирмай, яrim кечагача чувалчангнамо ҳарфларни ўз қўли билан териб, биринчи нутқини зўрга ёзиб бўлди; эрталаб Саидани чақиртириди-да, уни имтиҳон қилмоқчи бўлган бир қиёфада нутқни қўлига берди. Саида ўн тўрт сахифадан иборат қўл ёзма нутқни кўриб, кайфи учиб кетди; йўқ, қараса ҳар сахифага бир неча оғиз сўз зўрга сиғибди. Саида ичida кўп кулди. Нутқ шундай бошланар эди:

«Ҳиндистонлик хотин-қизлар делегацияга «Бўстон» колхозчилари ва раҳбарларидан колхозчилик саломи. Бизким «Бўстон» колхозчилари, идора хизматчилари паҳтакорлар қурултойининг тарихий қарорларидан илхомланиб, паҳтачиликда ўтган йил орден-медалларга эга бўлдик, бу йил ҳам об-ҳаво шароитига қарамай, қўшимча мажбурият олиб, ҳар гектаридан ўттиз икки центнердан бажариш учун курашиб, ҳозир ғўзаларни бригадалар бўйича юз процент кўтариб олдик...»

Ундан кейин колхоз ҳўжалигининг уруш йилларидаги аҳволи, ҳозирги ҳолати, ҳўжалик тармоқларининг тараққиёти, ўтган йил кимнинг бригадаси гектаридан қанчадан паҳта, фалла, беда, сабзавот, полиз маҳсулоти олганлиги, бу йил қанчадан олиш мўлжали борлиги, чорванинг ўсиши, чорва маҳсулоти ва маҳсулдорлигининг кўпайиши, ипакчилик, ишлаб чиқариш бинолари,

үй-жой қурилиши, маданий-маниший ишлар тўғрисида сўз борар эди.

— Камчилликларимизни кўрсатишнинг ҳожаги йўқ, — деди Қаландаров худди Саида шуни таъна қиласидай. — Меҳмонлар, барибир, бизга ёрдам қилишоммайди. Паҳтакорлар қурултойида қулоғимга киргандай бўлган эди, Ҳинди斯顿да паҳта ҳосили гектаридан... жуда паст ҳосил олинар экан.

— Яхши, — деди Саида юзига жиддий тус бераб, — жуда боплабсиз!

Қаландаров жуда хурсанд бўлиб, мўйловини бураб қўйди.

— Унча-мунча хатоси бордир... яна кўриб чиқамиз! Қолганини бугун кечаси ёзиб ташлайман.

— Қолганини ёзиб ўтирган, Арслонбек ака, ҳар қанча нутқ қерак бўлса, шунинг ўзидан чиқади. Энди яна бир маслаҳат чиқиб қолди, — деди Саида худди буткул эсидан чиқиб қолган бир нарсани тўсатдан эслагандай. — Меҳмонларни кутиб олишда: «Хуш келибсизлар, йўқлаб келганларинг учун қуллуқ» деган маънода оғзаки бир нима дейиш лозимдир, дейман? Яна ўзингиз биласиз...

Қаландаров шу ўн тўрт саҳифали нутқини мана шу маросимга чамалаган бўлса ҳам:

— Албатта! — деди, лекин бу нутқни қачон ва қарда ўқишини сўрагани бўйни ёр бермади.

— Яна бир масала, — деди Саида, — меҳмонлар Мирзачўлни суғориш тарихига қизиқиб қолишлиари мумкин, бу ҳақда билганларингизни эслаб қўйсангиз, тушган саволларга жавоб бериш осон бўлар эди.

Қаландаровнинг кайфи учиб кетди.

— Ҳмм... Тарихни, албатта, айтиш керак. Доҳиймиз Ленин декретга қўл қўйган...

— Тўғри, лекин бир оз юқоридан бошлаш ҳам мумкин, — деди Саида ва Мирзачўлни суғориш тарихини қисқача сўзлаб берди.

Қаландаров бу гапларни билиб олганига бир томондан хурсанд бўлса, иккичи томондан ғаши келди. «Бу синчалак менга билдиримай роса тайёрлик кўрган экан-да, оббо муғамбир-эй!.. Четдан келган меҳмонлар олдида мени босиб кетишга бунчалик жон куйдирмаса ҳам бўлар эди-ку, раисдан ҳам зўр экан деб, Ҳинди斯顿га женотдел қилиб олиб кетармиди! Минг ақлли, минг доно бўлса ҳам, барибир, хотинлигига борар эканда... Лекин бу гапларни қаёқдан била қолди экан? Но-

сиров ўргатған десам, раёнга борганида мәҳмонардан дәрак нүқ әди. Китобдан ўқиганмикин? Ҳа, китобдан ўқиган бўлса ажаб эмас, қўли бўшади дегунча кутубхонага шўнгигани-шўнғиган-ку. Доим китоб ўқиб, ҳар нарсадан тўлиқ ҳабардор бўлиб юрар экан-да. Ҳмм.. мен ҳам унчаки китоб кўриб турсам бўлар экан...»

Қаландаров Саида айтган гапларни лозим бўлганда айтиб бера олишига кўзи етмай катта ташвишга қолди. Бироқ унинг баҳтига мәҳмонар Самарқанддан тўғри Фарғонага ўтиб кетишиди.

Мәҳмонарни кутгани йигилган колхозчилар, «Социализм» колхозидан келган созанда ва ўйинчи қизлар саданинг остида ўйин-кулги бошлаб юборишиди. «Социализм» дан келганларнинг кўплашиб, якка-якка ижро этган ўйинлари Қаландаровга жуда маъқул бўлди. Улар ўйнаётган вақтда даврага битта-иккита «Бўстон»лик қизлар ҳам киришиди. Буларни кўриб, Қаландаров хавотирга тушиб қолди. «Бу, бўйининг узилмагурлар, ҳозир мени «Социализм»чилар олдида шарманда қиласди! Ана, лайлакка ўхшамай ўл, қуллуқ қилиб даврадан чиқа қолсангчи!»..

«Социализм»чилар чарчаб даврадан чиқа бошлагандан кейин, ҳақиқатан, ўйиндан файз кетди. «Бўстон»ликлар уста кўрмаган шогирд бўлгани учун ҳар қайси ҳар мақомда йўрғалар әди. Шу пайт Саида ўртага чиқиб қулоч ёзди. Қийқириқ бўлиб кетди. Чилдирманяна авжига чиқди. Үнга соз қўшилди. Ҳаял ўтмай ялла янгради. Даврага янгидан-янги «Бўстон»лик қизлар кира бошлади. Буни кўриб, Қаландаров анграйиб қолди. Буларнинг ҳеч бири «Социализм» колхозининг уста кўрган қизларидан қолишмас әди.

Давранинг ҳар томонида янгидан-янги қиз-жуоннлар, йигитлар чиқиб ўйинга қўшила берди. Саида қараса одамлар орасида Эшон шохсоққадай ирғишилаб пилдираб юрибди; яна бир қараса лапанглаб юрган Исмоилжоннинг йўғон гавдаси орқасидан ликиллаб Козимбек чиқиб қолди. У гоҳ ўнгга, гоҳ сўлга жуда чиройли шох ташлаб, ияк силтаб Саидага томон келар әди. Саида уни кўриб, «меъда-ичак касалликларидан ҳам бошқа ҳунаринг бор экан-ку» деган гап кўнглига келди-ю, кулиб юбора ёзди ва унга таъзим қилиб, басма-басинга ўйнаб кетди. Қаландаров ўғли Козимбекнинг ўйинини кўриб ҳанг-манг бўлиб қолди.

Қаландаров ойдинда қоп-қора мумдай бўлиб кўринган саданинг соясида ўтириб яллага қулоқ соларди.

Пигитларниг қудратли овози ичиде аёл кишининг шигарка ва жуда ёқимли овози гоҳ қувониб, гоҳ юзага чиққани талпиниб, гоҳ унинг устида қувониб қанот қоқар эди. «Бу аёл ким бўлса экан? — деди Қаландаров ўзича. — Бизниг колхозданмикин? Ажаб, колхозимизда шунчак ўйинчи қизлар бор экан, ашулачилар ҳам кам эмасдир. Билмас эканман-а...»

Бу ҳол Қаландаровга жуда эриш туюлди, лекин дурустроқ ўйлаб қараса, колхозда қимирлаган ҳар бир жонни яхши билганига қарамай, буларга фақат план, фақат процент, фақат «бажариш» кўзи билангида қараб келган экан.

Ой тиккага келиб қолди. Хўрор қичқирди. Соат неча бўлди экан? Одамлар энди ёта қолса ҳам бўлар, эрта туриш керак...

Қаландаров одамларни тарқатиш мақсадида қорасини кўрсатиш учун давранинг ичидан дарвозага томон ўтмоқчи бўлган эди, Сайданинг созандаларга ўйин мақомини буорганини эшитиб, давранинг ташқарисидан юрди. Уни биринчи марта Сайданинг салобати босди.

Қаландаров киши билмас дарвозадан чиқиб, уйига қараб кетди.

XX

Қаландаров Зулфиқоровни колхоздан ҳайдамаслик, лекин қилмишларини умумий мажлисда муҳокама қилиш тўғрисида кўпчилик правление аъзоларининг фикрига охири қўшилди, аммо бу ҳақда тездан маҳсус умумий мажлис чақирилишини талаб қилди. Правление аъзоларининг фикрича бу ҳақда тездан ва маҳсус умумий мажлис чақириш — халқнинг диққатини фақат Зулфиқоровнинг қилмишларигагина қаратиб қўяр, муҳокамадан кузатилган мақсад, яъни иллатларни чимдид эмас, таг-томири билан қўпориб ташлашга халал берар эди. Правление аъзоларининг бу фикрини Қаландаров ортиқча тарҳашлик қилмасдан маъқуллади.

Шундай қилиб, Қаландаров «Бўстон»га раис бўлганидан бери правление мажлиси тарихида биринчи марта унинг таклифи ўтмади. Зулфиқоров колхозда қоладиган, унинг қилмишлари маҳсус эмас, навбатдаги умумий мажлисда муҳокама қилинадиган бўлди.

Навбатдаги умумий мажлис бир неча кундан кейин чақирилди.

Мажлиснинг кун тартиби шулардан иборат эди:

Ғўза парваришининг бориши.

Битган уйларни колхозчиларга бериш ҳақидаги правление қарорини тасдиқлаш.

Клубда ташкил этилган тўғаракларга ажратилган маблағлар сметасини тасдиқлаш.

Зулфиқоров масаласи.

Биринчи масала юзасидан Қаландаровнинг ўзи сўз олиб, ғўза парваришининг боришини тўлиқ ва ёрқин тасвирлаб, бундан кейин қилинадиган ишларни бирмабир санаб берди; кейин, одатдагича, «тушунарли бўлса керак» деди-ю, раис у ёқда қолиб, мажлисни ўзи бошқара кетди.

— Энди иккинчи масалага ўтайлик. Ўзларингга маъдум, - биз битган бешта уйни колхозда яхши ишлайдиган ва шу билан бирга, нобоп жойларда турган одамларга бердик. Бироқ Дўстматов устидан правлениега маълумот тушди: бу одам янги уйга ҳали ҳам кўчиб кирмабди. Сабабини текширган вақтимизда... Қани, Дўсматов, тур ўрнингдан! Қани, халқа қараб жавоб бер, нима учун шу чоққача кўчиб кирмадинг?

Қирқлардан ошган, кенг ягринли бир киши қайта ҳайта берилган саволга жавоб бермай ерга қараб тура берди. Ниҳоят, Қаландаровнинг ўзи жавоб берди:

— Кўрпа йиққани тахмони йўқ эмиш!.. Тушунмаган, нодон! Ҳали чойнак тергани токчаси, юган илгани қозиги ҳам йўқ дерсан! Томига ғўзапоя босиб бўдмайди ҳам дерсан! Ўртоқлар, таклиф бор: Дўсматовни тарбиялаб, уч кун ичida янги уйга кўчириш мажбурияти Саидхонга юклансин! Қаршилик йўқми? Бетараф ҳам бўлмаса керак!

Қаландаров учинчи масалага ўтмоқчи бўлган эди, Саида тўхтатди.

— Правлениенинг қарори овозга қўйилмади-ку... — деди ва мажлиснинг раисига мурожаат қилди: — Вазифангизни адо қилинг!

Мажлис раиси «менга гап бермаса нима қилай» деб бир Саидага, бир Қаландаровга қараб ўрнидан турди ва правлениенинг қарорини овозга қўйди. Учинчи масала юзасидан сўз Саидага берилиши керак эди, бироқ раис оғиз очгунча Қаландаров ўрнидан турди.

— Клубда бўлаётган ишларни ўзларинг кўриб турбисизлар. Ҳаваскорлар, хунар... Биз бу сметани тасдиқлашдан олдин Саидхонга раҳматлар айтишимиз керак. Радио тўғараги ҳозирнинг ўзида мактабга, идо-

рага бир қанча электр қўнгироқ ўрнатди. Ҳозир радиоузел масаласини қўтаришти. Ўзларингга маълум, бизда аппарат, сим ва бошқа ускуналар бор...

Қаландаров сметани ўқимасдан овозга қўймоқчи бўлган эди, Саида унга мажлис раиси борлигини эслатди.

Раис сметани тасдиқлатиб олганидан кейин тўртинчи масалага ўтиб, Зулфиқоров иши юзасидан текшириш комиссиясининг раиси Қаландаровга сўз берди. Мажлис аҳли унинг сўзини гоҳ тин олмай, гоҳ нафрат ифода қилувчи нидолар чиқариб эшилди. Қаландаров сўзининг охираша правлениенинг қарорини ўқиганда зал яна жим қолди. Мажлис раиси бу қарорга мажлиснинг қарашини сўраганда, қайта-қайта сўраганда ҳам жимлик ҳукм сурди. Шу жимликда Зулфиқоровнинг аввал босинки, кейин ҳўнграб юборган товуши эшилди. У бошини икки тиззаси орасига тиқиб, дераза олдида ерда ўтиради. Қаландаров қаттиқ жеркиб, уни йигидан тўхтатди. Яна жимлик ҳукм сурди. Афтидан, правлениенинг қарорини ҳеч ким маъқул кўрмас эди. Қаландаров ер остидан Саидага «айтмадимми» дегандай ғазар ташлади. Мажлис раиси учинчи марта залга муружаат қилганда, коммунистлардан бири сўз олди. Ундан кейин яна уч коммунист сўзга чиқди. Буларнинг ҳаммаси ҳам Зулфиқоров ишига кенгроқ қараб, унинг туб маъносини очиб кўрсатишга ҳаракат қилди. Шундан кейин мажлис аҳлида Зулфиқоров масаласи ҳал бўлди эмас, энди бошланди, бунинг тагида бунаقا гаплар бор экан, деган кайфият туғилди-да, раис ҳар сафар мурожаат қилганда бир неча киши баравар сўз сўраб, қўл қўтараверди.

Шу маҳалгача ҳеч важ билан кўзга кўринмаган оддий бир кетмончи сўз олди. У мош-туруч чўққи соқолининг учини тортқилаб ерга қараганича хийла туриб қолганидан кейин кулимсираб сўз бошлади.

— Кўзбўямачилик... Колхозимизда шунаقا ишларни кўп кўраман-у, лекин от қўёлмай юрган эдим. Бу тўғрида ўтган-кетгандан гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Мана шу мажлисимиизни олайлик. Шу мажлисда қайси бир масала ўртага ташланиб бамаслаҳат ҳал қилинди? Раисимиз гўза парваришининг бориши, бундан кейин қилинадиган ишлар тўғрисида гапирдилар. Қарор, вазифа, топшириқ... лекин шу қарор, шу вазифа, шу топшириқларни бажарадиган одамлардан «бу тўғрида сен нима дейсан, сенинг қандоқ ўй-мулоҳазаларинг бор»

деб бир оғиз сўралмади-да! Отига мажлис, отига маслаҳат...

Бу гап Қаландаровга яшиндай тегди. Бирор рўйрост, бирор ер остидан унга қаради. Қаландаровнинг оппоқ оқарган юзи, қисиқ кўзлари атрофидаги табасумни ифодалаши керак бўлган ажин унинг «эчкининг орқаси қичиса, чўпоннинг нонини ейди» деб турганини кўрсатар эди.

Бояги одам ўтириди. У ўтиргандан кейин Қаландаров ўрнидан турди ва ич-ичидан хуруж қилиб келаётган титроқни босишга, бақириб юбормасликка ва илжайишга ҳаракат қилиб:

— Қани, гапир бўлмаса! Нега ўтиридинг? Маслаҳатингни эшитайлик! Бугун кесакдан ўт чиқиб қолди... — деди.

У одам секин ўрнидан турди, кулимсираб одамларга, кейин Қаландаровга қаради.

— Кесак дессангиз ҳам майлига, — деди, лекин сенсираманг, Арслонбек. Мен сиздан икки ёш каттаман. Шу ерда бўйга етган қизим, бола-чақалик ўғлим ўтирибди... Козимбекнинг орзусини кўринг, сенсираманг...

Бу гап Қаландаровни ўзига келтирди, залнинг жим қолгани, бу жимликда кимнингдир чуқур хўрсингани уни эзиб, пачақлаб ташлади. Гавжум ерда йиқилиб тушган киши, жони оғриганига қарамай, дарров ўрнидан туриб, ҳеч нарса билмагандай, йўлида давом этгани сингари, Қаландаров пинагини бузмаган бўлиб жойиға ўтириди, олдираги бир варақ қофозга бир нималар ёзган бўлди; қўлидаги қалам қофозга белгисиз чизиклар чизар экан, ўзи ўйлаб қолди: «Бу фалокатдан бунақа гаплар чиқмас эди-ку. Сенсираманг?! Шу вақтгача индамай келган одам энди нега оғринадиган бўлиб қолди? Юзимга қараб туриб сенсираманг деди-я! Бир гап бор. Колхозга бирон ғаламис оралади, одамларга шу гап ўргатяпти! Бу ишлар нима мақсадда қилингти? Тагига етиш керак...»

Қаландаров шу ўй-хаёллар билан бўлиб, навбатдаги сўз кимга берилганидан бехабар қолди, бирдан кулги кўтарилганда қараса, электростанциянинг механизми гапиряпти.

— ...Жуда тўғри, мажлис бўлгандан кейин ҳар қанақа масала кўпчиликнинг раъйига қараб, кўпчилик билан бамаслаҳат ҳал қилиниши керак. Бу ерда смета масаласи кўрилди, кўрилди эмас, тилга олинди. Умумий мажлиснинг тасдиқига ҳавола қилинган

смета ҳатто ўқилмади ҳам. Дўйсматовга уй бериш масаласининг ҳал қилинишига қаранг: «Қаршилик йўқми? Бетараф ҳам бўлмаса керак» эмиш! Шу ҳам овозга қўйиш бўлдими? Бундан ташқари, мажлиснинг раиси турган ҳолда мажлисни Арслонбек акам олиб бордилар. Бу қанақаси! Агар сайлаган одамимиз мажлисни олиб боролмаса, бошқасини сайлайлик! Эҳтимол Арслонбек акамнинг ўзларини сайлармиз, эҳтимол бошқа одамни сайлармиз... Илгари ҳам кўп мажлисларимиз мана шунақа ўтган, кўп масалалар мана шунақа ҳал қилинган. Бир мисол: ўзларинг билансизлар, тапиллаб қулоқ-мияни ейдиган электростанциямиз эллик-олтмишта лампочкани аранг қизартиради. Клубда концерт, кино қўйиладиган бўлса бошқа жойларни ўчириб қўямиз. Шу электростанцияни деб ҳамма ёқа доимий сим тортиш, бунга икки юз етмиш минг сўм сарф қилиш керакмиди? Агар шу масала ўз вақтида дурустроқ муҳокама қилинса, правление аъзоларидан бири бўлмаса бири: «Ҳозирча муваққат сим тортиб турайлик, доимий симни Фарҳоддан электр олганимизда тортамиш», дёр эди. Унда бу ишга юз баравар камроқ пул кетар эди. Келаси йил Фарҳоддан электр оладиган бўлсак, ҳамма симни бошқатдан тортишимиз керак, чунки ҳаммаси эскирган. Радиоузель масаласини олайлик...

Маълум бўлишича, радиоузелнинг аппаратураси бундан икки йил бурун олинган экан. Ўша йили «Социализм» колхозининг раиси Уммат Назаров радиоузелни ишга солиб, очилиш маросимига Қаландаровни таклиф қилган экан. Эртасига Қаландаров, ҳеч ким билан кенгашмай-нетмай, шаҳарга бориб аппаратура сотиб олибди; лекин қизиқ босилгандан кейин совиб, ўрнатиш ишини пайсалга солибди-ю, шу билан қолиб кетибди. Аппаратура олинганидан баъзи бир правление аъзолари бир йилдан кейин хабардор бўлишибди.

Мажлис жуда қизиди. Зулфиқоров бир чеккада қолиб кетди. Қаландаров энди ранги оқариб, асабийлашиб эмас, хижолатдан қип-қизариб, ерга қараб ўтиради. Бирин-кетин сўзга чиқиб, куйиниб гапирган одамлар «липпа», баъзан районга бериладиган нотўғри ахборотлар, теримда колхозчиларга кўпроқ меҳнат куни ишлаб олдириш учун пахта терадиган машиналарнинг ишлашига ҳар йўл билан тўсқинчилик қилиш ва бошқалар тўғрисида ҳеч қандай истиҳолага бормай рўй-рост гапиришди. Бу гаплар давомида қип-қизариб, ерга қараб ўтирган Қаландаров сўз Исмоилжон Норматовга

берилганды, юраги шув этиб, беихтиёр бошини күттарди; бир вакътлар икки орада даромад манбалари түгрисида бўлиб ўтган келишмовчиликлар, паст-баланд гапларни эслади-ю, ранги яна бўзариб кетди: «Тамом, — деди ичида, — оғиз солгани пайт нойлаб юрганларга ҳам сўз тегди...»

Бироқ Исмоилжон сўзининг асосий қисмини Қаландаровнинг энг яхши хислат ва фазилатлари, бригадир сифатида унда кўрган зўр ташкилотчилик қобилияти, колхозчи сифатида ундан кўрган меҳр-оқибатлари, мурувватларига бағишлади. Бу гаплар самимий эканини мажлис аҳлигина эмас, ҳар бир сўзининг остидан гараз қидириб ўтирган Қаландаровнинг ўзи ҳам сезиб турад эди. Унинг сўзи давомида зал бир неча мартаба чапак чалди, кимлардир унинг сўзини маъқуллаб, луқмалар ташлади. Қувноқ ғовур, кулги кўтарилиди.. Бу гаплар нақадар ширин, нақадар ёқимли бўлмасин, Қаландаров буларга ҳар нечук, кўтарилиган болта деб қаради-ю, унинг тезроқ тушишини, қаерга тушиб қанчалик қон чиқаришини тезроқ кўриб, хотиржам бўлишни хоҳлар эди. Ниҳоят, болта тушди: Исмоилжон қўшимча деб аталадиган тасодифий, колхоз ишлаб чиқаришига даҳли бўлмаган даромад манбалари, бир вақтлар бу ҳақда раис билан икки орада бўлган келишмовчилик тўғрисида гапириб берди.

Исмоилжон илгари партбюро аъзоси бўлганида колхознинг бир неча йиллик ҳисоботини кўриб қолибди. Даромад бу йиллар давомида ўн бир сўм билан йигирма уч сўм орасида тебраниб турган экан. Исмоилжон хўжаликнинг асосий тармоқлари пахта, пилла, чорва, мева ва сабзавот-ку, нега даромад бунаقا тебранади деб қараса, даромад камайганда бу тармоқлардан бўладиган кирим умумий даромаднинг саксон беш-тўқсон процентини, кўпайганда эса унинг фақат олтмиш-етмиш процентини ташкил қиласа экан. Демак, даромад хўжаликнинг асосий тармоқлари ҳисобига эмас, қўшимча деб аталадиган тасодифий, колхоз ишлаб чиқаришига дахли бўлмаган омонат манбалар ҳисобига кўпаяр экан. Бу манбалардан келадиган даромаднинг асосий қисмини эса район марказида чакана, харидор топилса улгуржи вино сотадиган иккита сабзавот дўкони, колхознинг маҳсус одами Сибирга олиб борадиган олма, узум ва у ердан юбориладиган ёғоч берар экан. Исмоилжон правлениенинг диққатини асосий тармоқларни ривожлантиришдан четга тортадиган, уни хўмга, Си-

Биръ йўлига термилтириб қўядиган бу тадбирга қарши чиқибди, лекин масалани кўтариб уdda қилолмабди: биринчидан, раис обрўйи ва халқнинг ўзига бўлган чексиз ишончи билан босса, иккинчидан, фойдаси нақд бўлмаган ҳақ сўздан кўра, фойдаси нақд ноҳақ сўз қулоққа тезроқ киради деган хаёлга бориб, фикрида қаттиқ туриб олгани ботинолмабди, бу орада раисга ёмон қўрингани қолибди.

— Мен ўша вақтда ҳам айтган эдим, — деди Исмоилжон сўзининг охирида, — ҳозир ҳам айтаман: бу нарса даромадни кўпайтиришдаги кўзбўямачилик. Бугун меҳнат кунимиз йигирма етти сўмдан тушаётган бўлса, эртага йигирма сўмга тушиб қолиши ҳеч гап эмас. Шунинг учун биз даромадни оширишда хўжалигимизнинг асосий тармоқларига суюнишимиз керак.

Қаландаров ундан бошқа хунук гаплар кутгани учун ғалати бўлиб, анграйиб қолди.

Исмоилжон ўтирганидан кейин залда ғовур кўтарилиди. Бу ғовурни раис ҳарчанд уриниб ҳам босолмади. Ҳалқ, афтидан, омонат манбалар ҳақидаги фикрни қизгин муҳокама қилас әди. Қаландаров бу муҳокаманинг руҳини англаш учун залга зимдан разм солиб ўтириди. Минбардан янграган аёл кишининг овози ғовурни босди. Қаландаров ялт этиб минбарга қаради. Минбарда Ойниса турар әди. Қаландаров юраги гумуриб кетди. «Бир вақт клубда лекцияни мажлисга айлантироқчи, гап сотмоқчи бўлган аёллардан бири шу-ку! Үшанда гапни шу бошлаб, аёллар қий-чув кўтаришган экан, ҳозир ҳам шундоқ бўлармики?» Қаландаров ўзига таскин берди: «Унда ўзим йўқ эдим, ўзи йўқнинг кўзи йўқ...»

— Кўзбўямачиликка мен ҳам битта мисол кўрсатиб, ундан кейин хотин-қўйзлар масаласига ўтаман, — деди Ойниса. — Эсларингда борми, бир йили мен бир кунда саккиз юз қирқ олти килограмм пахта терган эдим!

Залда қаҳқаҳа кўтарилиди. Қаландаровнинг ранги яна бўз бўлиб кетди. Товушлар эшитилди:

— Ўша фирромликини айтиб беринг!

— Ўша иш қанақа бўлган эди?..

Ойниса воқеани гапириб берди.

Бир куни Арслонбек унинг уйига келиб: «Сен эртага азоңда фалон участкага чиққин, райондан одам келган, ўшани олиб чиқаман, шу одамнинг кўз олдида ўн беш минут жонингни жабборга бериб пахта терасан, шу ўн беш минутда терган ҳар бир кило пахтангни ўн беш

килога оламан» дебди. Аzonда раис билан меҳмон иккови ўша участкага келибди. Бояги киши соатига қараб турибди. Ойниса жон-жаҳди билан уриниб, чорак соатда салкам ўн олти килограмм пахта терибди. Кетишибди. Икки кундан кейин район газетасида Ойнисанинг оти чиқибди.

— Бирор ҳайрон, бирор кулади... — деди Ойниса, — лекин кўпроқ сўкишди. Сўкиш эшитган, колхозда ўғридай писиб юрган мен бўлдим, район слётида керилиб, мўйловини бураб ўтирган раисимиз бўлдилар!..

Зал гуриллаб кулиб юборди. Қаландаров яна қизариб, терга ботиб, ерга қараганича қимирламай ўтирас эди, нима бўлиб кўзи Саидага тушиб қолди. Саида ундан ҳам кўпроқ эзилиб ўтирас, айтилаётган гаплар унга оловли қамчидай тегаётгани ўтиришидан ва авзойидан билиниб турар эди. Буни кўриб Қаландаров ҳайрон бўлди: «Қалтак менинг елкамга тушаётибди-ку, нега сенинг орқанг қаваради?»

Ойниса энди «феодализм масаласи»га ўтмоқчи эканлигини айтганда, бир томонда ўтирган аёллар чувиллашиб қолишиди.

— Биз бу масалани клубда кўтарган эдик, — деди Ойниса давом этиб, — лекин Саидахон «кўрамиз, текширамиз» деганлари учун дилимиздагини тўкиб солмадик, кутдик. Ўрни келганда, Саидахондан ҳам ўпкалаб қўяйлик: кўрмадилар ҳам, текширмадилар ҳам. Шунақа, йўрга минган йўлдошига қарамас экан... Арслонбек акам Зулфиқоровнинг хотин устига хотин олгани, хотин-қизларга эскича қараши тўғрисида жуда куйиб-пishib гапирдилар, қани энди аёлларга ҳамма вақт шунақа куйсалар!.. Мен раисимизга, бутун правление аъзолалига битта савол бермоқчиман: правление шу яқин йилларда Зулфиқоров ишидан бошқа хотин-қизларга тегишли нечта масала кўрди-ю, қанақа қарорлар чиқарди? Наҳотки шундан бошқа ҳеч қанақа масала бўлмаса! Мана мен, беш боланинг онасиман, эрим олтинчи бола, чунки бунга ҳам қарашим керак. Эрим билан баравар кетмон чопаман, кечқурун рўзгор, бола... Утган йил мен саккиз тоннадан ортиқроқ пахта тердим. Бир ҳисоблаб кўринг-чи, шунча пахта терғанимда неча мартаба ўтириб турдим экан, бундан ташқари, шу саккиз тонна юкни кўтариб неча километр йўл босдим экан! Кечқурунлари яна рўзгор иши, бола ташвиши, мажлис... Мен пардоз ҳам қилишим керак, пардоз қилмасам, эрим бурнини жийиради.

Залда қийқириқ-кулги бўлиб кетди. Лекин Ойниса-
нинг ўзи кулмас эди.

— «Қизил тонг» колхози шу яқин йилларда кетмонни
йўқотиш пайига тушган дейишади, бизда ҳали бу гап-
нинг учи ҳам чиққан эмас. «Социализм» ўтган йили
пахтасининг йигирма етти процентини машина билан
терган эмиш, биз неча процент терганизмни билмай-
миз. Шуни биламанки, машинага ажратилган каттакон
бир қартага Арслонбек акам мўйлов қилиб одам қўйди-
риб юбордилар — «колхозчилар меҳнат куни ишлаб
олсин» эмиш! Сиртдан қараганда, бу колхозчиларга
ғамхўрлик, қатинӣ очиб қарасангиз, колхозчилар, ай-
ниқса хотин-қиз колхозчиларнинг бошини оғир меҳнат-
дан чиқармасин деган гап! Машина ёмон эмиш! Нимаси
ёмон, қаери ёмон? Айтайлик, тузатсин!.. Даламизга би-
ринчи чиққан трактор эсимда бор: плуги ўрта қўлдай то-
мирга илиниб қолса, торта олмас эди. Ҳозирги трактор-
лар билакдай томирни писанд қилмайди... Сўзимнинг
охирида яна бир нарсани правлениемизнинг юзига сол-
моқчиман: мен мана шундай меҳнат қилганимга яраша
кошкни кўнглим тинч бўлса! Қўлим ишда-ю, кўнглим яс-
лида, боғчада. Яслиларимиз ўзини ўзи эплай олмайди-
ган кампирлар қўлида, боғчамиз бўлса.. хайрият, Ҳури-
нисо опамиз инсофга келиб, ишни ўз қўлларига олибди-
лар... Туғруқхонамиз не аҳволда. Мана энди Козимбек
келибди, тузалиб кетар-ку, лекин шу чоққача на раиси-
миз, на правление аъзоларидан бирон киши бирон мар-
та туғруқхонага бош тиққани маълум эмас. Мен икки
боламни шу туғруқхонада туққанман. Одамнинг хўрли-
ги келар экан: сут топшириц планини ҳамиша ортиғи
билан бажарамиз, ортиқча сутни сотгани районда икки-
та дўконимиз бор, лекин кўз ёриб ётган она бир стакан
сут ёки кичкинагина битта пиёлада қаймоқ юзини кўр-
майди!..

Ойниса сўзини тугатиб минбардан тушганда, яна
гулдурос қарсак, қий-чув кўтарилиди. Энди фақат Қалан-
даров эмас, бутун правление аъзолари ҳам ерга қараб
қолишиди ва одоб юзасидан қарсакка қўшилишиди. Бош-
қа гаплар билан бўлиб, Зулфиқоров ҳақида правление-
нинг қарорига қандай қарашини айтиш Ойнисанинг мут-
лақо эсидан чиққан эді. Буни на президиум пайқади, на
халқ. Унинг ўзи эслаб ўриидан турди, раисдан ижозат
слиб халқа юзланди;

— Кечирасизлар, асосий гап эсдан чиқибди: Зулфиқоров ҳақида правление чиқарган қарорга қўшиламан.

Ундан кейин яна бир қанча эркак-аёл сўзга чиқди. Булар асосан ўзларидан олдин сўзга чиққан нотиқларнинг фикрларини янгидан-янги фактлар билан тасдиқлашди. Музокара тўхтатилгандан кейин мажлис раиси якун қилиб, правлениенинг қарорини овозга қўйди. Қарор бир оғиздан маъқулланди.

Мажлис ёпилди. Саида Қаландаров билан бирга чиқмоқчи эди, нимагадир алаҳсиди-ю, қараса, Қаландаров чиқиб кетибди. Саида ҳозир унинг кетидан чопишни лозим кўрмади-да, кейинроқ уйига борди. Ҳуринисо унинг бетоб эканини, ухлаб ётганини айтди.

Кечаси Саиданинг ҳужрасига Козимбек билан мухбир Аъзамжон келди. Саида Козимбекдан отасининг соғлиғини сўраган эди, Козимбек мийигида кулиб:

— Гапларнинг кайфини суриб ётибди, — деди.

Мажлисдан олдин Қаландаров Аъзамжонни кабинетига олиб кириб, Зулфиқоров ҳақидаги материаллар билан таниширибди ва тездан фельетон ёзиб, район газетасида бостиришни сўрабди. Аъзамжон шу ҳақда Саида билан гаплашгани келган эди. Сандага бу фикр маъқул бўлмаса ҳам, очиқ бир нима демади-ю, фельетондан кўра мажлис ҳақида тўлароқ ҳисобот берилса, райондаги бошқа колхозларга ҳам фойдаси тегар дегангэ ишора қилди.

Бу ишора Аъзамжонга жуда маъқул тушди.

XXI

Козимбекнинг гапидан Қаландаров ўзини касалликка солиб ётиб олгани маълум бўлгандан кейин Саида жуда хафа бўлди. Унинг ҳеч кимни қабул қилмагани ахволни яна ҳам чалкаштирап эди: ким билади, уйда ётиб қандай ўй-хаёлларга боради-ю, «касал» ликдан қанақа бўлиб бош кўтаради.

Саида эртасига ҳам Қаландаровни кўролмай куни бўйи диққат бўлиб юрди-ю, кечқурун бирпас ёзилиб келгани кўктойни миниб, «Социализм»га қараб кетди. У тойини ўзига ром қилиб ва ўзини отга ўргатиб юрган вақтларида «Социализм»га бир неча марта борган, Тожихонни бир-икки кўриб чақчақлашган, лекин унинг уйига киргани фурсат бўлмай ҳар сафар «бир келаман, бафуржа ўтириб бир чақчақлашамиз» деган ваъда би-

лан хайрлашган эди. Диққатчиликни ёзишдан ташқари ваъдага вафо қилиш учун ҳам бориш зарур бўлиб қолди.

Тожихон касалдан тузалган, лекин ҳали ишга чиқмаган экан. Сайданинг келганидан жуда хурсанд бўлди, миннатдорлик билдиргани сўз, ўтқазгани жой тополмай қолди.

Унинг ҳовлисини, уйини, рўзгорини кўриб Сайданинг оғзи очилиб қолди: ҳовли эмас, гулистон — бўстон, уй эмас, кичкина қаср, рўзгор эмас, хазина — музей! Столовойга кирилганда жилваланиб турган мебеллар, ҳеч қаерда кўрилмаган каттакон ярқироқ радиоприёмник, буфетнинг ойнасидан камалакнинг ҳамма рангида товланаётган хрусталь ва қимматбаҳо чинни анжомлар, деворларга осилган аломат суратларнинг зарҳал рамкалари кўзни жимиirlатиб юборар эди. Саида бу нарсаларнинг жилоси ва нафис-нозиклиги олдида ўзини жуда ўйпол сезиб, бирон нарсага тегиб кетиб синдириб қўйишидан қўрқандай қимиirlамай ўтири; Тожихон буфетга терилган лиёлалардан бирида чой узатганида ташвишга қолиб «менга жўнроқ пиёлада бера қолинг» дейишига сал қолди.

Эри ҳисобчи, ўзи бригадир, икковининг топганидан шундай ҳовли-жой, шундай рўзгор орттириб бўлармикин?

Саида кўнглига шу гап келди-ю, Тожихон ва унинг оиласи ҳақидаги бу ножӯя гумонни кўнглидан тезроқ қувиб чиқариш учун ўрнидан туриб, девордаги суратларни томоша қилди. Булар ичida унинг диққатини иккита портрет жалб қилди. Буларнинг бири Тожихоннинг қизлик ёки келинчаклик маҳалидаги, иккинчиси нуроний бир кампирнинг портрети эди.

— Ҳамидулланинг орзуси, — деди Тожихон ўзининг портретига ишора қилиб.

Унинг бошида фаранг дурра, устида хонатлас кўйлак, зардўзи желатка, қулоқларида ойбалдоқ, тагдўзи дўппи тикиб ўтирибди; тиззасида дўпининг тепаси, ёнида кизаги ва ранг-баранг ипак, ўзи остки лабини тишлаб, қошлирини чимириб, не машаққат билан игнага пушти ип ўтқазаётиби, лекин бу машаққат ифодаси унинг чексиз баҳтиёр чеҳрасига ҳусн бўлиб тушган эди. Саида Тожихоннинг «Ҳамидулланинг «орзуси» деганини англай олмай қайрилиб қараган эди, Тожихон тушунтириб берди. Эри унинг мана шу хилда дўппи тикиб, Фурқат айтмоқчи;

Усмадин қошлар қаро, қўллар хинодин лола ранг,
Дурранинг оғушидан пешананинг аҳволи танг...

бўлиб, уйда ўтиришини орзу қилас экан.

— Менинг бунаقا суратим ҳам йўқ, бунаقا ўтириб олдирган ҳам эмасман, — деди Тожихон. — Ҳамидулла Тошкентдан бир рассомни олиб келиб бир ойдан ортиқ ишлатди. Рассом минг хил қилиб суратимни чизди, кейин уч ой йўқ бўлиб кетди-ю, шу портретни олиб келди.

Ҳамидулла рассомга саккиз минг сўм берибди. Саида бу оиланинг даромади ҳақида кўнглидан ўзига ҳам ботмаган шубҳага ўрин берганида албатта, биринчи навбатда Ҳамидуллани кўзда тутган эди, саккиз минг сўм бериб, хотинининг портретини ишлатганини эшиганидан кейин кўз олдига юздан тўқсонни урадиган учар бир одам келди-ю, шу билан умр қилиб, яна унинг хотинга эскича қарашидан шикоят қилиб юрган Тожихондан ҳам ихлоси қайтди. Йўқ, кейиндан маълум бўлдики, Ҳамидулла бузоқнинг ҳақи бор деб сиғирнинг сутини ичмайдиган тақводор одамлар тоифасидан экан. Бу ҳақда Тожихоннинг гапига ишонмаслик учун ҳеч бир асос йўқ эди. Тожихоннинг бригадирликдан топгани рўзғорга баҳузур етар, баъзан орзу-ҳавас учун ҳам қолар экан. Ҳамидулланинг эса ҳисобчиликдан ташқари, битта рўзғорни тебратгулик даромад берадиган бўлак касби ҳам бор экан: автомобилнинг электр ускунаси, мотоцикл, айниқса, радиоприёмник тузатишга районда ҳам тенги кам топиладиган уста бўлиб, бу ишларни кечалари баъзан уйида, баъзан мижозларининг ҳовлисига қатнаб қилас экан.

— Пул топиш, албатта, қийин, — деди Тожихон.
— Лекин бу пулни тутиш, билиб сарф қилиш undan ҳам қийинроқ. Бу хусусда Ҳамидулла дуруст: ичмайди, чекмайди, бейўриқ улфатчилик қилмайди, бекор кетадиган бир тийинни кўзи билан бўлса ҳам қисиб қолади. Лекин эргинам томчилаб топганини мана бунаقا нарсаларга пақирлаб сочади.

— Ёмонми? — деди Саида аижомларни кўрсатиб.

— Яхши, жуда яхши! — деди Тожихон. — Лекин раз билан қилинган яхшилик ёмонликдан фарқ қилмайди. Ҳовли-жой, рўзгор, машина, портрет... нима қилса-ю мени қанотимдан уйга михлаб қўйса! Колхозда ишламасам, ҳеч қаерга бормасам, ҳеч ким билан гаплашмасам;

ўзимга оро бериб уйда ўтирасам, суйса — ийиб, урса — йиғласам... Ҳозирги замонда бунга қўйвораман деб қўрқитиб, мушт кўтариб, пичоқ ўқталиб эришиб бўлмайди. Мен буларнинг ҳаммасига янгича сандиқ, янгича пўписа, янгича мушт, янгича пичоқ, деб қарайман. Мана, портретни олинг. Ҳамидулла келинчаклик давримдан бир хотира деб, ёшлик ва ҳусндор вақтларимни эслаб бунга саккиз минг сўм сарф қилибдими? Ҳеч-да! Ҳамидулла шу билан «келинчак бўлиб уйда ўтирган вақтларингда мана шундай беғам-беташвиш эдинг, ўша баҳтиёр кўнларингга ҳавасинг келмайдими?» демоқчи, шунча йилдан бери қулогимга қўйиб келган ўлик гапига рассомнинг ҳунари билан жон бермоқчи! Мана шу ғараз ҳар қадам, ҳар дамда билиниб туради-ю, ҳеч нарса татимайди... Бу билан умр қилиш учун кошки шу дарднинг ўзинигина тортсам, яна буни ҳаммадан, энг яқин одамларимдан ҳам яширишим керак: бирор «шу билан умр қилиб тилла киshan киймай ўл» деса, бирор «битта эрни йўлга сололмасанг бутун бошлиқ бригадани қандай уда қилаётисан» дейиши мумкин.

Тожихоннинг бундай тўлиб тургани ва бир оз қизишиб гапирганидан шу қунлари эр-хотин орасида гап қочганга ўхшар эди. Бундай кезларда эр ҳам, хотин ҳам салгина яқинроқ одамга кўнглини бўшатишга мойил бўлгани учун қизиқ устида оиласининг сирини фош қилиб, кейин пушаймон бўлмасин деган мақсадда Саида гапни чалғитди:

— Бу киши қайнанангизми? — деди кампирнинг портретини кўрсатиб.

Тожихон Саидага қараб маъюс кулимсиради.

— Нима учун қайнанангми деб сўрадингиз, онам бўлиши эҳтимоли йўқми?

Саида хижолат бўлди-ю, ростини айтди:

— Кечирасиз... оилада аксари эрнинг онаси тўрга чиқади.

— Бизнинг оиласизда хотиннинг онаси тўрга чиқкан. Бу, киши қазо қилганларида Ҳамидулла «қанотим синди» деб йиглаган эди.

Тожихон яна шикоятга ўтди. Ҳамидулла рўзгорни жуда яхши билгани ва шу билан бирга, орзу-ҳавасли эркак бўлгани, хотиннинг уйда ўтиришини, ўтирганда гул, юрганда товус бўлишини истагани ва шунга интилгани учун кампирга жуда маъқул экан. Эр-хотин орасида қанақа келишмовчилик бўлмасин, қанақа гап қочма-

син кампир орага тушиб ҳамма вақт күёвнинг тарафи-ни олар, «бир эр шуда» ёки «хотин деган эрдан тўрт энлик пастда юриши керак» деб қизини уришар, ҳатто берган сутини ўргага солар экан.

— Онамнинг юзидан ўтолмай Ҳамидулланинг гапи-га кириб ўқиёлмай қолдим, — деди Тожихон товушни титраб. — Дунёда бирдан-бир орзум агроном бўлиш эди. Агрономлик кундузлари хаёлим, кечалари тушим-га кирап эди.

Тожихоннинг дард-ҳасрати чексиз эди. Саида унга ачинди. Ҳамидулланинг хулқини қоралади, лекин бу ҳақда бирон ёрдам ваъда қилолмас, чунки Ҳамидулла-га таъсир кўрсатиш у ёқда турсин, сури-салобати боса-диган кап-катта одам билан бу ҳақда ғаплашишни ча-малаб ҳам кўролмас эди. Бироқ Ҳамидулла кўринишда, рафткорда, гапда сури-салобати босадиган одам бўлиб чиқмади. У ишдан келиб, ҳовлида узоқ ивижсиб юрди, сув сепди; Тожихон чақиргандан кейин таъзим-тавозе билан уйга кириб келди-ю, Саида билан қўл бермай сў-рашди, пойгакдаги курсига омонатгина ўтирди. Унинг кичкинагина жуссаси, пайваста қоши, икки томонга бир оз буралиб чиққан шинамгина мўйловчаси ва унинг ос-тида ялтираб турган қип-қизил ва ёғлиқ лаблари, бу-нинг устияга, ҳозиргина чимилдиқдан чиққан гўл куёв боладай хижолатдан ўлай деб ўтириши Саиданинг бу одам ҳақидаги тасавурига сира ҳам қовушмас эди. На-ҳот шу одам бир вақтлар бўлса ҳам хотинига қўл кў-тарган бўлса! Наҳот шу одам Тожихоннинг гапини ик-кита қылса! Тожихоннинг эри ҳақида айтган гаплари, қилган шикояти Саидага ношуд-нотавон аёлнинг ин-жиқлиги, минфиллагани бўлиб кўринди.

Тожихон Саидани «Бўстон» партия ташкилотининг секретари» деганида Ҳамидулла, «ие, шуни айтмайсиз-ми» дегандай кўзларини катта очиб бир нима демоқчи бўлди-ю, айтмасдан, иргиб турди ва қўлинни кўксига қўйиб, мулојим товуш билан:

— Ҳовли уйдан жизми иссиқроқ бўлса ҳам, шабада-си бор, таъблари хоҳласа... жой қилиб қўйғанман, —де-ди.

Ҳовлига чиқишли. Ҳовлига сув сепилган, кўпчиб-то-шиб ўсган қирқоғайнининг бағрига ўрнатилган яшил сўрига кўққарға шоҳи якандозлар тўшалган, парқув ёс-тиқларни бурчаги билан тикка қилиб қўйилган эди. Хо-тини сўрида ўтирган ҳолда ўзи ҳовлида пилдираб хиз-

мат қилиб юрганини, хотинига қилган м uomадасини кўрган ҳар қандай аёлнинг Тожихонга ҳаваси келар эди.

Буларнинг ҳаммаси панд берди-ю, Саида Ҳамидулла гагина киноя ва рамзлар билан насиҳат қилмоқчи, лозим келса уни шонга тортмоқчи бўлди, шунинг учун кетишга шошилмади, Тожихон ошга уннаганида ҳам чандон қаршилик қилмади.

Саида гапни «заб хотинингиз бор-да» деб бошлади, унинг қирқ йигитга бош бўлгудек ақли-фаросати, обрўйи борлиги тўғриларида гапириб, Ҳамидулла гагина миннатдорчилик билдириди.

— Яшанг, Ҳамидулла ака, Тожихон опамнинг шунчалик бўлишида сизнинг хизматингиз оз бўлмаса керак, — деди, кейин мақсадга яқинлаша берди: — Албатта, тагида бўлмаган одамга минг қилсангиз ҳам нам ўтказолмайсиз. Жамиятда тутиши мумкин бўлган ўрнини олтин соат, яхши туфли, машинага алмаштирадиган хотинлар озми!

Ҳамидулла унинг ҳамма гапига «тўғри, ҳақиқатда тўғри» дан бошқа ҳеч нарса демади; Тожихон тўғрисида очиқроқ гапириш учун илмоқ бўладиган бирон сўз айтмади. Саида гапни айлантириб, Тожихон ақлли, қобилиятли аёл бўлгани учун уйда занг босиб ётганидан кўра жамоат ишида ярқирагани яхши, бу нарса ўзи учун ҳам, эри учун ҳам катта шараф деган мазмунга олиб келди. Ҳамидулла бу тўғрида ҳам «тўғри, ҳақиқатда тўғри» деди, Саида кўнглидагини айтиш учун ҳеч бўлмаса баҳона бўладиган бирон оғиз сўз ҳам айтмади. Шундан кейин Саида баҳона қидириб ўтирасдан «қизим сенга айтаман, келиним сен эшиш» йўсинида рўй-рост гапираверди.

— Хотинининг уйда ўтиришини хоҳлайдиган эркаклар ҳам топилади. Булар бир нарсани тушунмайди: иш фақат сабаби тирикчилик эмас. Ўзингиздан қиёс: соқов приёмникни не мashaққат билан тузатсангиз, приёмник бирдан гапириб юборган пайтда эгаси хизматингиз учун қанча пул бериш-бермаслиги эсингизга келадими? Тожихон опамнинг бригадир бўлиб қиласидиган ишини приёмникни гапиртириш билан тенглаштириб бўладими?

Ҳамидулла бунга ҳам «тўғри, ҳақиқатда тўғри» деб жавоб берди-ю, Саида кетаётгандан унинг ошгача, ош маҳалида, ошдан кейин гапирган ҳамма гапларини бир оғиз сўз билан бир пул қилди-қўйди. Тожихон меҳмон-

га берғани гул кесиб юрганида, Ҳамидулла Саидага яқин келиб секин сўради:

— Кечирадилар... Сўраганнинг айби йўқ... ўзлари куёв қилганмилар?

— Йўқ, — деди Саида.

— Ҳм... куёв килиш ниятлари борми?

Саида хижолат бўлиб, нима дейишини билмай қолди ва кулиб:

— Қайдам... — деди.

Ҳамидулла ҳам назокат билан кулди.

— Қонун... табиат... Одам одам билан тирик. Мавсумни ўтказмасдан куёв қилсалар, ўзларига ҳам яхши, бизга ҳам яхши бўлар эди: Тожихон ўзларидан ибрат олса, камина күёвларидан ибрат олсан, турмушимиз бундан ҳам яхши бўлиб кетса ажаб эмас...

Саида ҳанг-манг бўлиб, турган жойида қотиб қолди.

Тожихон бир қучоқ гул кўтариб келди. Эр-хотин уни кузатиб чиқишиди. Ҳамидулла ариқ бўйидаги тेракка боғлиқ турган тойни ечиб Саидага кўндаланг қилди.

Саида хайрлашиб, орқасига қарамай жўнаб кетди.

XXII

Бу кунларда ҳар ким ўз дард-алами, ўз ғам-ҳасра ти билан эди.

Қаландаров бошда одамларнинг гапини писанд қилмаган, писанд қила бошлаганида колхозга бирон ғаламис оралаб ҳамма ёқни бузяпти деган хаёлда ғазабга минган бўлса, мажлисда шунча одам гапириб, хаёлида йўқ гуноҳларини юзига солгандан кейин ғазаби ўпкага айланди: «Ҳа, шу экан-да!.. Раис бўлганимдан бери пахта ҳосилини ўн олтидан ўттиз олти центнерга, меҳнат кунини саккиз сўмдан йигирма етти сўмга олиб чиқдим; каттани ака, кичикни ука деб иш тутдим; одамларнинг тўйига бош, ўлигига ҳассакаш бўлдим... Юз хотир деган нарса йўқ экан-да! Шу гаплар бор экан, ҳар қайсиси пайтини топиб, ўзимга айта қолса ҳам бўлар эди-ку! Мен нима гуноҳ қилган бўлсан, кўпчиликка яхши бўлармикин деган холис ниятда қилган эдим-ку...»

Ойнисанинг уйида уч кундан бери қиёмат — эридан балога қолган — нечук эканки, хотин боши билан раиснинг бетига шунча гапни айтди! Нечук эканки, шунча

эркакнинг ичида «Эримга пардоз қилиб кўрингим келади» деди!..

Саида уч кундан бери раисни кўролмай диққат: нима бўлди, мажлисда бўлган гапларни қайдай тушуни? Нима учун ўзини касалликка солиб ётиб олди?.. Нима учун ҳатто хотини, ўғлига ҳам ҳеч нарса демайди?

Хуринисо икки ёқлама қайғуга қолди: бир томондан эрига ичи ачиса, иккинчи томондан, ўғлининг ноқобиллигидан куйиб, жизғанак бўла ёзди.

Уша мажлис куни кечаси Тошкентдан Манзурахон келди. У аллақандай бир делегация составида уч ой муддат билан Хитой Халқ Республикасига кетаётган экан, ота-онаси билан хайр-хўш қилгани келибди. Кифоятхон Хуринисо билан бамаслаҳат «ундоқ бўлса куёв билан келин бирпастгина холи ўтириб, роз айтишин» деган муддаода Козимбекни ўйига чақирадиган бўлди. Манзурахон эртасига кечқурун жўнайдиган бўлгани учун холи ўтириш кундузи соат бирга тайинланди.

Козимбек тайинланган вақтда негадир. Саида билан келди. У қаерга бошлаб кетаётганини айтмаган бўлса керак, Саида ҳайрон бўлиб эшикдан қайтмоқчи бўлди. Манзурахон қўймади, маҳкам ёпишиб олди. Ичкарига кирилгандан кейин Саида Манзурахоннинг ҳусн-жамолига маҳлиё бўлиб, ҳамма нарсани унуди, ўтириб қолди. Манзурахоннинг пайваста қоши, онасиning қўзидаидай ўйноқи, лекин қора, учқун сочиб ялт-ялт этган каттакатта кўзлари, нозик-енгиллигидан ҳавода қалқиб тургандай туюлган вужуди, тиниқ овози, қувноқ кулгиси... Эркак қишининг эмас, хотин қишининг ҳам суқи кирадиган қиз эди...

Хуринисо ўғлининг, Кифоятхон қизининг бефаҳмлигидан, ҳар иккаласи Саиданинг қилмишидан хуноб бўлиб, меҳмонларнинг олдига кириб ўтиришга мажбур бўлиб қолди. Қудаларга бу ҳам етмагандай, Козимбек бутун суҳбат давомида Манзурахонни «синглим» деб атади. Манзурахон ундан ҳам ошириб юборди; нимадандир гап чиқиб, Козимбекка: «Тўйингизда ўйнаб бераман» деди.

Қудаларнинг кайфи қочди. Бу кўнгилсизлик суҳбатга дарров таъсир қилди. Меҳмондорчилик тез тугади.

Қудалар ҳар қайсиси ўз боласи билан очиқасига гаплашди. Икковининг ҳам суйған ёри бор экан. Манзурахон онасига хушмўйлов бир йигитнинг суратини

*кўрсатди. Йигит машҳур бир артистнинг ўғли бўлиб, ҳозир Москвада ўқиётган экан. Эшон қизига бақирди, дўйқ қилди, урмоқчи ҳам бўлди-ю, тахт туриб берган Манзурахонга қўл кўтаролмади. Козимбек суйган ёри борлигига иқрор бўлди-ю, ким ва қаерда эканини айтмади. Ҳуринисо ўғлига қаттиқ гапириб ғавғо кўтаролмади: бир томондан, бусиз ҳам абгор бўлиб ётган эрини нотинч қилгани кўнгли бўлмаса, иккинчи томондан, биттаю битта ўғил...

Эшон қизининг бебошлигидан дунё кўзига тор бўлиб турган пайтда Козимбекнинг кўнгли бошқа қизда эканини, Ҳуринисо аҳд-паймондан айниб, ўғлига ҳеч нарса демаганини эшишиб чидолмади — заҳар ичди. Кифоятхон дод солиб, унинг устига ўзини ташлади ва ияқ қўқиб ҳушдан кетди. Бунақа фожиани китобда ҳам ўқимаган Манзурахон қўрққанидан ички кўйлакда ва оёқ яланг юрганича бориб, Козимбекни олиб келди. Козимбек касалларни яхшилаб кўрди, мийнгида кулиб, икковини бир стакандан аччиқ сурги дори билан ўзига келтирди-да, Манзурахонни буткул хотиржам қилиб, кўўп ўтмайди, поездга кузатиб чиқди. Козимбекнинг Манзурахонни кузатиб чиқиши, чиқмаган жондан умид дегандек, Эшоннинг кўнглига жизми ёруғлик солди: «Олмайдиган бўлса, нега кузатиб чиқади? Нима учун ўзи якка кузатиб чиқади?..» Ешлар орасида бу хилдаги муомала-муносабат ҳозирги замон адаб-одобининг энг оддий тақозоси эканлиги Эшоннинг хаёлига ҳам келмас эди.

Эшон буларнинг ўзаро муомаласини кўзи билан кўрмоқчи бўлди-ю, Кифоятхонни олиб, станцияга чиқиб борди. Станцияда одам сийрак, Козимбек билан Манзурахон перронда кезишар, иккови ҳам нимадандир бениҳоя хурсанд — бир айтиб ўн кулишар эди. Эшон билан Кифоятхон қулай бир жойни топиб, буларни кузатишиди. Поезд келди. Паровоз ҳансираганича ўтиб тўхтади. Йўловчилар нари-бери югуриб қолишиди. Козимбек билан Манзурахон бир лаҳза кўздан йўқолиб, ўртадаги вагонлардан бирининг зинаси олдида пайдо бўлишди. Паровоз узун гудок берди, бир орқасига силжиб, жўнади. Бироқ Эшон кутган нарса содир бўлмади. Манзурахон бир неча қадам пиёда юрганидан кейин Козимбекка қўл бериб хайрлашди-ю, иргиб зинага чиқди. Козимбек рўмолчасини силкиб, охирги

ватонинг кетидаги қизил чироқ кўздан ғойиб бўлгунча турди, кейин қайрилиб катта йўлда кутиб турган машинага томон кетди. Эр-хотин бир-бирига қаради ва иккови баравар: «Шўримизга шўрва тўкилгани ростга ўхшайди-ку...» деди.

Қайтишди. Эр-хотин ҳар қайсиси ўз ўйи билан бўлгани учун уйга келгунча чурқ этмади. Ҳали вақтли бўлса ҳам Қифоятхон жой солди ва бошини рўйжага буркаб ётди, Эшон ҳовлисига сиғмай кўчага чиқди, кўчаларни узоқ айланиб юрди. У нима тўғрида ўйламасин қаршисидан бир савол чиқар эди: «Козимбек нима учун Сайдани бошлаб келди? Саида ҳаммамизнинг ниятимизни билар эди-ку, нима учун келгани рози бўлди?» Эшон бу ҳақда ўйлаган сайин кўнглидаги гумон ҳақиқат тусини олар эди: «Саида раисни мендан совитди, хотинимни унинг уйидан улоқтириб ташлади... Шошма, Козимбек билан Сайданинг кечқурунлари отлиқ дала айлангани бежизмикин? Икковининг отлиқ юрганини неча марта ўз кўзим билан кўрдим. Албатта бир гап бор! Меҳмонлар келмоқчи бўлган куни иккови қандоқ ўйнади! Тўртта одамнинг олдидан қоқинмасдан ўтолмайдиган Козимбек шунча одамнинг ичидаги ўйнади. Саида билан басма-басига ўйнади. Сайданинг ўрнида бошқа қиз бўлса ўйнармиди? Бундан ташқари, Козимбек Сайданинг ҳужрасига кўп киради дейишади... Албатта бир гап бор!»

Эшон беихтиёр боқقا томон юрди, дарвозадан кириб, Сайданинг ҳужрасига томон қаради. Ҳужрада чироқ бор эди. Эшон деразага яқин борди. Ичкаридан гурунг эшитилар эди. Эшон секин деразанинг рўпарасидағи анжирнинг каллагига чиқиб қаради. Саида каравотда, Козимбек курсида, иккови гаплашиб, кулишиб ўтирар эди. Шу пайт Эшон бир қарорга келди-ю, юрганича бориб хотинини уйғотиб келди ва мақсадини унгача тушунтириб, ўзи яна анжирнинг каллагига чиқди. Қифоятхон Эшонни гўё қидириб юрган бўлиб, эшикни тақиллатди. Эшон бутун кучини кўзига йиғиб, деразадан қараб турди. Эшик тақиллаган вақтда Козимбек билан Саида худди «кирса майлими» дегандай бир-бирига қаради. Саида каравотдан туриб, курсига ўтириди ва Козимбекка яна бир марта савол назари билан қарагач, товуш берди.

Қифоятхон кирди, Эшонни тополмай қарғаган бўлиб қайтиб чиқди,

— Тамом! — деди Эшон қоронғида хотинининг эта-
дан ушлаб борар экан. — Козимбекни қайириб өлган!
Срада бир гап бўлмаса, эшик тақилдаганда иккови
бунақа шошиб қолмас эди.

Эшон Сайданинг пайини қирқишига, унинг Қаландаров билан орасини бузишга бел боғлади. Бу ишни илончи борича тезроқ, Козимбекнинг кўнгли Сайдада эканини ота-онаси билмасдан бурунроқ қилиш керак эди.

XXIII

Эшон эртасига эрталаб Хуринисодан суюнчи олгани келди: Козимбек кечаси ўзи ёлғиз Манзурахонни станцияга кузатиб чиққанини, поезд жўнаши олдида иккови қоронғига ўтиб чиппа-чиппа ўпишганини айтиб, хурсандлик изҳор қилган ва шу билан бирга, ранжиран бўлди; «Хозирги ёшлар қарияларни куйдиргани-куйдирган», деб бир оҳ чекди-ю, бу воқеаларни Арслонбекка билдирамай қўя қолишини маслаҳат кўрди.

Арслонбек воқеани эшитса, ҳеч шубҳасиз, ўғли билан очиқ таплашади ва бўлажак келини ким эканини айтишга мажбур қиласди. Бундай бўлган тақдирда Эшоннинг Саида тўғрисида айтадиган ҳар қандай ганини Қаландаров хусумат деб билиши турган гап. Эшоннинг бу келишидан мақсади аввало шунинг олдини олиш, қолаверса, Қаландаровга учраб, Саида ҳақида унинг кўнглига шубҳа ва ташвиш уруғини сепиш эди.

Хуринисо бу хушхабардан қанчалик суюнган бўлса ҳам Эшонни ҳовли юзидан кузатиш мақсадида унинг саволига одатдагича: «Арслонбек акангиз ухлаб ётибди» деб жавоб берган эди, уйдан Қаландаровнинг ўзи Эшонни чақириб қолди. Эшон ўнг чаккасига тушиб турган тим қора сочини чинчалоги билан қулоғининг ерқасига суриб, оёқ учida айвонга чиқди, ўша хилда юриб бориб, уйнинг эшигини секин очди, калласини тиққандан, то Қаландаров кўрсатган жойга бориб ўтиргунича гоҳ кўзига ёш олиб, гоҳ хурсандликдан ўзини йўқотиб ҳол-аҳвол сўради, Қаландаровнинг иккенида, хонтахта устида уйилиб ётган китобларни кўриб ҳайрон бўлди: «Бу одам ҳеч қачон қўлига китоб ушланац эди-ку!..»

Қаландаров буни пайқади.

— Ҳеч бир дуруст китоб йўқ! — деди худди шу китобларнинг ҳаммасини ўқиб маза-маттра топмагандай,

— Бирига тушуниб бўлмайди, бири эртак... Китоб деган нарса одамга илм берса, бу китоблар бор илмингни қоқишириб олади!

— Жуда тўғри! — деди Эшон.

Эшон колхозда нималар бўлаётгани, одамлар нималар деяётгани ҳақида берадиган сон-саноқсиз саволини Қаландаров шу гапдан бошламоқчи деб ўйлади. Бироқ Қаландаровнинг Эшонни чақиришдан муроди ташқарида нималар бўлаётганини сўраш эмас эди.

Қаландаров бошда одамларнинг гапидан ғазабланган, бир оз мулоҳаза қилгач, бу ғазаб ўпкага айланган бўлса, уч кун танасига хўп ўйлаганидан кейин кўнглида ўша ўпкадан асар ҳам қолмади: «Одамлар нима деган бўлса ҳаммаси рост, бу гаплар қай хилда айтилган бўлмасин — хусуматдан эмас, чунки ҳамма суюниб эмас, кўйиниб гапирди. Шундай бўлгандан кейин мажлисдан ортиб ташқарига чиқадиган нима гап қолди?».

Эшонни чақиришдан унинг мақсади бошқа эди.

Қаландаров бўлиб ўтган камчилик ва хатоликлар тўғрисида энди ўша одамлардай холис туриб, кўйишиб ўйлар экан, бу камчиликларнинг сабабларини қидириб, ҳамма иллатни ўзининг илмсизлиги устига қўйди: «Бу каллада илм йўқ! — деди пешанасига шақшақ уриб. — Мени илмсизлик мўрт қилиб қўйган!»

Қаландаров энди илм қидирмоқда эди.

У уйга келиб қолган ҳамма китобларни бир-бир варақлаб, пича-пича ўқиб кўрди, хотинига ҳайтиб кутубхонадан янги китоблар олдирди, лекин бу китобларнинг ҳеч бири унга илм берадиганга ўхшамас эди.

Қадим замонда бир подшо ўладиган бўлибди-ю, дунёдаги ҳамма илмларни билиб ўлгиси келибди. Олимлар дунёдаги ҳамма илмларнинг қаймоини олишган экан, бир тух китоб бўлибди. Подшо бу китобларнинг ҳам қаймоини талаб қилибди, олимлар қаймоқнинг қаймоини олишган экан, бир эшак китоб бўлибди. Подшо бир эшак китобдан битта китоб қилдирибди, лекин шуни ҳам ўқиёлмай ўлиб кетган экан. Қаландаровга мана шунаقا қаймоқ китоб бўлса!

Колхозда илмли одамлар кўп, шулардан йигирмасига топширилса, бутун дунёдаги илмларни бўлмаганида ҳам, колхоз кутубхонасини ёсиқиб жавҳарини олиб бериши мумкин, лекин бунаقا гапни Қаландаров бирдан-бир сирдош одами Эшонга, ўшанга ҳам рўй-

рост эмас, ишора билан айта олар эди, холос. Эшон унинг ишорасини кўнглидагидан зиёдроқ тушуиди.

Эшон ҳам имо-ишора билан бу ҳақда катта ваъда бериб кетди-ю, ҳаял ўтмай ҳовлиққанича район газетасининг бугунги сонидан бир нусхасини кўтариб келди.

Район газетаси «Бўстон» колхозчиларининг тунов кунги умумий мажлисига қарийб бир саҳифа бағишлиб, редакциядан ёзилган муқаддимада бу мажлисни «Бўстон» ҳаётида катта воқеа деб атаган. Газета, афтидан, мажлисда айтилган гаплар, очилган иллатлар, ўртага ташланган фикрларга катта аҳамият бериб, буларга бутун район жамоатчилигининг диққатини тортмоқчи, шу ўт билан бошқа колхозлардаги маразларни кўйдирмоқчи, соғлом интилишларга йўл очиб бермоқчи эди.

Эшон ҳовлиқиб кирап экан, дарров чўкка тушди, газетани бир зумда Қаландаровга ўқиб берди, лекин шундай ўқидики, «Бўстон»да кўтарилган масалаларни район доирасига олиб чиққан газетасининг яхши тилагидан ҳеч нарса қолмади. Эшон Қаландаровга яна оғзаки уқтириди.

— Гуноҳни Зулфиқоров қилган-у, ҳамма калтак сизнинг азиз бошингизда синибди. Мана, бирон жойда Зулфиқоровнинг номи ўйқ. «Қаландаров масалага юзаки қаради» эмиш! «Қаландаров тушунмади...» Сиз тушунмаган эмишисиз!.. Шундоқ бўлишини билар эдим, лекин орамизга Саида тушиб, сизни мендан совитгани учун кўнглингизга бошқа гап келмасин деб дардим ичимда юрар эди. Носиров ўртоқ Қодиров тарбиялаган кадрларни емоқчи, Сайдани узун косов қилиб, сизнинг обрўйингизни тўқмоқчи, бир пул қилмоқчи!

— Ҳовлиқма, ваҳима қилма! — деди Қаландаров, — Саида келгандан бери яхши ишлар ҳам қилди-ку!

— Ҳадеб ёмон иш қила берса нияти билиниб қолади-да, ора-сира яхши иш, сизга яхшилик қилмасдан иложи борми!

Қаландаров газетага қўл узатган эди. Эшон қизил қалам билан чизган жойларини кўрсатди ва бошқа жойларини ўқишига имконият бермади:

— Келинингиз Манзурахон келган эди, жуда хафа бўлиб кетди: Козимбекка тега кўрма, дадаси бари-бир ишдан олинади дейишибди...

— Ким, ким айтибди?! — деди Қаландаров шовқин солиб ва газетани улоқтириди.

Эшон бу гапни Қаландаровнинг диққатини газетадан четга тортиш, ўнг келса Саидага тўнкаш мақсадида айтган эди, бироқ унинг важоҳатини кўриб қўрқиб кетди.

— Билмадим... Қамоли хафа бўлганимдан, аччиғим келганидан ким айтганини сўраш хаёлимга келмабди.

Қаландаров бу китоблардан фойда йўқ, деган бир ҳаракат билан ҳаммасини хонтахтанинг тагига тиқди, пиёлада совиб қолган чойдан бир-икки ҳўплади, дўпписини бошидан олиб қоқди, пешанасини уқалади.

— Нима қилиш керак?..

Эшон шу саволни кутиб тургандай дарров жавоб берди:

— Бориш керак! Лекин райкомга боришдан мурод ҳосил бўлмайди. Обкомга бориш керак! Область ижроия қўмитасига бориш керак! Бепарво бўлманг! Қоф тоғини битта дев ялаб, азонгача пиёзнинг пўстидай қилиб қўяр экан, азонда сўфи «оллоҳу акбар» демаса-ю, тоғ аслига қайтмаса, қиёмат қойим бўлар экан... Мен сизга айтсан, Саида келганидан бери сизни эговлаб, анча, анчагина юпқа қилиб қўйди, битта-яримта каттароқ одам «оллоҳу акбар» демаса... Сизга-ку, ҳеч нарса эмас, бу ер бўлмаса бошқа колхозга, раис бўлиб ишлай берасиз, лекин бизга, колхозчиларга қийин. Зийрак одамсиз, ўзингиз билсангиз керак деб ўйлайман.

Қаландаров Саиданинг эговлагани-ю, ўзининг юпқа бўлиб қолгани нимадан иборат эканини билмаса ҳам, Эшон билган нарсани билмайман дегани оғзи бормади.

— Биламан, ҳаммасини биламан! — деди.

— Билсангиз нима қилиб ўтирибсиз?

Уч кундан кейин Саида устидан бутун бошлиқ бир айбнома ёзилди. Бунинг мазмунини Қаландаровнинг ўзи айтиб берган бўлса ҳам, «у ёгини Эшоннинг ўзи тўғрилаб, ўзи келиштириб» ёзиб чиқди. Қаландаров йигирма уч саҳифали бу аризани ўқиб кайфи учди: «Бу синчалак йўргалаб юриб, сал кунда шунча иш қилибдими! Эшон узун косов деганича бор экан-ку. Шунча иш битта ўзининг қўлидан келмайди, ақли ҳам етмайди. Бунинг устаси уста!..»

Лекин, шундай бўлса ҳам, Қаландаров ишга алаҳсиб областга тезда боролмади, бу орада дардини иситмаси ошкора қилиб, Саидага малол келадиган қиликлар қилди. Бунга ўзича маъно бериб, Саида ҳам қаттиқ хафа бўлди, илгаригидай паст тушмай тегишли жавобини берди. Бу ҳол аризада айтилган гапларнинг

ҳамаси соғ ҳақиқат әканига Қаландаровини кўшинда бўлган ўнча-мунча шубҳани қувиб чиқарди. Қаландаров энди, Сайдани кўрганида қилмишларини ўйнабгина эмас, бундан кейин қилиши мумкин бўлган монликларини ҳам кўз олдида келтириб жини қўзгарди.

Бу орада Эшон Сайданинг устидан яна бир матернал топди.

Уша оқшом Ҳамидулла Сайдани мот қилиб кузатганидан кейин «ўзимиздаги адвокатлар кам эди, энди «Бўстон»дан ҳам адвокатлар чақирдингми «деб хотинига хархаша қилди, Сайданинг шаънига бўлмагур гаплар айтди. Тожихон унинг шовқинидан қочиб уйга кириб кетди. Ҳамидулла унинг орқасидан кириб, Сайданинг шаънига боягидан ҳам баттар гаплар айтди. Тожихон ҳаммасига чидаса ҳам бунга чидолмади. Қаттиқ жанжал чиқди. Ҳамидулла столининг устида турган графинни олиб ерга урган эди, унинг мунитдай келадиган шиша тиқини отилиб кетиб, қимматбаҳо буфетиниг нақшкорлик тош ойнасини чил-чил қилди. Унинг бир алами ўн бўлди-да, ўзини йўқотиб қўйди, қўлига кириб қолган оғир стулни олиб жон-жаҳди билан столга урди. Тожихон чинқириб юборди. Ҳамидулла унинг чинқириғидан ўзига келиб қараса, хотинининг чаккаси, кўйлаги қон. Ҳамидулла қўрққанидан унга ўзини отди. Тожихон столнинг остидан ўтиб ташқарига чиқиб кетди. Ҳамидулла Тожихоннинг аҳволидан ҳам кўра унинг шу тахлитда одамларнинг кўзига, кўрінишидан кўпроқ ваҳимага тушди-ю, ўзини ўлдирадиган бўлди, қўлига тушиб қолган ярим шиша сапсар сиёҳдан кўнгли тортганича ичди ва ўзини ерга ташлаб, тўлғана берди. Қўни-қўшни йигилди. Тез ёрдам машинаси етиб келди ва бирининг чаккасидан қон, бирининг оғзидан сапсар сиёҳ оқаётган эр-хотинни касалхонага олиб кетди. Ҳамидулла касалхонада кўзини очиб: «Агар мен ўлсам, қонимга Саида Алнева зомин бўлади», деди. Бу воқеа ва Ҳамидулланинг гапи дарров тарқалди, «Бўстон»га ҳам етиб келди. Эшон буни ҳам дарров учлаб аризага қоқиб берди.

Қаландаров аризани кўтариб Тошкентга жўнади, кечки пайт етиб келиб, меҳмонхонага тушди-ю, циркка билет олгани югурди — Тошкентта келса циркка кирмай кетмас эди.

Ўйин бошланди. Қаландаров, «Хўп» деганда иргиб

қасқондан ўтаётган лайчанинг ҳар бир ҳаракатидан завқланиб ўтирган эди, бирдан рўпарадаги иккинчи қаторда ёш боладай талпиниб, кулиб, чапак чалаётган Қодировни кўриб қолди. Ўша Қодиров! Қаландаров ўйин кўргандай ҳам бўлмади, таифафусга бир оз қолганда чиқиб, ўша томондаги эшик олдига бориб турди ва Қодиров чиқиши билан қучоқлаб, йиғлаб кўришди. Бу учрашувдан Қодиров жуда хурсанд бўлди, Қаландаров билан ўтган-кетгандан гаплашгиси келиб, уни уйига таклиф қилди. Қаландаров унинг таклифига дарров кўнди.

Қодиров аллақайси мактабнинг директори бўлиб, уйи ҳам ўша бинода, марказдан анча олис экан. Икки ошна гапга берилиб кетиб, пиёда кетишди.

Қаландаров шу келганича унинг ўйида уч кун қолиб кетди. Бу уч кун давомида аризани қайта-қайта ўқиб, ёнбошлишиб қилинган суҳбатларнинг оқибати шу бўлдики, Қаландаров обкомга учрамай, районга қайтди, худди одам сўйиб келиб, пичофини топшираётган бир важоҳатда аризани Носировнинг столига қўйди.

Носиров аризани ўқиб: «Боринг, дам олинг», деди.

XXIV

Козимбек кўпдан бери қилган орзу ушалиб, отаси ўзининг эски «Москвич»ини касалхона ихтиёрига берган эди. Козимбек уни Тошкентга судратиб бориб, қайтишда миниб келди. Яхши ремонт қилинган, бўялган машина янгидан фарқ қилмас эди. Козимбек ремонт счёtlарини тайинли жойга қўйиш учун этажеркадаги китоблардан бирини олган эди, ичидан бир қўл ёзма чиқиб қолди. Козимбек ҳайрон бўлди-ю, қўл ёzmани ўқиди. Бу нарса Саида устидан ёзилган аризанинг Ҳамидулла можароси кирмаган биринчи нусхаси эди. Козимбек бошдан оёқ уйдирма, Сайданинг тўғри ҳаракатларига ҳам эгри маъно бериб ёзилган аризани ўқиб ўтириб қолди. Бирор келиб тўсатдан «отанг ўлди» деса ҳам, эҳтимол, Козимбек бу аҳволга тушмас эди. Унинг ғувиллаб кетган бошига келган биринчи фикрлар шу бўлди: «Бу гаплардан хабардор бўлса, Саида бечоранинг ҳоли не кечди экан?».

Козимбек аризани жойига қўйиб, Сайданинг ҳужрасига қараб чопди, йўлакай очиқ турган деразадан унинг кабинетига қаради. Саида кабинетда бөшини

қўйи солиб, қаршисида куйиб-пишиб гапираётган бир колхозчининг сўзига қулоқ солар эди. Бу колхозчи Ойнисанинг эри эди. Козимбекка Саида ялт этиб қаради. Козимбекнинг ранги бир аҳволда бўлса керак, қути ўчиб дераза олдига келди.

— Тинчлики?

— Тинчлик, — деди Козимбек ўзини босиб, — Тошкентдан келдим...

Саида таажжубланганда бўлди.

— Биламан, кеча кетган эдингиз...

— Машинани олиб келдим...

— Шунақами.. Қуллуқ бўлсин! Қани?

Машина ҳовлида қолгани Козимбекнинг эсига энди келди.

— Ҳовлида, қўлингиз бўшаса, бир айлантириб келсан деган эдим.

— Раҳмат... Бирон соатда бўшарман.

Козимбек унинг чеҳрасидан кайфиятини билиб бир оз хотиржам бўлди-ю, бирон соатдан кейин машинани миниб келди. Саида дарвоза олдида турган экан, машина кўндаланг бўлганда, Козимбекнинг ёнига ўтираётуб писанда қилди:

— Лекин ичак-чавоқдан гапирмайсиз! Яна шундан гапирсангиз...

Козимбек қаттиқ хижолат бўлди: ўйлаб қараса Саида билан сухбат қилган чоғларида; дарҳақиқат, ўзининг фикр-ёдини банд қилган меъда-ичак касалликларидан кўп гапирар экан. Саиданинг бу ҳазили шу билан бирга унинг аризадан, раиснинг нима учун бемаврид Тошкентга кетганидан бехабар эканини кўрсатар эди. Область ёки район тўсатдан чақирса, Саида саросимага тушмасин учун Козимбек уни воқеадан хабардор қилиб қўйишни лозим кўрди-да, қишлоқ орқада қолиб, дала йўлига чиқилганда жуда эҳтиёт билан гапнинг учини чиқарди, лекин аризанинг бунчалик шалтоқ эканини айтмади.

Саида Қаландаровнинг обкомга ариза кўтариб боришини сира кутмаган эди, шундай бўлса ҳам, бундан на хавотирга тушди, на ранжиди, аксинча, отасининг қилмишидан номусларга ўлаётган, жуда катта ташвишга қолган Козимбекка тасалли берди:

— Арслонбек акам устимдан арз қилгани обкомга боришни зарур деб билган бўлсалар, демак, мени катта куч ҳисоблар эканлар. Бу ҳазил гап эмас! Демак,

энди бамайлихотир ишлай берсам бўлар экан, — деди ва бир оз жим қолгандан кейин сўради: — Дадангиз аризани ўз қўллари билан ёзганимилар?

— Йўқ, дадамнинг қўлларига ўхшамайди.

— Ундоқ бўлса, қайнатангиз ёзиб бергандирда, Эшон!.. — деди Сандага.

Козимбек секин кетаётган машинани бирдан тўхтатди, Сандага қаради, Саида олдинга қараб ўтира берди. Козимбек ўнг билагидан бир тортиб уни ўзига қаратди.

— Гапирманг! Шунаقا гапни гапирманг!..

Сандага унинг ўпка, алам, ёлвориш тўла кўзларига қаради.

— Нима дедим... Қанаقا гап...

— Майли, мен бундан кейин касаллик, умуман медицина тўғрисида гапирмайман, сиз ҳам Эшон тўғрисида гапирманг! Ҳеч ҳам гапирманг!

Козимбек бу гапни жуда куйиниб гапирди.

Шу пайт Санданинг кўзи узоқда келаётган Қаландаровнинг таниқли «Виллис»ига тушди. Унинг юзидағи ташвиш аломатини кўриб, Козимбек ҳам қаради. Район йўлида юрганини иккови ҳам энди пайқади.

Козимбек шапкасин бостириб, машинани тезлатди ва Сандага:

— Ётинг! — деди.

Сандага итоат билан чапга ёнбошлаб, Козимбекнинг сонига бошини қўйди. Козимбек гўё «қўмирлама» деган бўлиб унинг елкасиға ўнг қўлини ташлади. Соатига саксон километр тезликда келаётган Қаландаровнинг машинаси пишқириб ўтиб кетди. Сандага буни сезиб, бошини кўтармоқчи бўлған эди. Козимбек қўлини олмади. Машина секинлади, чайқалди, ўнг томонга бир оз қийшайди-ю, нимагадир тўқ этиб урилди, тўхтади. Сандага энгашиб келаётган Козимбекнинг иссиқ нафасини сезиб, ваҳима билан пичирлади:

— Вой!.. Бирор кўриб қолади!.. Хафа бўламан...

Козимбек ростдан ҳам «хафа бўлса керак» деб дароров бошини кўтардиди, сал бўлмаса узр сўра ёзди. Сандага ўрнидан туриб сочини тузатди. Қўлининг орқаси билан Козимбекнинг юзига секин урди.

— Ёмон бола!.. Юринг!..

Козимбек машинани йўлга чиқариб, қишлоққа томон юрди. Йўл бўйи иккови ҳам сўз қотмади. Козимбек қил-

мишидан ҳижолат, Саида эса ундан балоғатта етганидан бери қалбининг ҳарорати билан қизиб, ўзга қалбга чиппа ёпишадиган бирон оғиз сўз кутар эди. Йўқ, Козимбекдан бундай сўз чиқмади. Бироқ унинг соддалиги, маъсум қиёфаси, одамнинг жони деб атала-диган ёшларга хос хислатлари қалбига аллақачонлар чиппа ёпишганидан Сайданинг ўзи бехабар эди.

— Козимбек уни боғнинг орқа томонидаги кўчада ма-шинадан туширди-ю, дадасининг кайфиятини билиб ҳалироқ келмоқчи бўлди. Саида деворнинг раҳнасидан ўтиб, ишкомлар орасидан ҳужрасига қараб кетди.

Бу орада қош қорайди.

Козимбек ҳовлига келди. «Виллис» ҳануз шу ерда эди. Унинг шофёри Козимбекни кўриб чуқур хўрсинди ва бош чайқаб: «Бек акам жуда қаттиқ бетоб», деди. Қаландаров Тошкентдан келгунча, унга бир оғиз гапирмабди. Козимбек ичкарига кирди. Ҳовли қоронғи, Ҳури-нисо шийпонда гугурт чақиб, осма чироқни ёқди. Козимбек югуриб шийпонга чиқди. Ўзининг тиниқ шишасини-гина ёритиб турган чироқнинг хира шуъласида оқ ёстиқ-қа ёнбошлаб ётган Арслонбекнинг қораси кўринди. Ҳу-ринисо индамай пастга тушиб кетди.

— Дада, эсон-омон келдингизми... тобингиз йўқми..

Қаландаровнинг йўғон, ғўлдираган ва шу билан бирга, ҳорғин товуши эшитилди:

— Балли... Умримда ҳеч қачон ҳозиргидай соғ бўл-ган эмасман!.. Саида қаерда? Айт, топиб келсин.

Козимбек шоферга айтгани кўчага чиқиб кетаётганда, онаси тўхтатди.

— Дадангнинг бошига бир кулфат тушганга ўхшай-ди. Сўрасам гапирмайди.

Козимбек шошиб:

— Саидахон келса маълум бўлади, — деди-ю, чи-киб кетди ва шоферга айтгани ҳам сабри чидамай, Сайдани олиб келгани ўзи борди ва йўлда дадасинин аҳволини гапирди.

Шийпонга чиқиб келаётган Саида билан Козимбек-нинг оёқ шарпасини эшитиб Арслонбек қоматини кў-тарди, Саидага қўл берди. Козимбек чироқнинг пили-гини кўтариб дадасининг юзига зеҳн солди. Унинг юзи узоқ вақт ғам-койиш тортгандай сўлған, кўз оғстлари нимадандир йилтирас эди. Қаландаров Сайданинг соғ-лиқ-омонлик сўраб айтган гапларга жавоб бермай, кў-ли билан «ўтири» деб ишора қилди. Саида якандозга,

Козимбек панжарага ўтирди. Оёқ учида шийпонга чиқиб келган Ҳуринисо зинанинг бошида туриб қолди. Арслонбек яна ёнбошлади, анчадан кейин яна турди, бир нафас билан кўп гапира олишига кўзи етмаса керак, ҳамон ўша йўғон ва ҳорғин товуш билан узиб-узиб сўз бошлади:

— Тошкентга борган эдим... Ўртоқ Қодировдан салом, икковингга салом, сенга ҳам салом, — деди Ҳуринисога қараб, — кўпдан-кўп салом... Энди бизни бирпас холи қўйинглар, Саидахонга менинг гапим бор...

Ҳуринисо дарров тушиб кетди. Козимбек қути учеб, ўрнидан турди, зинанинг бошига борди-ю, тушмади, тушолмади, шу ерда туриб қолди. Арслонбек тиззасига олган ёстиқни қучоқлаганича узоқ сукут қилганидан кейин бошини кўтармай бардам товуш билан бурро қилиб:

— Мен сенинг устингдан ариза кўтариб, обкомга борган эдим, — деди.

— Шунақами... — деди Саида маъюс товуш билан ва бу гапни нима учун айтиётганидан зўр ташвишга тушиб тупугини «қилт» этиб ютди.

— Лекин аризани бермадим. Қайтишда ўртоқ Носировга ташлаб келдим. Копиясини сенга бермоқчи-ман, — деди Арслонбек ва ўғлини чақирди: — Козимбек, уйда этажерканинг орқа томонидаги катта китобнинг ичидаги қофоз бор, шуни олиб чиқ!

Козимбек зинанинг панжарасидан ошиб, ўзини ёрга ташлади, пастдан «ҳозир» деб товуш берди-ю, ўзи кўрган аризани бирпасда олиб чиқди.

— Мана, — деди Қаландаров аризанинг эски нусхасини Козимбекнинг қўлидан олиб Саидага узатар экан. — Бу нусхада сен Тожихоннинг уйини бузганлигинг тўғрисидаги яна бир туҳмат йўқ! Йўқ! Хоҳлаган одамингга ўқиб бер! Хоҳлассанг халқни йифиб ўқиб бер. — деди ва товуши яна ўзгарди, хиёл титради, — лекин сендан битта илтимосим бор. Аризамни Эшон ёзиб берган эди, қўлини яхши танийсан, Эшондан хафа бўлма, хафа бўлишга арзийдиган одам эмас.. Ўзим мўрт бўлмасам, синмас эдим, менга ҳеч ким ариза ҳам ёзиб бермас эди... — «Қутқи ҳам солмас эди» демоқчи эди, айтмади. — Бор, ҳужрангга бориб ўқи!

Қаландаров пешанасини қучоғидаги ёстиққа қўйиб жим қолди, афтидан, энди бошини кўтармоқчи эмас эди.

ХОТИМА

Орадан бир неча йил ўтди.

Ўзбекистон хотин-қизларининг қурултойи очилган куни театрининг пештоқи олдида аллакимга нима тўғридадир ёлвориб турган ўша мухбир Аъзамжонни кўриб қолдим. Маълум бўлишича, у ҳам менга ўхшаб қурутойга киролмай, умид билан театр атрофида юрганлардан экан. Бир-биримизнинг тантимизни кўтардигу, ўтган-кетгандан гаплашиб қолдик.

Аъзамжон бугун саҳарда Арслонбекни курортга кузатиб қўйибди. Кечакун бўйи иккови бирга экан. Арслонбек «Қизил Ўзбекистон» газетасининг кечаги сонида чиққан «Синчалак»дан парчани ўқиб, ёзувчидан хафа бўлибди: «Мен Саидахонни ўшанда синчалак деган бўлсам, кейинроқ бу хатони ўртоқ Носировнинг олдида тузатган, колхозчиларнинг умумий мажлисида ҳам тўғрилаганман, ўзига қўл бериб, кичкина, нимжон бўлсанг ҳам, осмонни кўтаргули қувватинг, ғайратинг бор экан, деганман, шуни ёзсин-да, нима қиласи ўтган гапларни эсга солиб», дебди.

Ваъдасига мувофиқ Носиров Саидани бир йилдан кейин эмас, икки йилдан сал ошганда чақириб олибди. Лекин Саида ёлни кетмабди, Козимбекни олиб кетибди. Буларнинг тўйида Эшон мастилик қилиб, жиндай кўнгилсизлик туғдирибди: Али бобо ҳамон ўша эски ашуласи мақомига тебраниб, бир чеккада ўтирган экан. Эшон қадаҳ кўтариб: «Шундай қизни тарбиялаб ўстирган отасига раҳмат!» дебди. Бир лаҳза ҳамма жим қолибди.

Саида билан Козимбек ҳозир совхозда ишлар экан. Иккита фарзанд кўришибди.

«Бўстон» партия ташкилотининг секретарлигига Исмоилжон Норматов сайланибди. Қаландаров Исмоилжон билан жуда иноқ экан.

— Тожихонлар оиласи қалай? — дедим.

Аъзамжон бош чайқади.

— Бўлмади. Иккови ажрашди. Тожихон ҳамма ёқни Ҳамидулла га ташлаб уйдан чиқиб кетди, колхоз уй берган, болалари билан туради. Ҳамидулла бир йилдан ортиқроқ қидириб, кўнглидаги хотинни Самарқанднинг аллақайси чекка мозоридан топибди. Шайхдан тул қолган, ҳатто хўроздан ҳам юзини беркитадиган бир хотин экан, никоҳ кечаси Ҳамидулла: «Қани, энди юз кўришайлик, битта ўпич беринг», деса, «Бисмиллоҳу раҳмону раҳим», деб юзини тутган эмиш. Ҳамидулланинг ўзи айтибди.

Хўп кулишдик. Редакцияга томон юрдик.

— Ҳамидулла бу хотин билан ҳам умр қилолмайди, — деди Аъзамжон. — Ўтган йил кузда қарасам, шу хотин далада ўйнаб-кулиб пахта териб юрибди.

Аъзамжон редакцияга кирмоқчи экан, мен билан хайрлашди. Қурултойга киролмаганимиз тўғрисида бир-биrimизга тасалли бердик, майли, киролмасак ҳам биламиз, — бу ерга йифилганлар миллион-миллион оддий ўзбек аёлларининг оддий вакиллари, булар йиғилиб нималарни муҳокама қилганларини, қандай қарорлар чиқарганларини келажак кўрсатади. Тақдирини ўз кўлига олган одамларнинг келажаги, албатта, ёрқин бўлади, ҳали бу неъматга эришмаганларнинг кураш йўлини ёритади.

Зотан, буни Саидадан сўрасак ҳам бўлади-ку, ҳадемай танаффусга чиқиб қолади...

1958